די זיילען

פון דער

נייער אידישער ליטעראטור

[illegible]

מענדעלע, שלום עליכעם און י. ל. פרץ)

— פון —

יואל ענטין

ארויסגעגעבן פון

אידיש־נאציאנאלן ארבייטער פארבאנד

[illegible] ניו יארק [illegible]

1928

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 16 14 07 007 2

די זוילען

פון דער

נייער אידישער ליטעראַטור

(ניין לעקציעס וועגען מענדעלי מוכר־
ספרים, שלום עליכם און י. ל. פּרץ)

— פון —

יואל ענטין

ארויסגעגעבען פון
אידיש-נאַציאָנאַלען ארבייטער פאַרבאַנד
228 איסט בראָדוויי, ניו יארק, נ. י.

1923

מענדעלי מוכר־ספרים

ערשטע לעקציע: — מענדעלי, דער פאטער פון דער נייער אידישער ליטעראטור. — די השכלה בכלל און מענדעלי'ס השכלה בפרט. — מענדעלי דער באשאפער פון דער ליטעראַרישער אידישער שפּראַך. — מענדעלי דער מגיד און זיין מגידי'שער סטיל.

(לייענען: מענדעלי מוכר־ספרים: „שלמה ר' חיים'ס", „דאס קליינמענשעלע", „די טאקסע" און „דער פריזיוו". — דר. מ. פינעס: „די געשיכטע פון דער אידישער ליטעראטור", ערשטער טייל, קאפיטעל וועגן מענדעלי'ן; י. ח. ראבניצקי: „שלום יעקב אבראמאוויטש", אין ערשטן באנד פון דער יובילייאום אויסגאבע פון מענדעלי'ס ווערק; ש. ניגער: „שלום יעקב אבראמאוויטש", אין באנד 17—15 פון דערזעלבער אויסגאבע.)

אנווענדען אויף מענדעלי מוכר־ספרים דעם מאסשטאב וואס מען ווענדט אן אויף מאדערנע ליטעראטען און ליטעראטור איז אן אומזין. דאס וואלט פונקט אזוי קלוג געווען ווי צוצוטרעטען מיט אונזערע מאדערנע קריטישע קליפערגעצייג צום תנ"ך, צום מדרש איכה רבתי, צו האמער'ס „איליאדע", אדער אפילו צו מילטאנ'ס „פארלארענער גן־עדן", די געוויינטלאכע ליטעראַרישע מאס איז פאר מענדעלי'ן צו קליין. מענדעלי שטייט איבער דער ליטעראטור.

ער איז ניט געווען קיין ליטעראט לשמה. ער האט ניט געשריבען כדי מענשען צו אמוזירען, אויך ניט (מיט דער אויסנאם פון „פישקע דער קרומער") כדי פאר זיי דאס לעבען צו שילדערען. זיינע כונות זיינען גאר אנדערע געווען. ער איז געווען א לערער, ער איז געווען א מגיד און א נביא פון דעם גלויבען פון די בעסטע אידען פון די זעכציגער יארען — די השכלה. אינאיינעם מיט אים האבען אנדערע צוויי גרויסע אידען געלעבט און געווירקט: דער קעלעמער מגיד און חיים רומשינסקער. דער לעצטער איז געווען א מאדערניזירטער מגיד, א בעל־דרשה מיט א „וויים הארץ" און געערדט האט ער פון אידישקייט אין איינקלאנג מיט'ן גייסט פון דער צייט, קורץ, א משכיל־מגיד. דער ערשטער איז געוואלדיג רעליגיעז געווען, דער אמת'ער וועקער, דער אמת'ער שטראפער. מענדעלי איז צווישען די צוויי געשטאַנען: רומשינסקער'ס גלויבען, דעם קעלעמער'ס ריזיגע קראפט.

וואס וואלטען מיר ניט געהאט, ווען אימיצער וואלט שבל געהאט און דעם קעלעמער מגיד'ס דרשות פארשריבען? עס וואלט אן אוצר פון

אידיש, א גאָלד־גרוב פון פּאָעזיע געווען. אָבער נאָריש וואָלט עס געווען, צו דעם קעלעמער מגיד'ס דרשות דעם אָרשין פון ליטעראַטור־קריטיק צוצו־לייגען, כאָטש די פרומע, פייערדיגע דרשות וואָלטען עס אויף טריט און שריט געווים אַנטהאַלטען.

מענדעלי איז לכתחלה א משכיליש־סאַטירישער פּובליציסט, א שרייבענדער חיים רומשינסקער געווען. א גרויסער טייל פון זיינע שריפטען, דאָרט וואו דער פּובליציסט איז בלויז א פּובליציסט, איז, אחוץ פון שטאַנדפּונקט פון שפּראַך און היסטאָריע, איצט גאַנץ ווערטלאָז. מען קען די צווייטע העלפט פון „קליינמענישעלע“, די העלפט וואָס דערציילט פון איסר וואָרגער'ס גדולות און גיט איבער יצחק אברהם תקיפים עצות און כללים, פּשוט נעמען און פאַרברענען. אָבער די שילדערונגען פון יצחק אברהם תקיפ'ס קינדהייט, פון זיינע גלגולים און פּסקים, פון תלמוד־תורה, פון חדר, פון קראָם, וכדומה, זיי זיינען די ביבעל פון אונזער ליטעראַטור. זיי געהערען נאָך עד היום צו אונזער בעסטע.

מענדעלי האָט אונזער ליטעראַטור איר אָנהויב געגעבען, איר פּונדאַמענט פעסט און זיכער אַוועקגעלייגט. מיט בעל־הביתיש׳ער רואיקייט און באַוואָרעניש. ער האָט אויסגערעכענט, אז עס קענען קומען געוויסערען און דעם „פּאַדמור“ אראָפּטראָגען; אז עס קענען קומען שטורעמס און איבּ איינוואַרפען; אז עס קענען קומען פראָסטען און ווינטען און דורך די שטיינערנע שפּאַרינעס זייער קאַלטען אָטעם אריינבלאָזען. האָט ער דעם פּונדאַמענט פון פעסטע ציגעל און ליים געבויט און צווישען איין שטיין און דעם צווייטען און איין ציגעל און דעם אַנדערען נאָך מאָך אַוועקגעלייגט. עס זאָל אין שטוב אפילו אין די גרעסטע קעלטען, וואָרים זיין.

און דורך זיין בעל־הביתישען אויג און זיין גרונטאַוונער באַוואָרעניש איז אונזער ליטעראַטור א בנין עדי עד געוואָרען.

מענדעלי האָט זיך מער פון אַלץ מיט'ן פּונדאַמענט אָפּגעגעבען. איז עס טאַקע א פּונדאַמענט אייזענפעסט.

ראשית האָט מען פאַר דער ליטעראַטור א שפּראַך באַדאַרפט. ווייל פריער איז אַזוינס אייגענטלאַך ניט געווען. עס איז געווען, אָבער צעזייט און צעשפּרייט אין לעבען, אין מויל פון פאָלק. אין דער ליטעראַטור אָבער איז געווען א געמיש, געשוואָלען, אָן זאַפט, אָן מאַרך אין די ביינער, אָן יענעם גע'ירש'ענטען חיות וואָס מאַכט א שפּראַך פאַר א שפּראַך.

און גליקלאַך איז אונזער ליטעראַטור געווען דערמיט, וואָס זי האָט מענדעלי'ן פאַר איר שפּראַך־מייסטער געקראָגען. ער האָט פאַרשטאַנען דעם סוד, ווי אַזוי אין גייסט פון דער שפּראַך ווייטער צו דיכטען. ער איז אריין אין סאַמע האַרץ, וואו דער פאָלקס־זשעני האָט אונזער שפּראַך געשמידט, און האָט פון אים די געצייג, דעם שטאָף און דעם סוד געבאָרגט. ער האָט, ווען ס'איז נויטיג געווען, נייע ווערטער באַשאַפען. אָבער ער האָט זיי אַן אַלט־אידישען שטאַם אָנגעהאַנגען. ער האָט נייע ווערטער צוגעגעבען. אָבער ער האָט זיי אַזוי אידיש־חנ'עווודיג פאַרפּוצט, אז דאָס פאָלק האָט זיי אָן

שאלות פאר היימישע אנגענומען. ער איז אן אויפטוער, אן אויסטראכטער
געווען, אבער אין דעם פעדאנטישען שויק און אין דער אקאדעמישער פוריע
און ער האט א ספאנטאנע, לייכטע און פלאסטישע שפראך געשאפען.

דערנאך האט אונזער ליטעראטור פאטאס, יום־טוב׳דיגקייט, א געהויי־
בענעם טאן באדארפט האבען. די טראגעדיע פון אונזער ליטעראטור האט
מיט א גרויסארטיגער אווערטיורע, מיט א גראנדיעזען מארש געזאלט אויפ־
געשפילט ווערען. און מענדעלי האט זיך גענומען צו הילף דעם אלטען האר־
ציגען אידישען בעל־תפלה, דעם פייערלאכען חתונה־„דאברידזשין", דעם וואלד,
דעם וואלד־שטורם, דעם סאלאוויי. ער האט דעם אלטען תהלים׳דיגען גאט
מיט זיינע דונערען און בליצען זיך צו הילף גענומען. ער האט די ברייט־
שאלענדע טענער פון דער אידישער היסטאריע גענומען. און אזוי האט ער דעם
פאטאס, דעם יום־טוב, דעם הויכען טאן פון אונזער ליטעראטור געשאפען.

וואס א שטייגער וואלט געווען די אלט־גריכישע ליטעראטור אן איר
„איליאדע", די ענגלישע אן איר „מאקבעטה", די שפאנישע אן איר „וואונ־
דערבארען צויבערער"? און וואס וואלט אונזער ליטעראטור אן דער „קליא־
טשע" אדער אן די קאבצאנסקער אלול־בילדער געווען?

° * °

מענדעלי איז געווען א משכיל, מיט דער ערציאונג און שטרע־
בונגען פון די משכילים. די משכילים זיינען געווען ראציאנאליסטען. דאס
הייסט, זיי האבען געשטרעבט צו פארוועלטלאכען דאס אידישע לעבען, אפ־
טיילען עס פון גלויבען, אוועקרוקען עס פון קלויז און בית־המדרש. רעפאר־
מירען עס אזוי, אז עס זאל האבען א לייטיש־אייראפייאיש פנים. דאס,
קורץ גערעדט, איז געווען די קווינט־עסענץ פון דער השכלה־באוועגונג, וועלכע,
אנהויבענדיג זיך אין דייטשלאנד אין סוף אכצענטען יאר־הונדערט, איז
זי פון דארט אריבער קיין גאליציע, ליטע, פוילען און אוקראינע, אנהאלטענ־
דיג, אין די לעצטע דריי מדינות, ביז דעם סוף זיבעציגער און אנהויב אכציגער
יארען.

די משכילים, דערהויפט די רוסישע, זיינען אבער ניט געווען קיין דורכ־
אויס טעאריע־מענשען. פארקערט, די מייסטע פון זיי האבען געקעמפט אויף
א פראקטישען וועג, וועלענדיג ברייננגען נוצען זייער פאלק. זיי האבען געוואלט
איינפירען ביי אידען אזעלכע רעפארמעס, אז עס זאל זיי זיין גרינגער, פרייער
צו לעבען אויף דער וועלט. זיי זיינען אלזא געווען אוטיליטאריאנער, ד. ה.
מענשען וואס אין זייערע לערעס און קאמף האבען זיי געשטרעבט נאך
פראקטישע נוצען.

מער פון אלעמען איז עס געווען אונזער אבראמאוויטש — מענדעלי.
אין דער צייט וואס ביי אנדערע האבען אנדערע זאכען, ווי פרייהייט פון
נעדאנק, רעפארמאציע פון גלויבען, שיינקייט און עסטעטיק געשפילט זייער
א גרויסע ראלע, איז ביי אבראמאוויטש׳ען דער עיקר געווען נוצען. אבראַ־
מאוויטש פירט ניט, אזוי ווי אנדערע משכילים, קיין ספעציעלען קאמף דער־
פאר, אז אידען זאלען זיך, למשל, לערנען דקדוק און העברייאישע ליטעראַ־
טור. נאטירלאך איז ער פאר דעם, אבער קיין וועזען מאכט ער דערפון ניט.

אבראַמאָוויטש׳ס שטרעבונג נוצלאך צו זיין האָט אים געמאַכט פאַר׳ן פּילזייטיגסטען פּאָפּולאַריזאַטאָר צווישען אַלע משכילים, סאַי די, וואָס האָבען געשריבען העברייאיש און סאַי די וואָס האָבען געשריבען אידיש. אַזוי האָט אבראַמאָוויטש אויף העברייאיש צוזאַמענגעשטעלט אַ גרויס ווערק איבער נאַטור־וויסענשאַפט און אויף אידיש אַ פּאָפּולער ביכעל, אין דער פאָרמע פון אַ ראָמאַן, איבער׳ן לופט־באַלון (אַחוץ נאָך איינינגע ווערק פון דעם סאָרט). אַזוי האָט ער זיך אויסגעאַרבעט זיין אייגענע שפּראַך, סאַי אויף העברייאיש און סאַי אויף אידיש, אַ שפּראַך, וואָס האָט געזאָלט דערגרייכען דעם פאָל־גענדען דרייפאַכיגען ציל: זי האָט באַדאַרפט זיין פּינקטלאַך און גענוי: זי האָט באַדאַרפט זיין פּאָפּולער, לייכט פאַרשטענדלאַך: זי האָט באַדאַרפט זיין געשפּרעכלאַך, ד. ה. אַזוי נאַטירלאַך און ניט־געקינצעלט ווי עס איז דאָס אידישע געשפּרעך פון גאַס אָדער קלויז.

די העברייאישע שפּראַך פון כמעט אַלע אַנדערע משכילים האָט גע־שטרעבט דערצו צו זיין וואָס ענלאַכער צו דער שפּראַך פון תנ״ך. אַ וואָרט פון די פּיל־שפּעטערדיגע אַלט־אידישע שריפטען, די גמרא אָדער דער מדרש, האָט געמעגט אריינקומען בלויז זייער, זייער זעלטען. אויך האָט די שפּראַך מיט קיין רמז ניט געטאָרט דערמאָנען אויף דעם איצטיגען אידישען גע־רעדטען לשון. אבראַמאָוויטש׳ס העברייאישע שפּראַך און סטיל גייען אין דעם וועג פון תלמוד און די מדרשים, צופּאַסענדיג זיך דערמיט צו דער קענטעניש פון דעם שול־אידען, פון דעם אידען וואָס קומט אין שול אריינ־קוקען אין אַ פרומען ספר, אָבער ער ווייס ווייניג פון די „נייע“ תורות (תנ״ך, דקדוק), וועלכע די משכילים האָבען געלערענט. מענדעלי׳ס העב־רייאישע שפּראַך און סטיל זיינען אויך שטאַרק ענלאַך צו אידיש: צום אידיש פון דער גאַס.

וואָס איז שייך אידיש, איז אבראַמאָוויטש געווען דער איינציגער גרויסער טאַלאַנט פון דער השכלה, וואָס האָט זיך איר איבערגעגעבען מיט׳ן גאַנצען האַרצען. האָבענדיג אַנגעהויבען אויף העברייאיש און האָבענדיג זיך געמאַכט אַ גרויסען נאָמען אויף דערדאָזיגער שפּראַך, וואָס איז געווען דער הויף־לשון פון דער השכלה, האָט אבראַמאָוויטש פּלוצים זיך אליין געשטעלט די פראַגעס: ווער וועט דאָס העברייאיש שרייבען נוצען ברייגנען? וואָס וועט שוין דערפון ארויסקומען? ווי וועט דאָס אַלץ גרייכען צו די מאַסען?

און אבראַמאָוויטש האָט זיך אליין געענטפערט מיט׳ן פעסטען באַ־שלוס, אָנצוהויבען אידיש צו שרייבען, אַ באַשלוס וועלכען ער האָט אויך באַלד (פרי אין די זעכציגער יאָרען) אַנגעהויבען אויסצופירען. אין דער צייט ווען אַנדערע בארימטע העברייאישע שרייבער פון יענער צייט (י. ל. גאָרדאָן און אברהם בער גאָטלאָבער, למשל) האָבען געשריבען אידיש עפּעס ווי אויף שפּאַס, אָדער כלאַחר יד, עפּעס אַזוי ווי זיי וואָלטען זיך געשעמט צו קאָמפּאַנירען מיט דער „דינסט“ — ווי די העברייער האָבען דאַמאָלס די אידישע שפּראַך גערופען, — האָט אבראַמאָוויטש זי אונטער׳ן אָרים

גענומען און מיט איר פּראַנק און פריי אויפ'ן ליטעראַרישען מאַרק אַרויסגעשפּאַצירט.

דער שטרעבען צו נוצלאַכקייט האָט אים באַוואויגען העברייאיש אויף אידיש צו פאַרבייטען (ערשט אין פיל יאָרען אַרום האָט זיך אַבראַמאָוויטש צו העברייאיש אומגעקערט, אַ דאָס האָט ער יענע יאָרען ווייניג נייע זאַכען געשריבען, באַנוגענענדיג זיך מיט מייסטענטיילס מיט איבערזעצען אָדער טייל־ווייס באַאַרבעטען זיינע אידישע ווערק אויף העברייאיש). און דערדאַזיגער שטרעבען האָט אים אויך געלערענט אויסצואַרבעטען זיך אַ לייכטע, פּאָפּולערע, ניט־געצאַצקעטע, שיר־ניט גאַסיגע שפּראַך. זיין אידישער סטיל איז, צווישען אַנדערעס, אויך דער סטיל פון אַ פּאָפּולאַריזאַטאָר. אָפט שטעלט ער זיך אָפּ און פאַרטייטשט זיך ווערטער. שרייבענדיג ווי מען רעדט, האַלט ער ניט פון פאַסען זיך קורץ. ער חזר'ט איבער זיין געדאַנק נאָכאַמאָל און נאָכאַמאָל, זאָגט אים אַרויס מיט פאַרשיידענע ווערטער. צעקייט אים און לייגט אים דעם לעזער אין מויל אַריין. ער לערענט מיט'ן עולם אָט ווי אַ פּראָסטער רבי פון אַ בעל־מלאכה'שען בית־מדרש'ל. אַבראַמאָוויטש'ס פּאָפּוליזאַטאָרישקייט זעט מען אפילו אַרויס פון דעם ווי ער לייגט אויס פיל העברייאישע ווערטער, וואָס זיינען זייט דורות אַריינגעשמאָלצען געוואָרען אין דער אידישער שפּראַך. אַזעלכע ווערטער ווי „געהאַרגעט“. למשל, כאָטש זייער אָפּשטאַמונג איז פון העברייאיש, לייגט מענדעלי אויס אויף אידיש.

ווי שוין געזאָגט, איז מענדעלי געווען זייער אַ פּראַקטישער משכיל. אַלס אַזאַ גורט ער ניט אָן זיינע לענדען קעגען דעם „פאַנאַטיזם פון דער אידישער גאַס“, פירט ער ניט קיין מלחמה פאַר בילדונג אין דעמזעלבען אַבסטראַקטען זין, ווי אַנדערע משכילים האָבען עס געטאָן. מענדעלי איז פיל מער באַשיידען. קריטיקירענדיג די תלמוד־תורה, באַקעמפט ער זי פונדעסטוועגען ניט אָן־און־פאַר־זיך: ער וויל נאָר אַז זי זאָל זיין ריין אויסערלאַך, אַז עס זאָל אין איר זיין אַ בעסערער סדר־הלימוד, אַז דאָס אידישע קינד זאָל אין איר אויך לערנען אַ מלאכה. העכסטענס זאָלען אין איר פּראָגראַם אויך אַריין די סאַמע עלעמענטאַרסטע וועלטלאַכע ידיעות.

אַבראַמאָוויטש פירט ניט קיין רעליגיאָנס־מלחמות אין זיינע שריפטען. דער גרויסער העברייאישער ראָמאַניסט און עססייאיסט, פּרץ סמאָלענסקין, אַ שטייגער, האָט געזען אַ גרויס אומגליק אין דעם חסידיזם און ער האָט אים באַקעמפט מיט זיין שווערסטער אַרטילעריע. אַבראַמאָוויטש לאָזט די חסידות איינגענטלאַך צו־רו, באַנוגענענדיג זיך מיט געבען איר אַ פּאָר לייכטע, כמעט ווי גוטמוטיגע שטעך.

אַבראַמאָוויטש איז געווען אַ קינד פון אָרימען פאָלק. ער האָט אַרומגעוואַנדערט צווישען די נידעריגסטע און דערשלאָגענסטע אידישע מאַסען. ער האָט זיך צוגעקוקט צו זייער לעבען גרינטלאַכער איידער ווער עס איז. און ער האָט געזען אַז דאָס פאָלק נויטיגט זיך ניט אַזוי אין בילדונג, ווי אין אַ שטיקעלע ברויט, אַ פעדימעל פלייש. ער האָט געזען, אַז ניט פון די גוטע אידען ליידעט דאָס פאָלק אַזוי שרעקלאַך, נאָר פון די קהל־שטיבלאַך, פון

די „סבארשטשיקעס“, די בעלי־טאקסעס און די אלע „כלל־פארזארגער“. ער האט געזען די דעמאראליזאציע וואס די־דאזיגע פיינע בריות ברענגען אריין אין אידישען לעבען. אין אבראמאוויטש׳ס צייטען איז נאך געגאנגען דאס בלוטיגע קאפיטעל „קאנטאניסטען“ אין דער אידישער געשיכטע, און ער שרייבט קעגען דעם מיט דעם בלוט פון זיין הארצען. די טאקסע און די קהל׳שע כנופיא — דאס זיינען די צוויי אומגליקען אין אידישען לעבען. געגען וועלכע אבראמאוויטש האט געקעמפט מיט אלע זיינע כחות. זיי באפארבען זיין גאנצע טעטיקייט.

די־דאזיגע קריגס־מעלאדיע קלינגט דורך אבראמאוויטש׳ס אלע ווערק. דער עיקר איז זי דער לייטמאטיוו און טאקע דער תוך און תוכן פון די פאלגענדע דריי: „דאס קליינמענשעלע“ (1864), „די טאקסע“ (1869) און „דער פריזיוו“ (1884).

אין „דאס קליינמענשעלע“, מענדעלי׳ס ערשט ווערק אויף אידיש (צו וועלכען איך וועל זיך נאך אומקערען אין דער צווייטער לעקציע), זעט מען אמשטארקסטען ארויס דעם משכיל, ד. ה. דעם פריידיגער, דעם פראפאגאנדיסט. עס ווילט זיך דיינקען, אז כאטש דאס בוך האט לפנים א בעלע־טריסטישע פארמע, האט עס אבער, אין דעם מחבר׳ס ערשטער מחשבה, מער ווי אלץ געזאלט זיין א פראפאגאנדע־שריפט, א היינט־וועלטיג מוסר־ספר׳ל קעגען די אינעווייניגסטע פירונגען פון די קליינשטעטעלדיגע אידישע קהלות און פאר אבראמאוויטשעס משכיל׳ישע אידעאלען. פון די זיבען־און־צוואנציג קאפיטלאך פון בוך, באשטייען בלויז די ערשטע פערצען פון פשוט׳ע שיל־דערונגען און האבען א ריין־דערציילערישען כאראקטער, בשעת די איבעריגע דרייצען, מיט בלויז א פאר איבעררייסען, זיינען ריין־משכילי׳שע פובלי־ציסטיק.

ווי געזאגט, איז „דאס קליינמענשעלע“ אין תוך א מגידיש מוסר־ספר׳ל קעגען די קהל׳שע פירער. און אלס אזא איז עס קונציג פארטראכט. דאס בוך איז לפנים די אויטאביאגראפיע, די צוואה און דער וידוי פון דעם הויפט־העלד, יצחק אברהם תקיף, וועלכער, מען דארף אננעמען, איז דער טיפישער קהל׳שער אידישער פירער פון יענער צייט. עס הייסט, אז זיינע לעצטע יארען האט יצחק אברהם חרטה אויף זיינע שלעכטע מעשים און אין זיין צוואה, וועלכע ער זאגט אן מען זאל איבערלייענען ביים רב אין דער קורצער צווישן־צייט פון יציאת נשמה ביז דער קבורה, דאס הייסט אין דער צייט ווען חברה קדישא עסק׳ט זיך מיט דער לויה און די שטאט איז פול מיט׳ן רושם פונ׳ם טויט פון איר גרעסטען מענשען—אז אין דער־דאזיגער אומגעוויינטלאך פייערלאכער צוואה הייסט ער די אידען, דערהויפט זייערע קהל׳שע פירער, ניט צו גיין אין זיינע שלעכטע וועגען.

„דאס קליינמענשעלע“ איז מגידות באלד אין אמת׳ן זין פוןווארט. שטראפענדיג די נגידים, די תקיפים, די קהל׳ישע מאכערס. זעט, איר אומ־גליקלאכע מענשען, שרייט דער מגיד פון דעם „קליינעם מענשעלע“, נעמט אייך אראפ א מוסר פון יצחק אברהם תקיף. דאכט זיך. ער האט געגוג איינ־געלייגט א וועלט, גענוג אנגעזויגט זיך מיט אידיש בלוט, געווארען א גביר

אַדיר, געגנוג קרבנות אומגעבראַכט. דריי מענשען האָט ער גע׳פטר׳ט. דאָס ווייב האָט ער געוואָרפען, די היינטיגע יונגעלייט, די „בריות“ (די משכילים) האָט ער גע׳רודפ׳ט און וואָס קומט שוין אים ארויס פון זיין גרויס עשירות? זעט ווי פול מיט חרטה ער איז, מיט וואָס פאַר אַ ביטער געמיט ער שטאַרבט דאָס איצט אַוועק פון דער וועלט! ער וואָלט שוין איצט וועלען כאַפּען צוריק, אָבער עס איז שוין פאַרפאַלען. איין זאַך נאָר איז אים פאַרבליבען צו טאָן — שטאַרבען ווי אַ מענש. און זעט, איר נגידים, שטאַרבט כאָטש אויך ווי מענשען, אויב איר קענט ניט לעבען ווי מענשען.

און דער מוסר איז זייער אַ שטאַרקער, אַ ברענענדיגער. עס איז ידוע, אַז דער קעלעמער מגיד פלעגט האָבען אַ גרויסע פעולה אויפ׳ן עולם ווען ער פלעגט זיי ברייגגען אַ גרוס פון יענער וועלט, פון גיהנם. יצחק אַברהם תקיפ׳ס מוסר און התראָה קומען אויך פון יענער וועלט, פון טהרה־ברעט. דערפאַר מוזען זיי קלינגען אַזוי שרעקלאַך, דערפאַר מוזען זיי דערוועקען די פאַרשלאָפענע מענשלאַכע געפילען פון אַלע אַנדערע קהל׳שע רוצחים.

„די טאַקסע“ איז נאַטירלאַך אַ קאַמף קעגען דער „פלייש־קאַראָבקע“. דאָ ווערט געוויזען, ווי אַזוי די „באַנדע שטאָט בעלי־טובות“ זיינען אָרגאַניזירט אויף אַ מערקווירדיג פעסטען אופן און ווי מערדערלאַך זיי זויגען אויס דאָס בלוט פון פאָלק. די „אָרגאַניזאַציע“ איז געבונדען און געקייטעלט. די הויפּט מאַכערס, די גבירים און די „פּאָפּעטשיטעלעס“, די „טובי העיר“, שטייען אויפ׳ן שפּיץ. אונטער זיי שטייען די קלענערע מאַכטהאָבער. דער בעל טאַקסע, די „גלאַסנעס“, די שוחטים און דיינים. אין דער שתדלן, דאָס הייסט דער „אַדוואָקאַט“ פון דערדאָזיגער שיינער כנופיא, דער וואָס „פאַרשמירט אַ לאָך“ ווען מען דאַרף נאָר. אונטער זיי שטייען גלאַט אַ באַנדע געדונגענע בויאַנעס, בילערס, מוכרים, שלעגערס, וועלכע האַלטען אין צוים אַלע „עזות־פּנימ׳ער„ און ערלאַכע מענשען, וואָס בונטעווען זיך. אחוץ זיי איז דאָ אַ גאַנצע כאָפּטע מענשען, וועלכע קוקען ארויס אויף אַ טובה. אויף אַ ביינדעל פון יענע כלל־פאַרזאָרגער און גלאַט בעלי־הבתים, וועלכע ווילען מיט די קהלם־לייט ניט איינרייסען. און דער המון־עם ליידט שרעקלאַך, שווידערלאַך. גאַנצע וואָכען נאָבאַנאַנד פאַרזוכען זיי, איבער דעם שווערען צינז, קיין ברעקעל פלייש ניט.

פאַרשטייט זיך, אַז אַלע מאַכערס זיינען שיינע אידען, פרום ווי די שטעקענס. דאָך אויף איינעם פון זיי, אויף ר׳ יודעלע שטאַנדהאַפט, מורמעלט מען, אַז ער איז אַ שטיקעל אפיקורס. ער קליידט זיך אַ ביסעלע דייטשיש און חבר׳ט זיך לפנים מיט היינטיגע יונגעלייט.

„דער פריזיוו“, וואָס איז געקומען נאָך אַן איבעררייס פון גאַנצע עטלאַכע יאָר און, דער עיקר, נאָך די פּאָגראָמען פון די אַכציגער יאָרען, קלינגט שוין בלויז ווי אַן עכאָ פון די פריערדיגע השכלה׳שע ווערק. בשעת „די טאַקסע“ האָט גאָר אַ קנאַפּען ליטעראַרישען ווערט און גאָרניט קיין דראַמאַטישען ווערט, פאַרמאָגט שוין „דער פריזיוו“ עטלאַכע גאַנץ קענטיג געצייכענטע פאַרשוינען און פיל פון די געשפּרעכען זיינען אַזוי לעבעדיג, אַז מען קען זיי שוין באַלד אָנרופען סצענעס. דער פּראָפּאַגאַנדע־טאָן איז אין

„פריזיוו“ שוין גאנץ איינגעהאלטען. די אנגריפען אויף די שטאמיגע „פיינע בריות“ מאכען דעם איינדרוק אזוי ווי זיי וואלטען געקומען פון דעם מחבר׳ס אלטער רגילות, אדער, נאך ריכטיגער, אזוי ווי זיי וואלטען געווען אן אלטע ערינערונג, וואס האט זיך ביי אים ערגעץ פארוואלגערט.

שטארק אנגעקניפט אז דער השכלה־באוועגונג איז אויך אבראמאוויטש׳ס גרויס ווערק „די קליאטשע“ (1873), וועגען וועלכער עס וועט מוזען גערעדט ווערען באריכות אין אנאנדער לעקציע. די שייכות פון דער „קליאטשע“ צו דער השכלה איז פונקט דער היפך פון דער שייכות צו איר פון די פריערינע ווערק. אין דער „קליאטשע“ איז שוין אבראמאוויטש ניט דער פארקעמפער פון דער השכלה, נאר איר באקעמפער. אין דער „קליאטשע“ זאגט אבראמאוויטש פארויס דעם מאראלען אונטערגאנג פון דער השכלה, א נבואה, וואס איז אויך מקויים געווארען אין איינע אכט יאר ארום, באלד נאך די ערשטע פאגראמען. די רוסישע משכילים, וועלכע האבען געהאפט, אז די השכלה וועט ברייננגען די אידען בירגערלאכע גלייכבארעכטיגונג און סאציאלע גלייכשטעלונג, זיינען ביטער אנטוישט געווארען דורך דעם געענדערטען קורס בנוגע צו אידען מצד דער רוסישער רעגירונג, דורך דעם רוסישען און מערב־אייראפייאישען אנטיסעמיטיזם. איר שטארקסטען קלימאקס האט דידאזיגע אנטוישונג דערגרייכט אין די פאגראמען פון 1881־טען יאר. אבער די קליגסטע פון די משכילים, די ווייטזיכטיגסטע האבען דעמדאזיגען סוף פאראויסגעזען, לאנג, לאנג פריער. און איינער פון זיי איז געווען שלום יעקב אבראמאוויטש.

דער וויכטיגסטער, אייגענטלאך דער צענטראלער געדאנק אין דער „קליאטשע“ איז, אז די טענות פון די משכילים און פון אנדערע צו די אידישע מאסען, אז זיי זאלען זיך בילדען, אייראפייאיזירען אדער רוסיפיצירען ובזכות זה וועלען זיי קריגען גלייכבארעכטיגונג, ד. ה. די מעגלאכקייט צו לעבען גלייך מיט אלעמען, זיינען נאריש, פאלש און אומגערעכט. דאס אידישע פאלק האט פונקט אזא רעכט ווי אלע צו לעבען אויף דער וועלט און צו לעבען פונקט ווי אלע. דאסדאזיגע רעכט האט עס מיט׳ן כוח פון זיין עקזיסטענץ, פון זיין לעבען גופא. די פראגע פון בילדען זיך א. א. וו. איז שוין א זייטיגע, א שפעטערדיגע זאך, איז איינגאנצען א זאך וועגען וועלכער דאס אידישע פאלק אליין נאר האט די ברירה. קודם כל און גאר אן וועלכע עס איז תנאים קומט דאס רעכט און די מעגלאכקייט צו לעבען אויף דער וועלט. „קיין טאנץ גייט ניט פאר׳ן עסען“, זאגט די קליאטשע, וואס פערזאניפיצירט מיט זיך דאס אידישע פאלק, צום דורכגעפאלינעם, פארווירטען ישראליק׳ן, וואס טיפיצירט מיט זיך די השכלה־באוועגונג.

„די קליאטשע“ איז דער מאראלער טויט־קלאפ פון דער השכלה. און אזוי האבען מיר דא ווידער אן איראניע וואס חזר׳ט זיך ניט צו זעלטען איבער אין דער ליטעראטור און אין דער היסטאריע. „די קליאטשע“. וואס איז אין מער ווי איין הינזיכט דאס גרעסטע ווערק פון אבראמאוויטש׳ן. וועלכער איז ניט נאר דער האדוויניק, נאר אפשר אויך דער גרעסטער טאלאנט פון דער השכלה, איז איר קבר.

די השכלה האָט אויף אַבראַמאָוויטש'ן, אפשר נאָר מיט דער איין־און־איינציגער אויסנאַם פון „שלמה ר' חיים'ס" (1899), אויף אייביג איר שטעמפּעל אַרויפגעלייגט. זי האָט אים באַגייסטערט, זיין טאַלאַנט געשפּייזט, זי האָט אים אָבער אויך ניט ווייניג געשטערט. און ניט זעלטען טאַקע פאַר־הויקערט. פון דער נאַטור אַ מאָלער און אַ פּאָעט, האָט אים זיין השכלה'דיג באַוואוסטזיין שטענדיג געריסען צו פריידיגען, צו דרש'ענען. שטענדיג זיצען די צוויי נשמות אין זיין ברוסט און שטענדיג גייט אין אים פאַר דער אַלטער ויתרוצצו. אָט ווערט ער באַגייסטערט און הויבט זיך אויף אויף זיינע פּאָעטישע פליגלען, אָבער באַלד גיסט זיך שוין זיין פּאָעזיע איבער אין פובליציסטיק. ער הויבט אָן מאָלען און פאַרקריכט אָן אַ זייט אין משכילי'שער איראָניע. ער פאַרשטייט און ליבט דאָס אידישע לעבען און גיסט זיך דערמיט צונויף אין אמת קינסטלעריש־פּאָעטישער דבקות, נאָר תוך כדי דיבור דערמאָנט ער זיך יאקבי, אַז וועדליג אַ משכיל דאַרף ער שטיין נעגאַטיוו צום אידישען לעבען און הויבט עס אָן קריטיקירען. ער הויבט אָן דערציילען אַ געשיכטע, נאָר באַלד געפינט ער עפּעס אַ תירוץ, אַ פּריטשעפּקע — אַמאָל איז פאַר דעם געננוג בלויז איין־און־איינציג וואָרט — האקט ער שוין איבער דעם סיפור המעשה און שטעלט זיך גאָר אָוועק משכיל'יש דרש'ענען.

מחמת דערדאָזיגער „קליפּה" פון דרש זיינען אַבראַמאָוויטש'ס שריפ־טען פול מיט פינטעלאך און רמזים, מיט אָנצוהערענישען איבער אָנצוהערע־נישען. מחמת דערדאָזיגער סיבה איז דאָס אָפּטעסטע ווערטעל א"ן „קליינ־מענשעלע" און אין „פישקע דער קרומער" אַבראַמאָוויטש'ס באַרימט „ניט דאָס בין איך אויסען". אין „פישקע" באַגעגענט מען עס שיר ניט אויף יעדען זייטעל פון בוך, און אין ביידען איז עס אי אַ סיגנאַל אי אַן אַנטשולדיגונג פאַר דעם מחבר'ס פאַרקריכען אָן אַ זייט, פאַר זיין פאַרבייטען דעם מאָלער'ס פּינזעל אויף דעם מגיד'ס טלית.

* * *

די ערשטע און איינע פון די גרעסטע זאַכען וואָס מענדעלי מוכר־ספרים האָט אויפגעטאָן פאַר דער אידישער ליטעראַטור, איז וואָס ער האָט איר געגעבען אַ שפּראַך.

די אידישע שפּראַך איז טאַקע אַלט פיל הונדערטער יאָרען און פיל הונ־דערטער יאָרען איז אויך אַלט די אידישע ליטעראַטור. עס זיינען אָבער פאַראַן פאַרשיידענערליי ליטעראַטורען: עס איז פאַראַן, צ. ב. ש. אַ געזעץ־ליטעראַטור, עס איז אויך פאַראַן אַ רעליגיעזע ליטעראַטור. רעדט מען אָבער סתם פון אַ ליטעראַטור, מיינט מען דערמיט ניט קיין ספּעציעלע און ניט קיין רעליגיעזע נאָר אַ וועלטלאַכע און שיינע ליטעראַטור, אַ ליטעראַטור פון דערציילונגען, ראָמאַנען, סקיצען, לידער, א. א. וו.

ביז צום נייניצענטען יאָר־הונדערט איז די אידישע ליטעראַטור, מיט ווייניג אויסנאַמעס, געווען דורכאויס אַ רעליגיעזע ליטעראַטור. ערשט אין סוף אַכצענטען און אָנהויב נייניצענטען יאָר־הונדערט הויבט זיך פון איר אָן אַרויסשיילען אויך אַ וועלטלאַכע ליטעראַטור. די שפּראַך אין דער אַלטער, רעליגיעזער ליטעראַטור איז געווען אַ גוטע, אַ ריינע און אַ חנ'עוודיגע. פאַר־

שטייט זיך, ווערליג דער היינטיגער צייט איז זי שוין אלטמאדיש, און אפשר אויך אפגעלעבט. דאך דאס איז דאסזעלבע מיט אלע שפראכען. און פונקט ווי ביי די פעלקער האט זיך פון אזא מין שפראך ארויסגעוויקעלט די מאָ־דערנע ארומגעשליפענע און עלעגאנטע ליטעראַרישע שפראך, אזוי וואלט עס, מן הסתם, ביי אונז אויך געווען, ווען מיר וואלטען ניט געווען אנדערש פון אנדערע פעלקער.

די גרויסע און מאכטיגע כוואליע פון אסימילאציע פון סוף אכצענטען און אנהויב נייכצענטען יארהונדערט און איר צווילינג־שוועסטער, די השכלה, האבען געבראכט א פאראכטונג צום פראסט־היימיש־אידישען לעבען און א האס צו דער אידישער שפראך.

פון איין זייט איז געשען, אזוי ווי אן איראָניע פון דער געשיכטע, אז גראד די השכלה האט די נייע אידישע ליטעראטור באשאפען. און דאס איז אויך געווען גאנץ נאטירלאך. ווארים די ליטעראטור פון א פאלק איז די אפשפיגלונג פון זיין לעבען. איז וויבאלד די אידען האבען דורך דער השכלה אנגעהויבען פירען א מער וועלטלאך לעבען, איז ביי זיי אויך געבוירען געוואָ־רען א וועלטלאכע ליטעראטור. און אזוי ווי געלעבט האט דער איד אויף א י ד י ש, איז טאקע דאך געבוירען געווארען א וועלטלאכע א י ד י ש ע ל י ט ע ר א ט ו ר א ו י ף א י ד י ש. אבער — און אט דאס איז געווען די צרה — די דאזיגע ליטעראטור איז עפעס געווען אזוי ווי אן אונטערגעווארפענע. גראד די ערגסטע, גראד די אמווייניגסטען טאלאנטירטע האבען זיך מיט דער אידישער ליטעראטור פארנומען. און האבען אמאל אויך די בעסערע העברייאישע שרייבער אידיש געשריבען, האבען זיי עס געטאן אזוי ווי בגנבה. כמעט אלע האבען געשריי־בען אויף אידיש אוים נויט, צוליב די פאלקס־מאסען. און אין דעם שרייבען פון פיל איז געלעגען דער ניט־פארשטעלטער געדאנק, טאקע די אייגענע שפראך צו פארניכטען. מען האט געשלאגען אידיש מיט אידיש, אזוי ווי מען נעמט א מענשענ'ס האנט און מען פאטשט מיט איר זיין אייגען פנים.

שרייבענדיג אידיש האבען די מייסטע שרייבער געזוכט די שפראך צו „ציווילעזירען". מיט דער שפראך אליין, מיט איר נשמה, מיט איר קלאנג האט מען זיך גארניט גערעכענט. נעמען דעם גוטען, אלטען אידיש פון דער רעליגיעזער, איבערהויפט פארצייטיגער אידישער ליטעראטור און באאַר־בעטען אים אויף א נייעם שטייגער, פאר דער נייער ליטעראַטור, דאס איז די דאמאלסטיגע אידישע שרייבער אפילו ניט איינגעפאלען. עס איז זיי אויך ניט איינגעפאלען צוצוהערען זיך צום פאלק ווי עס רעדט און בארגען זיין שפראך. דאס פאלק רעדט א מיאוס'ע שפראך, א „זשארגאן", א מין ציגיינעריש, האבען זיי געטראכט. נו, האט מען זיך, שרייבענדיג, אנגעשטוי־סען אויף עפעס א נייעם געדאנק, א נייעם באגריף, אדער א נייער זאך, פאר וועלכער עס איז אויף דער האנט גראד קיין אידיש ווארט ניט געווען. אנאנדע־רער, וואס ליבט די שפראך און באציט זיך צו איר ערנסט, וואלט אין אזא פאל געמאכט א ניי אידיש ווארט, געמאכט עס אין גייסט פון אידיש, פארפוצט עס אזוי, אז עס זאל אויסקוקען א אידיש ווארט ווי אלע ווערטער.

עס זאָל ניט רייסן דעם אויער, ניט שטעכן דאָס אויג. די משכילים וואָס האָבן די שפּראַך געוואָלט „ציוויליזירען", האָבן אָבער אַזוי ניט געטאָן. אנשטאָט דעם האָבן זיי גאָר אַן צערעמאָניעס גענומען און אריינגעשלעפּט שווערע דייטשע ווערטער, אָדער דעם פאָלק אומבאַקאַנטע העברייאישע ווערטער.

א גוט ביישפּיל פון אַזאַ מין „ליטעראַרישער" שפּראַך געפינען מיר אין די ראָמאַנען און דערציילונגען פון אייזיק מאיר דיק, דער גרעסטער און טאַלאַנטפולסטער אידישער שרייבער פון יענער צייט. סלאַווישע ווערטער, אַזעלכע וואָס זיינען אריין אין אידיש אין ליטע, פּוילען און וואָלין, כאָטש זיי זיינען שוין גאַנץ אַלט און דער איד ברויכט זיי אויף שריט און טריט און זיי זיינען אַן אָרגאַנישער טייל פון אידיש, מיידט ער כמעט אינגאַנצען אויס. אויף שריט און טריט בריינגט ער הויכע דייטשע ווערטער. וויסענדיג אָבער, אַז דאָס פאָלק פאַרשטייט זיי ניט, טייטשט ער זיי אין פאַרענטעזען גלייך אָפּ אויף העברייאיש. אמאָל, פאַרקערט, געברויכט ער גאָר א ליטעראַריש העברייאיש וואָרט, און ווידער רינגעלט ער איין אַן אָפּטייטשונג, דאָס מאָל שוין אויף דייטש. דיק׳ס שפּראַך אין פיל פון זיינע ווערק איז ניט נאָר אָן געשמאַק, נאָר זי קלינגט שלעכט און די שריפט איז אפילו פאַר׳ן אויג ניט אָנגענעם.

אָט אַזאַ איז געווען די „ליטעראַרישע" אידישע שפּראַך ביז מענדעלי׳ן. ער, מענדעלי, האָט די גרויסע רעפאָרמע געמאַכט. ער האָט פאַר דער אידישער ליטעראַטור א ליטעראַרישע שפּראַך באַשאַפן.

מענדעלי׳ס שפּראַך איז גרינג, נאַטירלאַך, געשמאַק, גלאַטיג. זי שווימט, זי גיסט זיך פון זיך אַליין, פּונקט ווי עס גיסט זיך דער לשון פון דעם באַריידעוודיגען אידישען פאָלקס־מענשען. מענדעלי׳ס שפּראַך איז וויציג, פעפערדיג און פול מיט היסטאָרישע אָנצוהערענישען, פ ל מיט בילדער. מענדעלי האָט דאָ אויפגעטאָן בלויז א קליינינקייט — ער האָט אויפגעהויבען פון דר׳ערד פון אידישען לעבען, פון דער אידישער גאַס, דאָס גאָלד וואָס האָט זיך דאָרט געוואַלגערט. אידיש איז א שטאַרקע, א רייכע, א זאַפטיגע און בילדערהאַפטע שפּראַך. דאָס איז דערפאַר, ווייל דער איד איז אַן אינטערעסאַנטער מענש מיט א מוח פול מיט בילדער, וויץ און זכרונות פון אמאָל. ניט אַלע אָבער זען די צוזאַמענגעוואַקסענקייט פון דעם אידען מיט אידיש. מענדעלי האָט עס געזען.

וואָס איז געווען דער רעצעפּט לויט וועלכען מענדעלי האָט די ליטעראַרישע אידישע שפּראַך באַשאַפן? אין קורצען האָט ער דאָס אַזוי געטאָן:

1) ער האָט ווייטער געשפּונען דעם פאָדעם פון דער אַלטער אידישער שפּראַך. ער האָט די ליטעראַרישע אידישע שפּראַך אָנגעהעפט אַן דער רעליגיעזער.

2) ער האָט אריינגעבראַכט אין דער ליטעראַטור די טאָג־טעגלאַכע שפּראַך פון פאָלק, ניט בראַקירענדיג מיט קיין וואָרט, וואָס פאַר א יחוס עס זאָל ניט האָבן, צי דייטש, צי העברייאיש, צי סלאַוויש.

3) ער האָט געמאַכט נייע ווערטער אין גייסט פון דער שפּראַך, לויט אירע אינעווייניגסטע געזעצן. ער האָט גענומען, ווען ער האָט געדאַרפט, אַ העברייאיש וואָרט אַדער אַ דייטש וואָרט, אָבער ער האָט פאַרענדערט זייער געשטאַלט, זיי זאָלן אויסקוקן און קלינגען ווי אידיש.

4) ער האָט אריינגעגעבן אין דער ליטעראַטור די שפּראַכן פון אַלער־ליי מענשען: פון מלמדים, לערנער, סוחרים, בעלי־מלאָבות, ווייבער א. א. וו.

5) ער האָט צונויפגענומען די וויכטיגסטע אידישע דיאַלעקטען, דעם אידיש וואָס מען רעדט אין ליטע און דעם אידיש פון וואָלין און פון זיי ביידען אויסגעקנאָטען איין גאַנצע שפּראַך.

אַבראַמאָוויטש איז געווען אַ זעלטענער למדן, סאַי אין אידיש און סאַי אין העברייאיש און דידאָזיגע צווייענדיגע, צווישען זיך אזוי אייגג פאַרבונדענע לומדות איז אים בייגעשטאַנען אין זיינע אמת געניאַלע חידושים אין דער אידישער שפּראַך. און פונקט ווי עס איז לומד'יש אַבראַמאָוויטש'עס שפּראַך אַזוי איז אויך לומדי'ש זיין סטיל. און דאָס איז דאָך אויך נאַטיר־לאַך. איז דאָך דער סטיל בלויז די העכערע מדרגה פון דער שפּראַך, איר פיין־געלייטערטע פאָרמע, איר מער אינטימע אָפּשפּיגלונג פונ'ם מענשען. „דער סטיל דאָס איז דער מענש„.

אַ למדן, אַ מגיד און אַ משכיל איז אַבראַמאָוויטש און אַזאַ איז זיין הערשענדיגער סטיל. עס איז אַ סטיל פול מיט אַנצוהערענישען אויף רעליגיע־זע פירונגען, אויף סצענעס פון אַלטען אידישען לעבען, אויף באַגריפען פון דער תורה, אויף פסוקים, מאמרים און תפלות (אויך אויף תחינות). עס איז אַ סטיל פול מיט דרוש, מיט פשט'לאַך, מיט שכל'דיג־געלערנטע המצאָה'לאַך און דריידלאַך מיט וועלכע יעדער גוטער מגיד טוט זיך באַנוצען. עס איז אַ שפּיל מיט פסוקים — ניט קיין אָפּטייטשונגען נאָר אַן ארומ־שפּילען זיך מיט זיי. עס איז דאָס אידישע שפּראַך־שפּיל פון אַ למדן און אַ מגיד. עס איז דער וויץ פון דער אידישער שפּראַך. עס איז דער סטיל, וועלכען די שפּראַך אליין באַשאַפט זיך, ארויסגעבענדיג אים פון זיך און לאָזענדיג אים שוועבען ארום זיך ווי אַ מין בענגאַליש ליכט.

דריי כאַראַקטעריסטישע ווערטלאַך דאַרפען גענוג זיין צו אילוסטרירען אַבראַמאָוויטש'עס מגידי'שען סטיל.

וועלענדיג באַצייכענען איינעם פון די „פיינע בריות" אין „קליינמענ־שעלע" אַז ער איז געווען אַ גרויסער עם־הארץ, זאָגט ער אויף אים „המכה בעברתו", ד. ה. ער איז געווען גע'הרג'עט אויף דער עברי (דער אמת'ר טייטש פון דערדאָזיגער תנ"ך־פראַזע איז, דאָס גאָט שלאָגט — די שונאים מיט זיין צאָרן).

אין „פישקע דער קרומער" איז פאַראַן אַ באַרימטער אָרט, וואו די דריי הויפּט פיגורען זיצען און רעכענען און ציילען וואָס פאַר אַ מינים קבצנים עס זיינען פאַראַן ביי אידען. מענדעלי מוכר־ספרים, דעם הויפּט פאַרשוין, ווערט לסוף נמאס דערהדאָזיגער אביונ'ישער חשבון און ער שיסט אויס מיט'ן ווערטעל: „כל ישראל איין קבצן!" האבענדיג אין זינען דעם־

זעלביגען מענדעלי'ם פשט'ל (אין „מסעות בנימין השלישי") אויפ'ן פסוק „וקבצנו יחד" — אלע קבצנים אינאיינעם.

אין זעלביגען „פישקע דער קרומער" איז דא אן ארט וואו מענדעלי וויל כלומרשט טאן אן עברה — נעמען א ביסעל בראנפען אין א תענית — נאר באגעגנענדיג זיך מיט די אויגען פון זיין בארימטען פערדעל, וואס קוקט אויף אים אזוי ווי מיט א פארוואורף, פארשעמט ער זיך פאר דעם און איז גובר דעם יצר הרע. באלד דארויף זאגט מענדעלי דעם פסוק פון קינות: „ציון, ובך כל בהמה ועוף חכמו" („ציון, דיין יעדעס טיר און יעדער פויגעל זייבען קלוג געווען"), וועלכען ער טייטשט אפ אויף א משכיל'יש ליצני'שען שטייגער: ביי דיר, כנסת ישראל, איז יעדע בהמה א חכם.

פראגעס און דערמאנונגען. באצייכענט איין א פאר שורות דעם משכיל, די השכלה. ווי אזוי האט די השכלה, וואס איז געווען פיינדלאך צו אידיש, געקענט באשאפען די נייע אידישע ליטעראטור? אין וועלכער הינזיכט איז אבראמאוויטש דער פאטער פון דער דאזיגער ליטעראטור? וואס איז די שייכות צווישען שפראך און סטיל? אין וועלכער הינזיכטען אדער הינזיכט איז אבראמאוויטש געווען א מגיד? איבערלייענענדיג „דאס קליינמענשעלע", פרואווט אויפשטעלען דעם פלאן, לויט וועלכען אבראמאוויטש האט דאס בוך פארפאסט.

צווייטע לעקציע: — „דאס קליינמענשעלע", „דאס ווינשפינגעריל", „פישקע דער קרומער" און „שלמה ר' חיים'ס". — מענדעלי אלס פייזאזשיסט. — מענדעלי דער מאלער פון דער אידישער סביבה און פון אידישע מענשען. — מענדעלי דער פאעט.

(לייענען: מענדעלי מוכר־ספרים: „דאס ווינשפינגעריל", „פישקע דער קרומער"; דוד פרישמאן: „מענדעלי מוכר ספרים", אין מענדעלי יובילייאום אויסגאבע, באנד 15—17; י. ענטין: „מענדעלי מוכר ספרים", אין „די צוקונפט", אויגוסט, 1916; י. ענטין: „פסיכאלאגיע אין ליטעראטור", אין „וואס איז ליטעראטור", ארויסגעגעבען פון אידיש־נאציאנאלען ארבעטער פארבאנד.)

מענדעלי איז א מאלער, א פאעט, א הומאריסט, א סאטיריקער און א מגיד. ער איז אבער ווייט ניט קיין דערציילער. אם גרינגסטען קען מען זיך אין דעם איבערצייגען. ווען מען פארגלייכט סאי וועלכע פון מענדעלי'ס ווערק מיט סאי וועלכער פון שלום עליכם'ס א דערציילונג. ביי יענעם שפירט מען גלייך דעם ריטם, דעם אימפעט פון דעם דערציילער: ביי דעם באמערקט מען גלייך די טבע לאנג צו זוימען אויף איין ארט, אדער גאר פארקריכען אן־אזייט.

נאכמער האט מענדעלי'ן געשטערט אין דער דערציילערישקייט זיין השכלה. ביים מגיד איז דאך די מעשה קיינמאל ניט דער עיקר: די גע־

שיכטע איז דאָך ביי אים אימער נאָר צוליב דעם מוסר השכל, אימער נאָר אַ מיטעל צוליב אַ צוועק. אַחוץ דעם, אַלס משכיל־ישער מגיה, ד. ה. אַלס פּובליציסט, וואָס קוקט קרומלאָך אויפ׳ן אידישען לעבען און האָט אימער אין דעם וואָס צו קריטיקירען, וואָס אויסצו׳חוזק׳ען, איז מענדעלי׳ן בשום אופן ניט מעגלאָך געווען אַנצוהאַלטען אַ געשלידער, נאָר ער האָט זיין סיפּור המעשה געמוזט אימער איבערהאַקען, ניט נאָר מיט אַ באַשרייבונג — דאָס וואָלט נאָך ניט שלעכט געווען — נאָר מיט עפּעס אַ חקירה, מיט אַ טיראַדע קעגען אימיצען אָדער עפּעס, מיט אַ שטיק משכיל־ישער פּובליציסטיק.

מענדעלי האָט קיין ראָמאַנען ניט געקענט און ניט באַדאַרפט שרייבען. זיין אמת׳ער זשאַנר וואָלט גאָר באַדאַרפט זיין די באַשרייבונג, די סקיצע אָדער גאָר די פּאָעמע אין פּראָזע. אָבער עס איז שוין אַזאַ מאָדע דאַמאָלס ביי אידען געווען: אַלע — סאַי אידישע סאַי העברייאישע שרייבער — האָבען ראָמאַנען געשריבען, בשעת די סקיצע, די קורצע דערציילונג איז אין מענדעלי׳ס צייטען ביי אידען אייגענטלאָך נאָך ניט געבוירען געוואָרען. האָט מענדעלי ראָמאַנען געשריבען, זיינען זיי, וואָס איז שייך זייער פאָרמע, זייער געשלידער אַן אָפּקומעניש, סאַי פאַר׳ן מחבר און סאַי פאַר׳ן לעזער.

באַמערקט נאָר מיט וואָס פאַר אַ יסורים דער ספּור המעשה הויבט זיך אָן ביי מענדעלי׳ן. אין „מסעות בנימין השלישי“ הייסט עס אַז דער צרה׳דיגער, נאָכמער ווי בטלני׳שער, ממש טאַקע חושימ׳דיגער בנימין איז געוואָרען אַ וועלט־באַרימטער רייזענדער און ער האָט זיינע נסיעות באַשריבען אויף די גרויסע וועלט־שפּראַכען און אָט פון דיזאָזיגע גרויסע באַשרייבונגען מאַכט עס מענדעלי זיין אידישען „קיצור מסעות בנימין השלישי“.

אין „פישקע דער קרומער“, וואָס איז מענדעלי׳ס גלאַטסטער ראָמאַן אַלס ראָמאַן, ווערט דער הויפּט העלד פון דער געשיכטע דערמאָנט ערשט צום סוף פונ׳ם פערטען קאַפּיטעל, אַי דאָס געשעט אַ נס און ר׳ מענדעלי כאַפּט זיך אַרויס מיט׳ן וואָרט „באָד“, וואָס אָן דעם טשעפּעט זיך כלומרשט אַן ערינערונג וועגען פישקען, וואָס האָט זיך געווען אויפגעהאַלטען אין דער גלופּסקער באָד. און אַפּילו דאַמאָלס ערשיינט פישקע נאָך אַלץ ניט אויף דער סצענע. דאָס געשעט ערשט אין סוף עלפטען קאַפּיטעל.

זייער אומגעלומפּערט איז די געבורט פונ׳ם בוך „דאָס ווינשפינגעריל“. עס הייסט, אַז דער העלד הערשעלע, אַ משכיל און אַן אייראָפּייער, האָט אליין זיין לעבענס־געשיכטע ניט געקענט אַרויסגעבען, נאָר ער האָט צוליב דעם צוועק געמוזט אָנקומען צום קאַבצאַנסקער מוכר־ספרים׳ניק. דער נאָמען „ווינשפינגעריל“ איז אַ מאָדנער ליטעראַרישער תירוץ: באשר הערשעלע האָט אין זיין קינדהייט אָפּט געהערט מעשות וועגען דעם באַרימטען ווינשפינגעריל און זיי האָבען זיך אים כסדר געבאָמבעלט אין קאָפּ. גאָר אויסערגעוויינטלאָך אומגעלומפּערט און געקינצעלט איז די פאַרטראַכטונג פון „קליינמענשעלע“. אָפּגערעדט שוין דערפון וואָס דאָס בוך איז יצחק אברהם׳ס צוואָה אין דער פאָרמע פון אַן אויטאָביאָגראַפיע, וועלכע מען לייענט פאַר יאַקבי צום טאַקט פון דעם חברה־קדישא׳מאַנ׳ס זעג און דעם שמש׳ס צדקה־פושקע, ווערט נאָך מענדעלי מוכר ספרים דערמאָנט אין דער

צוואה אַלס דער וואָס דאַרף דאָס ביכעל אַרויסגעבן און צום גליק פֿאַרט דער מוכר־ספרים אָן אין שטעטעל פּונקט אויף יצחק אַברהמ׳ס טויט און אַזוי ווערט ער גערופֿען צו הערען לייענען די צוואָה. אָבער דאָס איז נאָך אַלץ ניט דאָס ערגסטע. ערגער פֿון אַלץ איז דער נאָמען „קליינמענשעלע". עס איז איינע פֿון די זעלטענסטע ליטעראַרישע פֿריטשעפּ־קעס. גאַנצע דריי גלגולים מאַכט עס דורך: צוערשט הייסט עס פּשוט דאָס „מענשעלע", וואָס מען זעט ביי אַ מענשען אין אויג; דערנאָך ווערט עס אַ מין קונצענמאַכער וואָס קען זיך מאַכען פֿון גרויס קליין און פֿאַר־קערט; ערשט הערט שפּעטער ווערט יצחק אַברהמ׳ן קלאָר, אַז דער אויסדרוק „קליינמענשעלע" איז נאָר אַ מליצה און אַז מען מיינט גאָר דערמיט אַ קליינע נשמה.

מענדעלי׳ס אומגעלומפּערטקייט אַלס ראָמאַניסט איז אייגנ פֿאַרבונדען מיט דער השכלה, מיט׳ן ליטעראַרישען חדר. מיט די ליטעראַרישע טראַדי־ציעס פֿון דער השכלה. שרייבענדיג אידיש איז דאָך אין אַבראַמאָוויטש׳ס הינטער־געדאַנקען געלעגען דאָס קליפּערגעצייג פֿון דעם העברייאישען מחבר. נאָך אַלע ביאָגראַפֿיעס און קריטיקען ווייסען מיר בלויז זייער, זייער וויניג, ווי אַזוי אַבראַמאָוויטש׳ס ווערק זיינען ביי אים אַנטשטאַנען. וואָלטען מיר געוואוסט אַזוי פֿיל סודות פֿון אַבראַמאָוויטש׳ס שרייב־טיש וויפֿיל מיר ווייסען פֿון טאָלסטאָי׳ס אָדער טשעכאָוו׳ס, דאַמאָלס וואָלטען מיר אפשר געוואָר געוואָרען, אַז „דאָס קליינמענשעלע" איז אויף אַבראַמאָוויטש׳ן אָנגעהויבט געוואָרען דורך די „גלגולים" אָדער עפּעס ענלאַכעס פֿון דעם גרויסען העב־רייאישען סאַטיריקער יצחק ערטער.

פֿיל ערגער נאָך פֿון דער שלעכטער טעכניק, איז די פֿאַלשע פּסיכאָ־לאָגיע, צייטענווייז די טאָטאַלע אָפּוועזענקייט פֿון פּסיכאָלאָגיע אין אַבראַ־מאָוויטש׳ס ראָמאַנען. און אויך דאָס דאַרף צוגעשריבען ווערען צו די ליטע־ראַרישע טראַדיציעס פֿון דער השכלה. געפֿינענדיג זיך אונטער׳ן איינפֿלוס פֿון דער אייראָפּייאישער ליטעראַטור, זיינען די השכלה׳שע בעלעטריסטען אָבער געשטאַנען אונטער דער השפּעה פֿון ווייט ניט די בעסטע אייראָפּיי־אישע שריפֿטשטעלער. אַרום דעם מיטען פֿון דער רוסישער השכלה־צייט האָט זיך איבער אייראָפּע שוין גאַנץ שטאַרק געגעבען צו פֿילען די רעאַליס־טיש־נאַטוראַליסטישע שול פֿון דער ליטעראַטור, אָבער די השכלה האָט זיך נאָך אַלץ נאָכגעשלעפּט נאָכ׳ן ראָמאַנטיזם, אי דאָס נאָך דער ביליגער פֿאָרמע וואָס ער האָט אָנגענומען ביי געוויסע פֿראַנצויזישע ראָמאַניסטען. אַ פֿאָרמע פֿון ווילדע פֿאַנטאַזיעס, משונה׳דיגע סיבות, גליקלאַכע רעטונגען, אינטריגאַנטען און אינטריגעס, מענשען־טייוואָלים און מענשען־מלאָכים, לאַקריץ־זיסע סענטימענטאַליטעט — מיט איין וואָרט, די פֿאָרמע פֿון שונד. מען קען קוים אַנטדעקען ביי וועלכען עס איז משכילי׳שען בעלעטריסט אַ שפּור, אַז עס זאָל אויף אים האָבען געווירקט אַ גוסטאַוו פֿלאָבער. בשעת פֿאַר יוזשען סיו זיינען פֿיל משכילים געוועזען פּשוט משוגע.

און אויך דאָ איז אַבראַמאָוויטש קיין אויסנאַם ניט געווען, נאָר ער איז געגאַנגען מיט׳ן וועג פֿון די אַנדערע משכילים.

לויט׳ן באַוואוסטען ראָמאַנטישען נוסח פאַרליבט זיך אונזער הויפּט העלד יצחק אברהם, פון „קליינמענשעלע“, אין דער הויפּט העלדין, גאָלדע, פון ערשטען בליק. די ערשטע באַקאַנטשאַפט שליסען זיי אויף׳ן עכט־ביליג ראָמאַנטישען אופן: יצחק אברהם ערשיינט אלס העלד, אלס רעטער אין א נויט, באַלד ווי אמנון אין אברהם מאַפו׳ס באַרימטען „אהבת ציון“. מער ניט וואָס דאָרטען, אזוי ווי דער אָרט פון דער האַנדלונג איז דער וואַלד פון בית לחם, ראַטעוועט אמנון אַפ תמר׳ן פון א לייב, בשעת דאָ, אין פינסטערען צוויאַטשיטשען געסעל, וואו קיין לייבען זיינען ניטאָ, מוז יצחק אברהם זיך צופרידענשטעלען מיט א ווייסען חברה׳ניק, וואָס באַפאַלט גאָלדע׳ן און וויל ביי איר אַוועקרויבען א פּעקעל וועש.

דורך דעם ראָמאַן ווערען דורכגעוואָרפען א היבש ביסעל פאַרשוינען. אָבער אחוץ פיליכט דעם העלד, איז ניטאָ קיין איין מענטש וואָס זאָל געמאָלען ווערען פון אינעווייניג, וואָס דער שרייבער זאָל אונז אריינפירען טיף אין זיין געדאַנקען־ און געפיל־וועלט. אפילו דער הויפּט העלד אליין ווערט געמאָלען איינזייטיג. די מערסטע פאַרב ווערט פאַרגאָסען אויף זיין גייציגקייט, אויף זיין יאָגען זיך נאָך געלט. זיינע מעשלאַכע געפילען ווערען אָפּגעטעמפּט אָדער אַוועקגעמאַכט אונטער דער האַנט. און געמאָלען איז נאָך אַלעמען בלויז זיין לערן־צייט, די צייט ווען ער לערנט זיך ערשט זיין א תקיף, אָבער ניט ווען ער ווערט דאָס שוין.

גאָלדע, די צווייטע וויכטיגסטע פּערזאָן, ווערט געמאָלען אין דער דערציילונג נאָך שוואַכער און נאָך אַלט־מאָדישער. איר שיינקייט איז גאָר ניט קיין ערדישע, נאָר עפּעס ווי פון א מלאָך. איר גוטסקייט, קלוגקייט און האָרעפּאַשנעקייט האָבען צו זיך אויך קיין גלייכען ניט. יצחק אברהם, דער פאַרהאָרבענער משרת און קאַנדידאַט אויף קהל׳שען רוצח, ווערט ווי באַצויבערט נאָר פון איר איין אָנבליק. ביי א יאָר צייט ציט אים די ליבשאַפט צו איר ווי א מאַגנעט. דאָך, הייסט עס, אז דאָס איז ניט קיין ליבע נאָר תאוה. וואָס גאָלדע פילט, ווען זי האָט חתונה פאַר יצחק אברהם׳ען — כאָטש זי קען נאָך ניט פאַרגעסען איר מיכלען, כאָטש זי פאַרדעכטיגט א ביסעל איר נייעם חתן און כאָטש זי פילט אַז ער איז צו גראָב פאַר איר — וואָס גאָלדע לעבט איבער מאַכענדיג דעם אַנטשידענעם שריט, ווערט ניט געמאָלען. עטוואָס העל ווערט בלויז פאַרגעשטעלט גאָלדע׳ס שטאָלץ — ווען יצחק אברהם לייגט איר פאָר, נאָך פאַר דער חתונה, געלט און ווען ער וואַרפט איר אריין דעם גט.

עס פעלען אויך ניט קיין ווילדע סיבות אין „ווינשפינגעריל“ (דער אופן ווי אזוי הערשעלע ווערט ניצול פון די כאַפּערס און דער אופן ווי שמואליק דער טאַנדעטניק ראַטעוועט זיין זון). און עס פעלען ניט קיין משונה׳דיגע סיבות (פישקע׳ס אָנווערען און ווידער באַגעגענען די האָרבאַטע און פישקע׳ס אָפּגעראַטעוועט ווערען דורך אַלטער׳ן) און קיין אינטריגאַנטען (דער רויטער ממזר) און קיין סענטימענטאַליטעט (דער אופן ווי אזוי די האָרבאַטע איז געמאָלען און דער גאַנצער ראָמאַן צווישען איר און פישקען) אין „פישקע דער קרומער“.

צום גליק איז אבראמאָוויטש טאַקע קיין ראָמאַניסט ניט און ניט איז דערציילען און אין אויסוועבען באַציאונגען ליגט זיין כוח. צום גליק איז זיין גאַנצע ראָמאַנען־שרייבעריי בלויז א טעות, א פאַרשטעלעניש און זי טוט זיך פון אבראמאָוויטש'ען אזוי גרינג אויס ווי א צוגעשנירעוועטע מאַסקע. נאָך־מער, ערשט דאמאָלס ערשיינט פאַר אונז אבראמאָוויטש אין זיין גאַנצער גרויסקייט אלס פּאָעט און מאָלער.

צוערשט וועגען זיין פּאָעזיע.

מענדעלי מוכר ספרים האָט, צווישען זיינע פיל ווערק, אויך א פּאָר בענדער פערזען. איין באַנד איז אַן אלעגאָרישע פּאָעמע מיט'ן נאָמען „יודעל", וואו עס ווערט אויף א פאַרשטעלטען אופן איבערגעגעבען די געשיכטע פון אידישען פאָלק און א קריטיק אויף זיין איצטיגען לעבען. דער צווייטער באַנד איז אַן איבערזעצונג פון די שבת'דיגע זמירות און פון דעם פרק שירה, וואָס שטייט אין סידור.

ביידע זאַכען זיינען אַן אוצר פון אידיש. איבערהויפּט איז מענדעלי'ס „פרק שירה" א פרישער, טיפער קוואַל פון זים־זאַפטיגען, געשמאַקען און קראַפטיגען אידיש. רעדט מען אָבער פון שטאַנדפּונקט פון פּאָעזיע, פון שטאַנדפּונקט פון לייכט־פליסענדיגע, בילדער־רייכע פערזען, זיינען סיי „יודעל" און סיי דער „פרק שירה" מיט די זמירות, ניט פיל ווערט. איז דעם גאַנצען היבשען בוך „יודעל" געפינט מען נאָר איין ניט־שלעכט קלינגענדע פאַראַפראַזירונג פון פסח'דיגען „חד גדיא" און נאָך א פּאָר לייכטע, פלאַסטיש זיך גליטשענדיגע ערטער. אַזוי אָבער לייענט זיך „יודעל" זייער לאַנגווייליג.

און פונדעסטוועגען, כאָטש מענדעלי'ס פ ע ר ז ע ן זיינען ניט פיל ווערט, איז מענדעלי איינער פון אונזערע גרעסטע פּאָעטען. ער איז אפשר אונזער גרעסטער פּאָעט אין פּראָזע.

מענדעלי מוכר ספרים ווערט אָפט פּאָעטיש אין מיטען פון זיינע פּראָזע־שילדערונגען. פלוצים לאָזט ער אָפּ די ערומיגע זאַכען וועגען וועלכע ער שרייבט און ער פ אַ ר ג י י ט ז י ך אין אַן אייגענעם געוויין אָדער געזאַנג. ער ווערט דאַמאָלס א לירישער פּאָעט, איינער וואָס זינגט פון זיין אייגענער נשמה, איינער וואָס קלאָגט זיין אייגענע בייענקשאַפט ארויס.

אָט איז, צום ביישפּיל, א שטיקעל נאַכט־בייענקעניש פון „פישקע דער קרומער":

„אויפ'ן בלויען הימעל שטיל, רואיק גייט די גילדערנע לבנה, איר שיינענדיג פנים איז זייער ערנסט, עפּעס שטאַרק פאַרטראַכט. שאַ ארום און ארום!... איר פאַרטראַכטקייט ווארפט אויף מיר א זיסע מרה־שחורה, זי רעדט עפּעס צו מיין הארץ, די נשמה מיינע נעמט זי מיר ארויס מיט איר איטלאַכען בליק. זי רופט אין מיר ארויס א ים געפילען און עס טראַכט זיך עפּעס גאָר פון זיך אליין. עס טראַכט זיך פון דעם ביטערען לעבען... און (איך) צופיעסטע מיך פאַר איר ווי א שלאָף קינד, נעבאָך, פאַר דער מוטער: אוי, מאַמע, עס טוט וויי... אוי, ווערט מען פאַרשוואַרצט, קומט מען עס אָפּ!... די לבנה קוקט אויף מיר מיט איר ליכטיגער צורה אלץ ערנסט, פאַרטראַכט און דאַכט זיך, זי נעמט מיך איין: שאַ, בידנע קינד. שאַ! וואָס זאָל מען טאָן?... דאָס

הארץ ווייגט אין מיר נאך מער, הייסע טרערן טרעטן מיר ארויס אין די אויגן".

מענדעלי איז אבער מער ווי א לירישער פאעט. ער איז דער הויכער, גרויסער פאעט, וואס זינגט אדער קלאגט מיט'ן הויכן יום־טוב'דיגן טאן פון די אלטע העלדען־לידער. ער איז דער פארצייטיגער פאעט פון דער ביבעל, וואס זעט און פילט דאס גרויסע און דאס ערנסטע אין דער נאטור ארום. ווען מענדעלי קומט אלול־צייט אין וואלד אריין און ער זעט ווי די בוימער טרייסלען זיך און ווינט און זייערע צווייגן רוישען, לייגט ער עס באלד איבער אין דער גרויסער שפראך פון דער שול, אז עס איז אלול, ימים נוראים אויך אין וואלד. דאס זאגען די בוימער סליחות, דאס קלאגען זיי און וויינען אויף זייערע זינד, דאס ציטערען זיי פאר'ן ראש השנה־דיגען הימעלשען געריכט. די זיך אימה־דיג טרייסלענדיגע, ווייס־גרויע בוימער זיינען עס די אידען אין קיטלען און טליתים, וואס שאקלען זיך מיט פחד צו שמונה עשרה און רוישען די צווייגען, פאטשען זיי עס מיט די הענט אזוי ווי א פרומער איד בשעת ער פארגייט זיך אין מיטען דאווגען.

אזוי ווי די פאעטען פון תהלים זעט מענדעלי דעם מאכטיגען גאט אין דער נאטור ארום, אין דער זון וואס שיינט, אינ'ם גרעזעלע וואס שפראצט, אין די פייגעלאך וואס פיפצען אין וואלד, אינ'ם שלאקס־רעגען, וואס לויפט אן און קנאקט איבער די שפיצען בוימער, אינ'ם שטורעם, אינ'ם מאכטיגען דונער און בליץ. און אזוי באגייסטערט און נתפעל ווערט ער פון דעם אלע־מען, דאס ער מוז דערפון ריידען טאקע גאר אין דער שפראך פון תהלים:

„שרעקלאך אזא נאכט אין וואלד, שרעקלאך, שרעקלאך!...

„איך שפאר מיך צו איינגעהויקערט אין צענטען צום בוים. דער רעגען וואשט מיך א שרעק, עס ציטערט מיר דאס לייב און צווישען די דונערען קלינגען מיר אין די אויערען יענע געטלאכע, קרעפטיגע ווערטער אין תהלים: ותגעש ותרעש הארץ ומוסדי הרים ירגזו...

„עס וויגט די ערד זיך, שטורעמט אונטען,
עס ציטערען פון בערג די גרונטען —
קראך־קראך! אט וואליען זיי זיך איין,
וויבאלד ער קומט אין כעס אריין...

„אט איז ער, גאט! אט זע איך אים באלד פארען דארט, דארט צווישען די צעריסע־נע כמארעס!" („די קליאטשע")

אחוץ א פאעט אין דעם לירישען און אידיש־ביבלישען זין, איז ער אויך אן עפיקער. עפעס איז דא אויסערגעוויינטלאך רואיקעס, עפעס וואס איז פאראדנע, הויך און גראנדיעז אין אבראמאוויטש'ס נאטור־שילדערונגען, אין זיינע באשרייבונגען פון זיין מענדעלי'ס נסיעות. רואיק פארט זיך אונזער מענדעלי מוכר ספרים פארביי טייכען, פעלדער און וועלדער: ער קוויקט זיך מיט זיי; באדט זיך אין זיי מיט די אויגען, מיט דער נשמה, אבער ער גיט זיך ניט ארויס, בלייבענדיג זיך זיצען אויף זיין הויכער קעלניע, קלייבענדיג נחת פון ווייטען, ווי עס פאסט פאר א אידען א סטאטעק ווי מענ־דעלי מוכר ספרים.

אבראמאוויטש איז אפשר נאָך ביז צום היינטיגען טאָג אונזער בעסטער נאטור־מאָלער, אונזער בעסטער פּייזאזשיסט. ער איז אויך איינער פון אונזערע סאַמע בעסטע מאָלער פון דער לעבעדיגער נאטור.

שוין אין „קליינמענשעלע“ געפינען מיר דאָס דאָזיגע שפּעט־אָסיענדיגע נאכט־בילד אין א גוי'איש געסעל, הינטער דער שטאָט:

„אין דעמדאָזיגען געסעל איז געווען רואיק, שטיל ווי אויף א בית־עולם, עס האָט נאָר זיך געהערט דאָרט א רוישען פון ביימער, וואָס דער ווינט האָט צו־וויילען מיט זיי געטרעסעט ווי מיט א לולב, אויך א געשושקעריי פון עטלאכע איבערגעבליבענע דארע בלעטלאך ערגעץ דאָרט אויף א ביימעל און א קול פון אן אסיענדיג רעגענדעל, וואָס האָט צו־וויילען געקראָפּעט אויף אראָפּגעפאלענע בלעטער און אויף פארטריקענטע גראז פון אלערליי מיני־נארטענוואָרג. איז דער ווינט אויף א רגע אנשווייגען געוואָרען, האָט פונדערווייטענס זיך געלאָזט הערען א געקלאָפּעריי ערגעץ פון א מיל און א ליארעם, א גערויש פון א האסטיג פּלייצענדיג וואסער. קוים האָט דער ווינט ווידער אויף דאָס־ניי אנגעהויבען, האָבען מיט אים ביים אנהויב בלאָזען, זיך פון דער שטאָט פארטראָגען מטושטש'ע, פארמישטע מיני קולות: א קריי פון א האָן, א מריקען פון א קו, א סקריפּ פון א אהין־און־אהער זיך שליידערענדיגען טויער, א נערודער, א געטומעל פון א בעל־העגלה'שער פארענדיגער יאזדע און א בילען פון ערגעץ א בעל־הבית'ישען הונט“.

וואָס איז שייך אויסמאָלען לעבעדיגע זאכען, האָבען מיר, למשל, שוין אין „קליינמענשעלע“ דעם אָנהויב פון יענער געגויער, פּאָעטישער, וואָרים־אינטימער באשרייבונג פון מענדעלי מוכר ספרים'ס פערדעל, וואָס ווערט נאָך ברייטער, טיפער און אינטימער אין „פישקע דער קרומער“ און וועלכע, אין אנאנדער געשטאלט, נעמט אן אזעלכע גראנדיעזע פאָרמען אין דער „קליאטשע“. ניט נאָר לעבט דאָס פערדעל, עס ווערט אויך פארמענשלאכט. עס ווערט אזוי טיף און ליבעפול באלויכטען פון אינעווייניג און ניט נאָר ווערט עס פארמענשלאכט, נאָר עס ווערט אויך פאראידישט.

מענדעלי'ס נאטור־מאָלעריי איז טאקע איינע פון זיינע גאָר גרויסע מעלות, דער עיקר וואָס ער קען דאָ אזוי שיין צונויפגיסען דעם עפּיקער מיט'ן אידען, דאָס וואָס ביי זיין גאנצען אָנקוועלען פון דער נאטור, וואָס איז אין פלוג דאכט זיך גאָר ניט קיין אידישע מדה, לייענט ער דאָך פון איר ארויס אזוי פיל אידישעס, קליידט ער זי אָן מיט אזעלכע אידישע נשמה'־דיגע מלבושים. די פייערלאכע נאטור־פּאָעזיע פון „פישקע דער קרומער“. דאָס אויסמאָלען די נאטור אויף אַן אָריגינעל אידישען שטייגער, דאָס, צוויי־שען אנדערעס, איז מכפּר אויף „פישקע'ס“ שונדיקייט אלס ראמאַן און מאכט עס פאָר א גרויס בוך.

אין איין טאָג האָבען מיר ניט וויייניגער פון פינף מיטען־זומערדיגע לאנדשאפטען אין „פישקע דער קרומער“: פרימאָרגען, מיטאָג, פארנאכט, אָנהויב אָוונט און האלבע נאכט. די נאטור, דאָס ליכט און דער שאָטען, בייטען זיך קאָנטיג פון בילד צו בילד: אין יעטווידען בילד טרעטען פּראָ־מינענט ארויס באזונדערע שטריכען: דאָ דאָס טייכעל מיט די פעלדער, דאָ די פעלד־ביימער מיט די פי און פויגלען, דאָ דער ווינט מיט די רמשים.

דאָ דער וואַלד, דאָ די לבנה. און צו יעדען בילד בייט זיך די שטימונג — ביידענ׳ס שטימונג, אי דעם מאָלער׳ס אי דער נאַטור׳ס.

און כמעט אַלץ איז אַזוי אָריגינעל אידיש, ווערט אַזוי דורכגע׳חנ׳ט מיט די אייגענע פונ׳ם קליינשטעטעלדיגען, היימיש־טיפּישען אידען. מיט די אויגען פון מענדעלי מוכר ספרים.

די ווייץ־פעלדער אינ׳ם פרימאָרגען שיינען אים ווי געל־גאָלדענע ר א צ ע מ אַ ר ע נ ע פּאַסען. מיטאָג־צייט, ווען אַ מידע, פּאַרטראַכטע סאַראַקע וויגט זיך אויף אַ צווייגעל און איר קעפּעל טויכט אויף און ווערט צוריק פּאַרפּאַלען צווישען די בלעטער פון בוים, זעט ער אין איר אַ אידעלע אין אַ טלית׳ל, שאָקלענדיג זיך אין דאַוונען און פאַלענדיג תחנון. מנחה־צייט שוועבען שוין אַרום די באַבעטשקעס ר י י ד ־ ג ע ק ל י י ד ט א י ן א ט ל ע ס, ס אַ מ ע ט, מאַרע־אַנטיק, מיט טייערע צירונג, „כאַפּען אַ טענצעל“ און דער סאַלאָוויי „קנאַקט, צעלאָזט זיך אויף זיין העלזעלע, מאַכט זיסע שטייגער“. אַביסעל שפּעטער, אין וואַלד, אָטעמט די נאַטור מיט אַ שווערער מורה־שחורה, די בוימער ברעכען מיט די הענט (מיט די צווייגען), וויינען פון שלאָף און פאַרנעמען דעם קלאַג פון אַ טויטער פויגעל־מוטער וואָס קומט זיי צו חלום. און צווישען אונזער מוכר־ספרים׳ניק און דעם משונה טאָל, לעבען וועלכען ער שטייט אין בין־השמשות׳דיגען חושך, „מעקלערט זיך אוים עפּעס אַ מין שותפות־געשעפטעל, אַ קאָמיסיע“ פון שרעקלאַכע פאַנטאַזיעס.

וועדליג אַ פּאָעט און אַ מאָלער, וואָס איז נאָך אַזוי טיף דורכגעדרונגען מיט אידישען באַוואוסטזיין, איז אַבראַמאָוויטש ניט נאָר אַ מאָלער פון דער נאַטור און לעבעדיגע זאַכען, נאָר, נאַטירלאָך, אויך פון מענשען, אָם בעסטען פון אידען. און ווירקלאָך, אויב אַבראַמאָוויטש האָט ניט געשאַפען קיין ברייטע, פעסטע טיפּען אַזוי ווי שלום־עליכם, אחוץ דעם גרויסען טיפּ מ ע נ ד ע ל י מ ו כ ר ס פ ר י ם (וועגען וועלכען עס וועט אויסקומען צו ריידען אין דער דריטער לעקציע איבער אַבראַמאָוויטש׳ן), האָט ער אָבער געשאַפען אַ גרויסע גאַלעריי פון קלענערע אידישע פּאַרשוינען. האָט ער מייסטערהאַפט אויסגעמאָלען דעם אידישען המון. דאָס אידישע געזעמעל. האָט ער אַזוי פעסט און דויערהאַפט אויסגעמאָלען פיל סצענעס און זיטען פון אַלט־אידישען לעבען, דאָס — אויב עס איז איבערהויפּט דאָ אַזא זאַך ווי אייביגקייט אין דער ליטעראַטור — מען קען כמעט זאָגען, אַז ער האָט זיי פאַראייביגט.

שוין אין „קליינמענשעלע“, ביי דער גאַנצער ניט־בעלעטריסטישקייט פון בוך, האָבען מיר, אחוץ די פיגור פון יצחק אַברהם אין זיינע אינגעלישע און בחור׳שע יאָרען, אַ לאַנגע רייע סצענעס פונ׳ם לעבען פון אידען פון פאַרשיידענע קלאַסען, סצענעס, אין וועלכע פאַרשיידענע פיגורען רוקען זיך אַרויס העל און קלאָר, סצענעס וואָס זיינען אַזוי בילדלאַך און אַזוי אָנגע־זאַפּט מיט מענשלאַכקייט אַז זיי שטייען און גייען פאַר די אויגען. אַזוי האָבען מיר דאָ אַ בילד פון דער דאַמאָלסדיגער תלמוד־תורה, פון שוסטערשען און שניידערשען לעבען, פון לעבען פון אַ משרתל אין קראָם, סצענעס פונ׳ם

לעבען פון חזנים און משוררים. יעל כולם דאס אומפארגעסלאך בילד פונ'ם באהעלפער און פון זיין מארש מיט זיינע קליינע רעקרוטען אין חדר אריין.

„האט זיך אנגעהויבען דער משונה־ווילדער מארש, וואס מען האט אים געמעגט אויף חידושים אנקוקען. פארויס און הינטער מיר לויפען, שפרינגען, קריכען א־נגלאך אין דער „פאלנער פארמע“, מיט ארויסגעשטעקטע העמדלאך אונטען פונ'ם שפענצער. דער גייט טרויעריג מיט אן אראפגעלאזענעם קאפ, ווי צו דער שחיטה, יענער האלט א שטיק ברויט מיט אן איי און עסט, איינער מאכט קוקוריקו! און דער אנדערער ציגעלע מע־מע־מע! איך אליין גיי האפערדיג אין דער מיט, אנגעלאדען אין די קעשענעס, אין דעם בוזעם, אין א קוישעל אויפ'ן ארעם פלעצלאך מיט פוטער, ברויט באשמירט מיט שמאלץ, ריפטלאך ברויט מיט א ווידעל פון א הערינג... און פיר פון ביידע זייטען ביי די הענטלאך צו האלב טויט אינגלאך. א טייל אינגלאך כליפען, כמארען מיט דער נאז, א טייל שפארען זיך איין און ווילען ניט גיין, א טייל פארדרייען דעם קאפ אהינטער, וויינען, שרייען: מאמע, מאמע! הויך אויף א קול איבער דער גאנצער גאס...“

„דאס ווינשפינגעריל“, כאטש אין זיין ערשטער פארמע איז עס געבוירען געווארען אין א יאר, העכסטענס צוויי, נאכ'ן „קליינמענשעלע“, איז א ריזיגער שריט פארווערטס אין אבראמאוויטש'ס קאריערע. אחוץ דעם ביליגען ראמאנטיזם אינ'ם סיפור המעשה, פלאנטערט זיך אויך דא אבראמאוויטש דער משכיל אבראמאוויטש דעם מאלער צווישען די פיס. נאר אבער ווייזט ער זיך דא א סך זעלטענער איידער אין „קליינמענשעלע“ און, ווייזענדיג זיך, רעדט ער שוין איצט א סך מער איינגעהאלטען איידער פריער, מיט ווייניגער שפאט איידער פריער, אפטמאל אפילו מיט רחמנות, וואס פאלט אריין אין ליבשאפט.

דא האט שוין אבראמאוויטש אריינגעקוקט טיפער אין דעם אידישען לעבען און עס א סך איידעלער פארשטאנען. ניט בלויז אויסערלאכע פארמען מאלט ער דא, נאר די טיפסטע גלויבונגען, דעם אלט־פרענקיש אידישען בליק אויפ'ן לעבען, די אידישע פאלקס־פילאזאפיע און פאלקס־פסיכאלאגיע, אידישע לעגענדעס און איבערליפערונגען.

וואס פאר א גרויסער חילוק צווישען דער שילדערונג פון יצחק אברהם'ס קינדהייט און צווישען הערשעלע'ס. דארטען זיינען געווען א סך אויסערלאכע באוועגונגען, ענדערונגען, פאסירונגען. דא זיינען דא אויך נענוג אויסערלאכע פאסירונגען, הגם ווייניגער ווי דארט. דערפאר וויפיל מער הארצענס־עראייגניסען, וויפיל גייסטיגע ערפארונגען. דאס בעסטע דארט ווערט באשריבען, דא ווערט דאס דערפארשט און געשילדערט. דאס זעלבע איז אויך מיט די איבעריגע מענשען פון דער דערציילונג, מיט די סצענעס, וועלכע זיינען אויסגעמאלען אין דעם הינטערגרונד.

„דאס ווינשפינגעריל“ איז נעמלאך זייער א גרויס בוך. צייטענווייס דאכט זיך מיר, אז אין ריין־בעלעטריסטישער הינזיכט איז עס אבראמאוויטש'ס „שעדעווער“. עס איז א גרויס בוך מיט זיין טיפער און פיינער פארשטענדניש פונ'ם אידישען קליינשטעטלדיגען לעבען, מיט די צאלרייכע ווארימע באשרייבונגען פון אידישע זיטען, פירונגען און סצענעס, מיט'ן רייכען און טיפען,—טיף ניט נאר מיט'ן איצט נאר אויך מיט'ן אמאל—אידי־

שען נשמה־לײדען. „דאָס װינשפינגעריל“ איז דאָס גרױסע בוך פון דער אידישער סביבה מיט אירע פרײד און לײד (זע, צום בײשפּיל, דאָס קאַבצאַנסקער זומער־נאַכט בילד, װען די בעלי־בתים זײנען אױסגעלײגט אױפ׳ן מאַרק, קוקען אױף די שטערען און װינשען זיך צו האָבען אַזױ פיל געלט. זע אױך די ימים־נוראים׳דיגע בילדער), פון דער אידישער סביבה, ניט נאָר אױסערלאַך, נאָר אױך טיף, טיף אינעװײניג. ניט נאָר מאַטעריעליש און עקאָנאָמיש נאָר אױך גײסטיג. אין אמת׳ן האָט אַבראַמאָװיטש דעם באַגריף סביבה פאַרשטאַנען אַזױ ברײט און טיף װי זעלטען װער. האָבען מיר דאָ פולע הױפענס מיט גאָלדענעם נשמה־שטױב װאָס פילט אָן די גאַס פון אידישען שטעטעל: די טיף אײנגעװאָרצעלטע ירושה־פעדים פון גלױבונגען און אַבערגלױבענס, חלומות, האָפענונגען, שרעק און שטימונגען, מעשות, שפּילערײען, אינסטיטוציעס, באַציאונגען, אָן אַ שיעור אידישע נשמה־און־פאָלקס־געװעבען.

עס איז אָנגענומען אין דער אידישער ליטעראַטור־קריטיק צו מאַכען אַ פאַרגלײך צװישען „װינשפינגעריל“ און „פישקע דער קרומער“ און עס זײנען דאָ באַזונדערע מײנונגען װעגען דעם װעלכע פון די צװײ איז גרעסער. עס דאַרף אָבער פאַרשטאַנען װערען, אַז די צװײ װערק זײנען אײגענטלאַך פון צװײ באַזונדערע זשאַנרען, אַז בײדע װערק קענען גרױס זײן אין צװײ באַזונדערע הינזיכטען.

„דאָס „װינש־פינגעריל“ איז פיל װאַרימער, ד. ה. פיל מענשלאַד־פּסיכאָלאָגישער געשריבען. עס איז אַ גרױס, גײסטיג בילד פון אידישען שטעטעל. דער אידישער המון װערט דאָ געמאָלען זיצענדיג אױף זײן ערד. מיר זען אים אינאײנעם מיט זײנע װאָרצלען, ממילא זען מיר אים טיפער און זענדיג אים טיפער זען מיר אים אױך ליבלאַכער. אױך „פישקע“ איז אַ בוך װעגען אידישען המון, אָבער דערדאָזיגער המון איז דאָ ראשית אונטערװעגענס, קען ער אונז שױן, אין בעסטען פאַל דאָ ניט פאָרגעשטעלט װערען אַזױ טיף װי דאָרט, און צװײטענס, װאָס דאָס איז פיל ערגער, װערט דאָ דער דאָזיגער המון אײגענטלאַך גאָר ניט געמאָלען, נאָר מען דערצײלט פון אים, מען שטעלט אים פאָר פאַר׳ן לעזער אין אמת׳ען נאָר אױף אַ פובליציסטישען אופן.

װאָס איז שײך די צװײ הױפּט־העלדען, איז גאָר קײן פראַגע ניט, אַז פישקע׳ס געשטאַלט קומט ניט צו הערשעלע׳ס. ניט װײל יענער איז אײדעלער. פישקע איז אױך ניט גראָב, כאָטש ער איז אַן אונטערשמײסער אין אַ באָד און גײט אום איבער די הײזער. נאָר דערפאַר, װאָס פישקע רעדט מער אײדער ער פילט און דײנקט און הערשעלע פילט און דײנקט מער אײדער ער רעדט. הערשעלע פילט און דײנקט פון סאַמע קינדהײט אָן: מיט פישקע׳ס געפילען באַקענען מיר זיך ערשט, װען זײן טראַגעדיע פאַנגט זיך אָן. פישקע לעבט אױסערלאַך, זײן לעבען װיקעלט זיך פאַנאַנדער, אַזױ װי זײד אָדער טול אַרום אַ קלעצעל, אַרום די פיל פּאַסירונגען, װאָס קומען מיט אים פאָר; עס שפּריצט אַרױס אין דרױסען אַזױ װי אַ קינסטליכער פאָנטאַן, און די טראָפּענס װערען באַלד צערונען. הערשעלעס לעבען גראָבט אינעװײניג

אזוי ווי א ווילדער אונטער־דרערדיגער קוואל און צעפליייצט זיך, הגם אומגעזען פאר'ן אויבערפלאכלאכען אויג, ווייט איבער א מורא'דיגען שטח.

דערפאר, פון דער אנדער זייט, האבען מיר אין „פישקע“, ווי שוין אנגעוויזען, אזוי פיל גרויסארטיגע און אידישע נאטור־פאעזיע. דערפאר איז „פישקע“ א אידישע אידיליע, דאס הייסט די מענשען לעבען דא אויפ'ן שויס פון דער נאטור און זיי גיסען זיך מיט איר אזוי הארמאניש צונויף און זיינען אזוי פיל משפיע איינס אויף דאס צווייטע. דערפאר האט אין זיך „פישקע“ אזא עפישע רואיקייט, אזא פייערלאכע ווירדיגקייט, דערפאר קומט דא אזוי עפיש גרויס און סקולפטורנע בולט ארויס די פיגור פונ'ם טיפ מענדעלע מוכר ספרים, דערפאר שטראמט פון דערדאזיגער פיגור ארויס אזא פריש־מונטערער אמת'דיג אידילישער הומאר. (מער וועגען דעם טיפ מענדעלי און אבראמאוויטש'ס הומאר אין דער דריטער לעקציע).

דערפאר איז דא אויך א סך זיכערער אונזער דיכטער'ס טעכניק. פאר די עטלאכע יאר פון זינט „דאס קליינמענשעלע“, איז אבראמאוויטש'ס געצייג פיל פיינער און קראפטיגער געווארען. זיין פארב איז קלערער, לויטערער געווארען, זיין פינזעל — דעליקאטער, ווירקזאמער. אויסערלאך־ממשותדיג זיינען די בילדער פון „ווינשפינגעריל“ ווייט ניט אזוי אפגעטאקט, אפגערונדעוועט ווי די פיגורען פון „פישקע“.

ניטא פיל צו זאגען וועגען „שלמה ר' חיים'ס“. דאס ווערק איז מער אויטאביאגראפיע (עס גרייכט אבער נאר ביז אבראמאוויטש'ס בחור'שאפט) ווי דערציילונג. עס איז געקומען, ווי אבראמאוויטש דערציילט אין דער הקדמה צום בוך, אויף דער בקשה פון זיינע ליטערארישע פריינד, וועלכע האבען געוואלט האבען פון אים א בילד, אי פון זיין אייגען לעבען, אי פון דער ווייטלאך־אפגערוקטער אידישקייט פון זיינע יונגע יארען. דאס בוך איז אלזא א ווייטע ערינערונג, א ווייטער רעטראספעקט און אין דעם ליגען אי זיינע מעלות אי זיינע חסרונות.

די מעלות זיינען ערשטענס אין דעם קולטור־היסטארישען ווערט פון די בילדער (הגם קיין צופיל נייס לגבי אבראמאוויטש'ס פריערדיגע שילדערונגען זיינען דא ניטא), צווייטענס אין זייער פיינער און זיכערער צייכענונג, אין זייער אבסאלוטער פעלערלאזיקייט. ניטא דא נאטירלאך קיין סימן פון מגידות אדער השכלה.

און דאך מאכט דאס בוך א וואכעדיגען איינדרוק. עפעס דאכט זיך האבען מיר דא צו טאן מיט א זאמלער און ניט מיט קיין בעלעטריסט. דאס קומט פון דער שוין צו שטרייננגער אביעקטיווויטעט פון דער זאך. עס פעלט דא אינגאנצען דער פערזענלאכער עלעמענט. ממילא האבען מיר דא ניט די ווארימקייט פו'ם לייכט־לירישען „ווינשפינגעריל“ (שוין ניט ריידענדיג וואס „שלמה“ איז ביז א היבשען גראד אן איבער'חזר'ונג פון „ווינשפינגעריל“) און אויך ניט די פייערלאכקייט פון עפישען „פישקע“.

(פראגעס און דערמאנונגען: פראוווט אייך אליין קלאר מאכען, איז קורצע ווערטער, דעם חילוק פון א ליריש ליד ביז אן עפיש געדיכט. — וואס איז אן אידיליע?

— מיט וואָס שיידט זיך אָפּ אַבראַמאָוויטש'ס נאַטור־מאָלערײַ פון דער פון אַנדערע אידישע שרײַבער? — פון אַלע אויסגערעכנטע ווערק, וועלכעס איז דאָס פּסיכאָלאָגישסטע און פאַר וואָס? — וואָס פאַר אַ פּסיכאָלאָגיע מיינט מען דאָ: אינדיווידועלע, פאָלקלאָכע אָדער ביידע? — וועלכע מענשען אין „ווינשפינגעריל", אַחוץ הערשעלע'ן, קומען אַרויס אַם העלסטען? — פּראָוואוט אָנצייכענען צו עטלאָכע שטריכען פון זיי. — טײַטשט אָפּ וואָס מיינט מען מיט סביבה: מטעריעלע, מאָראַלע.)

דריטע לעקציע: — דער טיפּ מענדעלי מוכר ספרים. — אַבראַמאָוויטש'ס הומאָר און סאַטירע. — „די קליאַטשע".

(לייענען: ש. י. אַבראַמאָוויטש: הקדמת מענדעלי מוכר ספרים, א. אַ. וו. (די הקדמה צו דאָס „קליינמענשעלע"), „מסעות בנימין השלישי"; די קליאַטשע"; די ערשטע 60־70 זייטען פון סערוואַנטעס' „דאָן קיכאָט"; די ערשטע פינף קאַפּיטלאָך פון טשאַרלז דיקענס' "Pickwick Papers"

בכלל האָט אַבראַמאָוויטש ניט באַשאַפֿן קיין קלאָרע, פעסט־געשטעלטע, ברייטע טיפּען פון אידישען לעבען, אַזעלכע וואָס זאָלען אַרומכאַפּען אַ ברייטען קלאַס אידען און וואָס זאָלען זיין אַזוי אַלגעמיין אָנגענומען, אַז ווי נאָר מען זאָל זיי דערמאָנען ביים נאָמען, זאָל מען גלייך וויסען וואָס פאַר סאָרט מענשען מען מיינט, אַ שטייגער ווי ווען מען זאָגט אַרויס „האַמלעט", אָדער „דאָן קיכאָט". איין טיפּ האָט אָבער אַבראַמאָוויטש יאָ באַשאַפֿן. דאָס איז מענדעלי מוכר ספרים.

מענדעלי מוכר ספרים איז אַבראַמאָוויטש'ס פּסעוודאָנים, דאָס איז אָבער ניט בלויז אַ פאַלשער ליטעראַרישער נאָמען. דאָס איז אַ פיגור, אַ מאַכטיגע, אַ שטאַרקע, אַ קלאָרע. מענדעלע איז גאָר ניט דאָסזעלבע וואָס אַבראַמאָוויטש אַליין, הגם זיי האָבען געוויסע ענלאָכקייטען אייגער צום צווייטען און ווען־ניט־ווען פאַרבייטען זיי זיך אַפילו מיט זייער טאָן און לשון. מייסטענטיילס איז מענדעלע אַ באַזונדער מענש, וועלכער עקזיסטירט אויסער אַבראַמאָוויטש'ען און איז פּונקט אַזוי אָפּגעטיילט פון אים ווי אַבראַמאָוויטש'עס אַנדערע העלדען: ווי הערשעלע אָדער פישקע דער קרומער, אָדער יצחק אברהם תקיף. מענדעלע ווערט געמאָלען אין די הקדמות פון אַבראַמאָוויטש'עס כמעט אַלע ביכלאָך, אָבער אין „קליין מענשעלע" איז ער אַ באַוועגנדיגע פיגור אין דער דערציילונג גופא און אין „פישקע דער קרומער" איז ער אייגענטלאָך די וויכטיגסטע געשטאַלט און פון די אַלע הקדמות מיט די צוויי ביכלאָך באַקומען מיר זייער אַ קלאָרען, אינטערעסאַנטען, טיפּען

ברייטען מענשען, וועלכער פארטרעט מיט זיך א גרויסען טייל פון די קליין־שטעטעלדיגע אידען. אין דער דאזיגער הינזיכט איז מענדעלע מוכר ספרים ניט בלויז א מערקווירדיגער, נאר אויך א פולקאמענער טיפ.

אבראמאוויטש האט זיין ר׳ מענדעלי׳ן אויסגעמאלען זייער קלאר, ניט נאר זיין גייסט, נאר אויך זיין פנים, ווי ער זאגט אויף זיך עדות אין דער הקדמה צום „קליין מענשעלע“.

„מיין שטערן איז א הויכער מיט א סך קנייטשען; און מיינע נאזלעכער זיינען זייער גרויסע און עפעס משונה. אז איך קוק מאך איך דערביי צו א ביסעל די אויגען ווי א קורצזיכטיגער, און אז איך פארצי די ליפען זעט עפעס אויס ווי איך שמייכעל מיט א שטעכענדיג געלעכטערעל.“

און דערדאזיגער איך מיט דעם שטערן פון א תלמיד חכם, מיט דער „דזשי־קייט“ פון א קליינ־שטעטעלדיגען אלט־מאדישען אידען אין זיין פנים, און מיט דעם שטעכיגען שמייכעל פון א קלוגען טרוקענעם מתנגד, פארט ארום מיט ספרים, סגולות, שמירה׳לאך, אביסעל היינטיגע זאכען, מעש און קופער־ווארג אין זייןביידעל אין שידוכים אין זיין קאפ, פון שטעטעל צו שטעטעל, קוקט זיך צו צו אלץ, קלייבט אן א גבאי׳ס בעל־הבתישע פילאזאפיע, א סך ווערטלאך, באמערקונגען, זיפצען און קרעכצען און איינדרוקען פון דעם ביי־טערען, משונה־אומנאטירליכען אידישען לעבען. אבער ער איז ניט בלויז א פאסיווע פערזאן, ער איז אקטיוו. ער האט א שם פאר זיין חכמה, ער שפילט א ראליע אלס מוכר ספרים. אמאל דרוקט ער אליין אפ א ביכעל אויך און וואו ער קומט לייגט ער זיך גלייך אריין אין שטעטעלדיגע זאכען און העלפט איינפירען תקנות.

מענדעלע איז א בעל יושר, האט א גלאטען קאפ, א גראדען בעל הבתישען שכל און בעל הבתישע השגות, ווערט פון אלץ ווייניג וואס נתפעל, ער האט שוין זיך אנגעזען גענוג אויף דער וועלט. ער האט זייער ליב אמאל עמיצען א שטאך צו געבען, נאר אז ער זעט, אז ער האט געטראפען און יענעם טוט ווייי פארדריסט שוין אים. ער שטייט צווישען די אלטע. אבער ער האט אויך א חוש פאר די יונגע, דאס הייסט ער איז טאקע אן אלטער, אבער א קלוגער אלטער, דערפאר פארשטייט ער זיך א ביסעל אויך אויף די יונגע. ער וויים זיין אייגענע ווערדע און פילט זיך טאקע א ביסעלע ברייטלאך מיט פראסטע מענשען. ער קען אויסקומען מיט יעדען מענשען, וויים ווי צו ריי־דען מיט א מורה מוראה און מיט א גראבער ישוב׳ניצע. אז מען דארף קען ער געבען א חניפה׳לע אויך. און וואו ער קומט, ווערט דארט עפעס ליכטיג אין די אויגען. זייער א באקאנטע זאך מענדעלע, ער ברייננגט שטענדיג נייס: אגב איז גלאט גוט צו ריידען מיט א קלוגען אידען. הכלל מענדעלע איז א חכם־עתיק, א לאנד־חכם.

און דעמדאזיגען ר׳ מענדעלע נוצט אבראמאוויטש אוים, ער זאל זיין דער אויסזער, דער וועג־ווייזער פון די לעזער און פירען זיי׳ בכל תפוצות ישראל און פארשטעלען זיי פאר זיי, פונקט ווי גאגאלים טשיטשיקאוו פירט ארום די לעזער פון די „טויטע זעלעם“ פון איין פריץ צום אנדערען און פון איין דארף אין צווייטען.

אויף אזוי ווייט איז מענדעלע א טיפ, א ברייטער, א רייכער און ער לאזט אריין א סך ווארצלען אין לעבען פון דעם אידישען פאלק. די לעזער זען אים פאר די אויגען און דערמאנען זיך אויף א סך ענלאכע צו אים. אויף דעם גאנצען ריזיג־ברייטען קלאס בעל הבתישע אידען פון די קליינע שטעט־לאך פון דעם אנהויב פון דער צווייטער העלפט פון לעצטען יארהונדערט. און דער פאקט איז, אז פון אלע פיגורען, וועלכע אבראמאוויטש האט באשא־פען איז זיין מענדעלע די באקאנטסטע. זאגט מען נאר ארויס: שלום יעקב אבראמאוויטש, אזוי דערזעט מען מענדעלע׳ן זיצענדיג אויף דער קעלניע פון זיין ביידעל.

איין חסרון האט נאר מענדעלע, וואס ער איז ניט שטענדיג דערזעל־בער. דאס הייסט, ער איז א טיפ וואס נעמט אן א ביסעל פארשיידענע גע־שטאלטען. געוויינטלאך איז מענדעלע א קלוגער, אמאל איז ער אבער תמ׳עווא־טע אויך. אין „פישקע דער קרומער„ איז ער אי א פאטריארד, אי א גוטער־ברודער און אין „קליין־מענשעלע“, ווען ער שלאגט דאס פערדעל פאר וואס אים האט זיך פארוואלט גלופסק, איז ער שוין א פראסטער בעל עגלה. ווען ער נעמט א ביסעל בראנפען (אין „פישקע דער קרומער“) איז ער גאר ענלאך אויף אן אלטען ישוב׳ניק, וואס איז אריינגעטאן אין פראסט־גשמיות׳דיגע זא־כען און אין „קליין־מענשעלע“, ווען ער זיצט ביים רב, מאכט ער דעם איינ־דרוק פון א דיין. אין „פישקע“ איז ער א שטריינג פרומער איד: אין דער הקדמה צום „ווינשפינגערל“ איז ער אבער שוין ווייכער.

צו יעדער צייט אבער איז ער כיטרע, וויצעלדיג. אבראמאוויטש דער־ציילט אין זיין העברייאישער אויטאביאגראפיע, אז אן ערד צו פופצען יאר־באלד ווי ער האט אנגעשריבען זיין ערשט ערנסט געדיכט, האט זיך ביי אים שוין געיאוועט די לוסט צו שפעטען. אלזא שוין דאן איז ביי אבראמא־וויטש׳ן געבוירען געווארען מענדעלע. דער אידישער מעפיסטאפעל, וועלכער לאכט אפ, שטעכט זיך, לאזט אריין שפילקעס, כיטרעוועט. ער מאכט חוזק פון אלץ, פון גלויבען, פון דעם אידענס כיטרעווען מיט גאט, פון דעם מענש־לאכען פראגרעס, פון די מורא׳דיגסטע קאפ־העלדען. ער איז פול מיט ספקות און ווען ער דערזעט די מאכטלאזיקייט פון מענשלאכער חכמה, רייבט ער אזש א האנט אן א האנט פאר נצחון. אבער ער איז א אידישער מעפיסטאפעל און זיין הארץ איז אויך פול מיט רחמנות און וויטאג פאר די אידישע און אל־מענשלאכע צרות.

מענדעלע־מעפיסטאפעל׳ס שטעכווערטלאך ברייגנען אונז ארויף אויף אב־ראמאוויטש׳עס הומאר, וואס איז רייך און פארשיידענארטיג און דערגרייכט מאנכעסמאל די סאמע העכסטע מדרגה פון הומאר. ווערענדיג דארט, אין ענין הומאר, פונקט ווי ער איז געווארען אין איינציגע אנדערע ענינים, דער פא־טער און דער באגרינדער פון דער נייער אידישער ליטעראטור, דער לערער און וועג־ווייזער פון אירע אינגערע בויער.

ראשית איז אבראמאוויטש א גוטער וויצלינג און זיין וויץ איז אימער בא׳טעמט, האבענדיג די כאראקטעריסטישע אידיש־מגידיש־לומדיש־השכלה־דיגע צואווירצונג פון מאכען נייע און ארומשפילען זיך מיט אלטע ווערט־

לאַך, פון אַרומשפּילען זיך מיט פסוקים און זאָגען אויף זיי פּשט'לאַך, פון פאַראַדירען פאַרשיידענע נוסחאות פון דער הגדה, פון דאַווענען, א. אַ. וו. (למשל, דער סוף פון דער הקדמה צו „די קליאַטשע" און זייט 40 אין דער „קליאַטשע" גופא — יובילייאום־אויסגאַבע — אינ'ם פּאַראַגראַף „בלילה הזה"). צווייטענס, איז אַבראַמאָוויטש אַ שאַרפער סאַטיריקער, פול מיט שניידענדיגער איראָניע און ביטערען סאַרקאַזם. אַבראַמאָוויטש'ס סאַטירע דרינגט דורך אַלע זיינע ווערק און פאַרדאַרבט זיי ניט זעלטען מיט איר אומצייטלאַכקייט, מיט'ן דיסאָנאַנס וואָס זי ברייננגט אַריין אין מיטען אַ סימפּאָניע פון נאַטור־פּאָעזיע אָדער פון אידיליש־מענשלאַך לעבען. ביישפּילען אויף דאַרויף צו ברייננגען איז גאַנץ איבעריג: עס זאָגט עדות דאַרויף יעדעם בלעטעל אין „פישקע" אָדער אין „ווינש־פינגערעל".

אַבראַמאָוויטש'עס איראָניע פליסט אַרוים פון צוויי קוואַלען: פון זיין איינגעבוירענער נייגונג צו צווייפלען און שפּעטען און פון זיין השכלה. אַלס געבוירענער צווייפלער און שפּעטער חוזק'ט ער פון מענשלאַכען פּראַגרעס, פון אַלע מענשלאַכע אויפטואונגען, פון אַלע מענשלאַכע טוגענדען, פון אַלץ מיט וואָס די מענשהייט שטאָלצירט. דערדאָזיגער טאָן פון אַלמענשלאַכען חוזק, וואָס לאָזט זיך שוין הערען אין „ווינש־פינגערעל", צעקלינגט זיך גאַנץ מאַכטיג אין דער „קליאַטשע". אַלס משכיל, אַלס איינער וואָס קוקט, זאָל אפילו זיין טעאָרעטיש, נעגאַטיוו אויפ'ן אידישען לעבען, אַלס איינער וואָס זוכט און געפינט אין דעם חסרונות, האַלט ער אין איין איראָניזירען סאַי איבער דעם אידישען יחיד און סאַי איבער דעם אידישען כלל, סאַי אויף די אָפּשניצלאַך פון אידישען גלויבען און סאַי אויף אידישע תקנות. דאַך איז דאָס לעבען, דאָס איינגע'ירש'נטע געפיל טיפער פון יעדער טעאָריע און ניט־זעלטען ווערט אַבראַמאָוויטש'ס איראָניע איבער'ן אידישען לעבען דורכגע־זאַפּט מיט אַ נאָבעלען, האַרץ־רייסענדיג רירענדיגען און ליבעפולען פּאַטאָס, ווי, למשל, דאָס פאָלגענדע אין דער הקדמה צום „ווינש־פינגערעל" (אַלטע אויסגאַבע):

„קאַבצאַנסק! געדיינקסטו, געדייַנקסטו דעם אורח, וואָס איז ביי דיר פאַראַיאָרען זומער גע־ווען? דו ביסט אוים דער הויט געשפּרונגען, האָסט זיך געבראָכען דעם מוח: רבונו של עולם! פונוואַנען האָט ער זיך גענומען, ווער קען ער זיין און וואָס באַדאַרף אַזעלכער האָ־בען? דו האָסט ניט געקענט פאַרשטיין דעם מיין זיינעם דערמיט, וואָס ער איז געווען אויפ'ן הייליגען אָרט, אָנגעקוקט דיין גאַנצע פירונג, אַלץ־מיט־אַנאַנדער, אויסגעווען אין אַלע לעכער: אין דיין הקדש, אין דיין תלמוד־תורה, אין דיינע חדרים, דיינע שטיבלאַך... געדיינקסטו, געדיינקסטו, אַז ער האָט פאַרלאַנגט, מען זאָל אָפּוואַשען דעם פאַל אין דער תלמוד־תורה און אין בית־המדרש, איז דיר שונאי ציון פינסטער געוואָרען אין די אויגען. סטייטש, אַזוינס צו טאָן! סטייטש, אָפּצעוואַשען די בלאָטע וואָס אונזערע אבות אבותינו האָבען אָנ־געמאַכט!... סטייטש, סטייטש!"

און, אין זעלבען בוך, אין קאַפּיטעל ו', פון דערזעלביגער אויסגאַבע:

„אַך גלוסט זיך עס מיר אַצינד כאָטש פונדערווייטענס אָנקוקען דעם אידען, וואָס איז אויסגעוואַקסען פון יענעם אידעל, וועלכען מיר איז באַשערט געווען צו זען אַמאָל! דענסט־מאָל איז ער נאָך ניט אַלט געווען קיין צוויי קיילאַכדיגע יאָר. איך געדיינק נאָך ווי היינט

זיינע צוויי פאה׳קעלאך, זיין יארמעלקעלע, זיין שפענצערעל און לייבסערדאקעל. עס שטייט מיר פאר די אויגען זיין בלייך, פינסטער פנימ׳על, ווי ער האט זיך אנטפליעקט פלוצים פון א קליין אלקערעל, צעשויבערט, איינגעטונקט אין פעדערען, ווי ער האט זיך פאמעלאך צו־גערוקט אין שטוב צו דער מוטער, איר זיך געזעצט אויפ׳ן שויס, מיט די כשר׳ע הענטעלאך ארויסבאקומען איר פונ׳ם בוזעם די ברוסט, געמאכט אויף זיין זיס לשון א ברכה — שהכל, און געזויגען... „אמן“, האב איך געענטפערט מיט סונה, באטראכטענדיג מיט גרויס נחת דאס זויגענדיגע קליינע אידעל, אויך די מאמע, געקוקט און געזאגט: „א ש ר י כ ם י ש ר א ל, אז וואויל איז אייך פאלק ישראל!“

אקעגען זשע, ווען אבראמאוויטש׳ן קומט אויס אויפטרעטען פאר אי־דען אקעגען דער אויסענוועלט, אקעגען די וואס פארלוימדען און פייניגען זיי, ווען עס קומט אים אויס צו שילדערען די אידישע נויט, דער עיקר די נויט וואס ווערט פאראורזאכט פון פרעמדען דרוק, ווען ער גרייפט אן די, סאי די פרעמדע און סאי די אייגענע צבועצסטווע, דעמאלט, ווי מיר טרעפען עס אפט אין דער „קליאטשע“, ווערט אבראמאוויטש׳ס איראניע בארוואנ־דעלט אין דעם ביטערסטען, אין דעם שניידענדיגסטען סארקאזם — אזוי בי־טער און שניידענדיג, אז דער לעזער דערפילט זיך שיר אומהיימלאך.

אנאנדער סארט הומאר, כאטש אין תוך באשטייט ער אויך פון איראניע, אבער ער איז דאך גוטמוטיגער און איז אויך ענלאך אויף דער קאריקאטורע, פילט אן דאס בוך „מסעות בנימין השלשי“ (1878). מיר האבען דא דעם הו־מאר פון דער ספעציעלער גוזמא׳דיגקייט פון גרויס ריידען וועגען קליי־נע זאכען, פון ריידען מיט׳ן גרויסען טאן וועגען נישטיגע מענשען און נישטיגע זאכען. „מסעות בנימין השלשי“ איז כלומרשט א רייזע באשרייבונג. אין אמת׳ען איז עס א גוטמוטיגער שפאס איבער א נאריש־איינגעבילדעטער בטלנישער פאנטאזיע און א בטלניש בלאנדזשען. זויף אזוי פיל דערמאנט דאס בוך אויף טשארלז דיקענסעס “Pickwick Papers” און עס דארף דאכט זיך קיין ספק ניט זיין, אז דאס אידישע בוך איז צום טייל באאיינפלוסט געווארען פונ׳ם ענגלישען, בשעת, פון דער אנדער זייט, קלינגען אין „מסעות בנימין“ טענער פון דער דעמאלטדיגער העברייאישער ליטעראטור, מיט וועל־כער אבראמאוויטש האט קיינמאל ניט אויפגעהערט שטארק זיך צו רעכענען. און, עס דארף דאכט זיך ניט זיין קיין ספק, אז דער הויפט געדאנק דאס בוך צו שרייבען האט געמוזט קומען פון סערוואנטעס׳ „דאן קיכאט“. דער פארא־לעליזם פון די צוויי ביכער ליגט אויבען־אויף.

פונקט אזוי ווי סערוואנטעס׳ העלד באשליסט זיך א ריטער צו ווערען און אוועקצולאזען זיך ריטערלאך דער וועלט׳ס עוולות צו פאררייכטען א דאנק די ריטערלאכע געשיכטען וואס ער האט זיך אנגעלייענט. אזוי לאזט זיך אבראמאוויטש׳ס העלד אוועק זוכען די רויטע אידעלאך און די עשרת השבטים און דערגיין עפעס וועגען משיח׳ן, אונטער דער ווירקונג פון די פאנטאסטישע אלטע אידישע רייזע־באשרייבונגען און ספרים׳לאך וועגען דעם קץ וכדומה. דער פאראלעליזם ווערט צום גרויסען טייל אויך אנגעהאלטען בנוגע דעם כאראקטער פון די צוויי העלדען: בנימין איז ניט קיין קלענערער חכם פון דאן קיכאט׳ן און אין זיין אייגענעם קרייזעל איז ער באלד אזוי נאבעל. נאכ־

מער ווערט דער פאראלעליזם אויסגעהאלטען בנוגע זייערע באגלייטער. סענ־דערעל די אידענע איז פונקט אזוי דער פראזאאיש־גשמיות׳דיגער און פראק־טישער קעגנזאץ פון דעם בטלניש־פאר׳חלומ׳טען בנימין׳ען ווי סאנטשא פאנזא איז דער פויעריש־מגושמ׳דיגער און פויעריש־דורכגעטריבענער קאנ־טראסט פון דעם אין זיין ריטערליכען קיווער און ריטערליכע פאנטאזיעס קאנצענטרירטען דאן קיכאט.

די סביבה און דער פארטראכטער סוזשעט גופא פון „מסעות בנימין השלישי“ זיינען אבער ניט מסוגל פאר קיין סך סבות. פריער־שפעטער מוזען אונזערע העלדען, וועלכע זיינען קאפאבעל שוין בערדיטשעוו און איר גנילא־פיאטעוויקע אנצונעמען פאר א פאנטאסטיש לאנד און א פאנטאסטישען טייך, אויסצוגעפינען זייער טעות; גאר פרי מוז דאס בלאנדזשעניש קומען צו א סוף און אבראמאוויטש באנוצט זיך מיט׳ן קאפיטעל פאימאניקעס — פון דער אידיש־רוסישער היסטאריע, — פונקט ווי ער האט זיך מיט אים שוין געהאט באנוצט אין „ווינטשפינגערעל“, און האקט אפ בנימין׳ס און סענדע־ריל׳ס רייזע אין מיטען.

עס איז ניט מעגליך געווען די זאך לייגגער צו ציען און פון שטאנד־פונקט פון דעם איינענארטיגען אבער אויך איין־טאניגען הומאר, וועלכער הויבט זיך שוין אן צועסען, איז די זאך סאי ווי שוין געווען גענוג לאנג. אוי־סער דעמדאזיגען ניט צו העכסטען הומאר איז אין בוך ווייניג וואס פאראן, א חוץ א פאר קלענערע, אי דאס אין אבראמאוויטש׳ס קאריערע ווייט ניט קיין צו נייע, נאטור־באשרייבונגען און איינינגע פאטאגראפיש־קאלטע בא־שרייבונגען פון אידישע זיטען (למשל, די באשרייבונג פון גלופסקער־בארדי־טשעווער בלאטעס און רינשטאקען, זייט 81, יובילייאום אויסגאבע).

ארים אין פאעזיע, אין פאטאס, פלאך אין דער שילדערונג פון דער אי־דישער סביבה און ניט האבענדיג אבראמאוויטש׳ס העכערען הומאר, פאר־נעמט „מסעות בנימין השלישי“ א קלענערען ארט אין אבראמאוויטש׳ס שא־פען, קלענער ניט נאר פון „ווינטשפינגערעל“ און „פישקע דער קרומער“, נאר אפילו אויך פון „קליינמענשעלע“.

אבראמאוויטש׳עס עכטער און העכסטער הומאר, ווי עכטער און העכ־סטער הומאר בכלל, איז א פאזע פון זיין פאעזיע. עס איז דער אויסדרוק פון זיין לעבעדיקייט און לעבענס־פרייד. דאס פרייט זיך דער מאלער און פאעט מיט וועלט און לעבען און מיט די בילדער דורך וועלכע זיי מאניפעסטירען זיך. דאס פרייט זיך דער מאלער מיט געזונטע, לעבעדיגע מענשען; דאס פרייט זיך דער אידישער פאעט מיט דער אריגינאליטעט, לעבעדיקייט, איי־גענארטיקייט און אינטערעסאנטקייט פון אידישען לעבען און אידישע מענ־שען. אזוי האט אבראמאוויטש דעם טאן פון אידישען הומאר אנגעשלאגען. אזוי — נאך מיט מער גליקזעליקייט פון זיין גליקלאכער נאטור — האט אים שלום עליכם, אין זיינע גליקלאכסטע מאמענטען — נאכגעלאכט.

א גוט ביישפיל פון אבראמאוויטש׳ס עכטסטען, פרישסטען הומאר איז דאס פאלגענדע עפיזאדעלע פון „קליינמענשעלע“ (אפשר איז דאסדאזיגע

עפּיזאָדעל טאַקע דער פּראָטאָטיפּ פון שלום עליכמ'ס באַרימטען „טעפּעל"). יובילייאום אויסגאַבע, זייטען 70־71:

„—וואָס זאָל איך זאָגען? — ענטפערט בעני, אַ קראַץ טוענדיג זיך אין דער פּאַטילניצע — עט, גאַרנישט, זאָג איך. געלט פאַר'ן חודש האָב איך שוין ביי דער רב'יצין אָפּגענומען. וואָסער נאָך נעכטען ביינאַכט די אַלע זעקס מאָל אָפּגעגעבען. האָב נעכטען די גאַנצע נאַכט געהאַט דאָס פּירעניש. רבי יצחק אברהם'ס שטאַרב האָט מיך, נישקשה, גוט אָפּגעפּירט, די שיינע מיינע „בולע־בתים" לעבען אים אין שכנות, האָבען דאָס וואָסער אויסגעגאָסען, טו, נישטאָ וואָסער, נישטאָ מיט וואָס צו קאָכען. ווער שולדיג? דער וואָסער־פּירער, איך שולדיג — יענע גלוסט זיך שטאַרבען, נו, מילא?... די גאַנצע נאַכט ניט געשלאָפען. אַקעגען טאָג, אַז צוגעמאַכט אַז אויג האָב איך, קומט וועקט די מאַמע, זאָל לעבען, מיך, וועקט מיך: בעני, בעני, שטיי אויף, די טיר פאַרקייטעל, בעני... אויפ'ן פּריפּעטשיק צוגעשטעלט אַ טעפּעל קאַליש האָב איך, גיב דו אַכטונג צום טעפּעל קאַליש... דרעמעל איך, האָרך איך — פּיק, פּיק, פּיק. דער האָן מיט די הינער, אין דרערד אַריין, שטייען פּיקען אַ ריפּטעל ברויט, געשמאַק אויפ'ן טיש פּיקען זיי. אַקיש! שריי איך. אַקיש דיר היינט, אַקיש דיר מאָרגען, וואָס ווייסען הינער? פּיקען טאַקע אַלץ. באַדאַרף גראַד, אַ, אין דרערד אַריין, ליגען אַ הילצערנער לעפעל, אַ פלייישיגער, כאַפּ דעם לעפעל, לאָז מיך צו די הינער האָרך איך, לויפט אויפ'ן פּריפּעטשיק, מיינער כאַפּט שטעקט אַריין, ניט הינער אַריין, דעם פלייישיגען לעפעל אין דעם מילכיגען טעפּעל אַריין און מאַכט אַז אַ שאלה! דער לעפעל פלייישיג, רבי, וואַדען? פון דער־ניי, דאָך ניט געקאָרבט מיט דריי קאָרבען, ווי אַ אידיש מילכיג לעפעל... דאָס טעפּעל מילכיג, עס שטייט דאָך תמיד פונ'ם פּריפּיטשיק אויף דער מילכיגער באַנק. זינט מיין ציג מיר ג'פגר'ט, איז אוים מיר מילך, אַ פּיין מיר מילך!... היינט, רבי, פּסק'ענט מיר אַ שאלה!

— עפּעס אַ גרוים טעפּעל? — פרעגט דער רב.

— גרעסער פון מיין קאָפּ — ענטפערט בעני — אפשר אַ קעגען אַ! עמער. איך זופּ מיך דערמיט אַז פול ווי אַ פעסעל און אַרבעט אַוועק דעם גאַנצען טאָג „אַז אַ פּאַפּאַס".

ענלאַך איז דער הומאָר פון די סצענעס — אויך אין „קליינמענשעלע" — פונ'ם באַהעלפער'ס מאַרש אין חדר, פירענדיג זיין כאַפּטע חדר־אינגלאַך, פון דער סצענע אין „ווינשפינגערל", וואו די שטעטעלדיגע אידען ליגען אויסגעשפּרייט לעבען זייערע הייזער אין אַז אויסגעשטערענטער, זומערדיגער נאַכט, מיט די בייכער אַרויף, קוקען אויף דער לבנה און זען אין איר יהושע בן נון'ס פנים, ציילען די שטערען און ווינשען זיך אַזוי פיל געלט. ענלאַך איז דער הומאָר פון דער סצענע אין „פישקע", וואו דער בגילופין־דיגער מענדעלע בראָדזשעט איבער פעלד און גערטנער, פירט פריילאַך אַ שמועס מיט זיך אַליין און וויטעט זיך מיט בוימלאַך.

זייער אַ הויכען אָרט אין אַבראַמאָוויטש'ס שאַפען, אין עטלאַכע הינזיכטען טאַקע דעם העכסטען, פאַרנעמט „די קליאַטשע" (1873). סאַי טעכניש און סאַי אינערלאַך פאַרנעמט „די קליאַטשע" גאָר אַ באַזונדערען אָרט, ניט נאָר אין דער אידישער ליטעראַטור, נאָר אויך אין דער ליטעראַטור בכלל. זייענדיג פּאָעטיש איז זי דאָך גלייכצייטיג אויך פּובליציסטיש, דאָך פאַרמאָגט די פּובליציסטיק אַזאַ צוזאַמענגעפּרעסטע בילדלאַכקייט, אַז אפילו אירע

מער פראזאאישע ערטער פינקלען מיט פאעזיע. עס איז א ווערק מיט אן איי־גנארטיגער סטרוקטור; עס איז אן אלעגאריע מיט זיבען שלייערס, וואו א מעשה איז געוויקעלט אין א מעשה, א כונה געוויקעלט אין א כונה. עס איז א זעלטענע מאזאאיקע: אן אייראפייאישער אינהאלט, מיט אייראפייאישע געשעענישען, איינגעוויקעלט אין א כמעט אריענטאלישער פארמע.

א פאראדאקס אין פארטראכטען און א פאראדאקס אין דער אויספי־רונג. מיר האבען דא א משכיל, איינעם וואס האט זיך דערצויגען אויף די אידעאלען פון דער רוסישער השכלה, איינעם וואס די רוסישע השכלה האט אים אנגעטרונקען און באגייסטערט, איינעם וואס איז איר גרעסטער טאַ־לאנט — דאך קומט ער און בידים גיט ער איר א טויט־קלאפ, דערקלערט זי באנקראט און בריינגט זי צו קבר ישראל. „קיין טאנץ גייט ניט פאר'ן עסען!" ענטפערט די קליאטשע־כנסת ישראל אויף ישראל'יק־משכיל'ס שתדלנות פאר איר ביים ליבעראליזם (די חברה צער בעלי חיים) און אויף זיין תשובה, דאס ווען די קליאטשע וועט זיך אויסלערנען די קונצען פון לייטישע פערד (וועט זיך „ציוויליזירען", מקיים זיין די השכלה'ישע אידעאלען), וועט זי זיך מע־גען פריי פיטערען אויף דער לאנקע צוגלייך מיט אלע פערד. און מיט'ן דאַ־זיגען שלאגווארט, וואס איז דער קלימאקס און די קווינט־עסענץ פון דער „קליאטשע", מאכט דער משכיל אבראמאוויטש א מיאוסען סוף צו אלע תחנונים און ערווארטונגען פון די רוסישע משכילים פון די זעכציגער יארען מצד דער „ליבעראלער" רוסישער רעגירונג.

אבער די „קליאטשע" איז אויך א פאראדאקס אין דער אויספירונג. שרייבט דאך דא אן אייראפייער, איינער וואס האט אין זיך איינגעזאפט די אייראפייאישע בילדונג, די אייראפייאישע ליטעראטור און ווייס אזוי גוט, אז א קונסט־ווערק דארף סימעטריש זיין — דוקא ניט־סימעטריש. א מגיד אין סטיל, ציט עס אבראמאוויטש'ן צו דער געפלאכטענקייט, געקייטעלטקייט און פארשיידענארטיגען געוועב פון דער מגיד'ישער דרשה אויך אין דער קאמפאזיציע. דערמיט האט אבראמאוויטש אן אינטערעסאנטען וואונק גע־געבען צו די צוקונפטיגע דורות, ניט נאר בנוגע דעם אינהאלט פון דער אי־דישער ליטעראטור, נאר אויך בנוגע איר טעכניק. א וואונק וועלכען מען האט ביי אונז לײדער א לאנגע צייט ניט פארשטאנען און ערשט די לעצטע יארען (פרץ אין איניגע חסידישע און פאלקסטימליכע געשיכטען, דער נסתר) הויבט מען אים ביי אונז אן צו צעקייען.

זייענדיג אין עצם מער מגיד איידער נאוועליסט, קומט ממילא אויס, אז אין א ווערק וואס פרעטענדירט גאר ניט אויף קיין דערציילונג, און איז ניט געבונדען פון דעם סדר און ארדענונג וואס פאדערען זיך אין א דערציילונג, אז דארט דארף זיך אבראמאוויטש'ס מגיד'ישער טאלאנט פילען אם פריי־סטען און דארף ארויסווייזען זיין גרעסטע גאונות, זיין גוואלדיגסטע זאגעריי. דארט פילט זיך אבראמאוויטש פריי צו דרש'ענען פסוקים, צו זאגען תורה, צו חקר'ענען זיך, פילאזאפירען, צעגיסען זיך אין יאמערען און געשרייען. דארט קען ער זיך פריי אפריידען פון הארצען, קלאגען אויפ'ן עבר, רייסען קברים, דורכנעמען די נשמות פון עולם מיט א מוסר, וואס שטעכט ווי מיט

שאַרפע שווערדען און אָנגעצונדענע ווערען מיט רוח הקודש און שטורעמען מיט ירמיהו הנביא׳ס פּעך־און־שוועבעלדיגע „תמרורים“.

אַט אַזאַ מין פּרייעס ווערק איז די „קליאַטשע“. ניט קיין דערציילונג איז דאָס, נאָר אַ מין ביטערער, לאַנגער, צונויפגעפלאָכטענער פעליטאָן. אַלץ שטורעמט דאָ, וואַרפט זיך און זידט ווי אַ סמבטיון. עס איז אַ זעלטענע שטיקעריי פון משונה פעדים, אין משונה־פייערדיגע בלוטיגע קאָלירען. דאָס איז די געשיכטע פון דעם אידישען פאָלק: זיין פאַרגאַנגענהייט, פול מיט חרמות, טרויער־גלאַנץ און שייטער־הויפענס; זיין געגענוואַרט, פול מיט פּאָגראָמען, קרבנות, צעקוואַשעטע מאַרכען, אומנאַטירלאַכע, איבערמענשלאַכע שטיקעניש, צעריסענקייט, שפלות און ברודער שינדעריי; און אַ נבואה אויף זיין צוקונפט, פאַררויכערט און כמאַרנע און מעלאַנכאָליש־ליכטיג, ווי אַ שרפה אין אַ וואַלד, אין אַ וואָלקענדיגער נאַכט.

די „קליאַטשע“ איז געשריבען געוואָרען אין אַ שווערער צייט, ווען די ווייט־זעענדיגסטע צווישען די רוסישע אידען, די וואָס זיינען פריער געווען פאַרקאָכט אין השכלה און האָבען געמיינט, אַז זי וועט זיין אַ רפואה שלמה צו אַלע אידישע וואונדען, האָבען זיך אָנגעהויבען ארומזען, אַז זי איז גאָר אַ זייף־בולבע. ניט זי וועט דאָס הונגעריגע פאָלק אָנקאָרמענען מיט ברויט, ניט זי וועט אים געבען די געגאַרטע אָנערקענונג פון די פעלקער. און אַבראַמאָוויטש האָט איינגעזען, אַז גאָר אומזיסט האָט ער אין נאָמען פון השכלה געשטראָפט זיינע ברידער אין זיינע פריערדיגע ווערק. און ער ווערט אָנגעפילט מיט חרטה און מיט תשובה און ער גיסט אויס זיין הארץ אין רייד ווי קרעמענים, ביטער ווי פיאָלון וואָרצעל, שטעכיג ווי נאָדלען, און די שפיצען זיינען געווענדעט קעגען אים אַליין און זיינע חברים, זיינע מיט־קעמפער אין דער אַרמיי פון דער השכלה.

און וואָס איז ניטאָ אין דער „קליאַטשע“? פּאָעזיע, גליענדע נאַטור־שילדערונגען און שילדערונגען פון רציחות אויף אידען; סודות, מדרשים, קבלה, פּאָליטישע עקאָנאָמיע, דעם סאָלאָוויי׳ס קלאָג־ליד, אויסגעמישט מיט סליחות און קינות; איוב׳ס וויימוטיגער פּראָטעסט קעגען די אייביגע קראַפטען און די זיסקייט פון שיר השירים; די שניידענדיגסטע, גאַליגסטע סאַטירע אויף די אידישע פאַרזאָרגער און אויף די פאַרפינסטערער פון פאָלק׳ס מוח, אויף דעם מענשען בכלל, אויף זיין גאַנצער ציוויליזאַציע, און די טיפסטע כונות קעגען דער רוסישער „מלכות הרשע“, קעגען דעם רוסישען פאָלק, קעגען דער מענשלאַכער נאַטור. איבערהויפט די כונות, די פינטעלאַך: פול און פיל זיינען זיי און יעדעס פינטעלע אַנטהאַלט אַ געדאַנק וואָס פאַרצווייגט זיך און שפילט מיט אַלערליי פאַרבען אַזוי ווי אַ צעשפּאָלטענער דימענט. היינט די טרערען, — וואָס פאַר אַ בלוטיגע טרערען, אָנגעלאָדען מיט פעך און שוועבעל; די זיפצען, די אָכצען — זיי קלינגען ווי אַ שטורם־כאָר, ווי אַ כאָרכלעריי פון אַ ראָטע גוסס׳ע. ווער האָט נאָך אַרויסגעצייגט אַזאַ ברענענדיגע ליבע צו זיין פאָלק, אַזאַ שמאַרצענדען צער פון זיינע צרות, ווי אַבראַמאָוויטש ווייזט דאָס אַרויס אין דער „קליאַטשע“? וואו נאָך געפינען מיר אַזאַ זעלטענע, האַרמאָנישע צוזאַמענגיסונג פון דעם אַלט־מאָדישען אידען,

דעם גמרא־למדן, דעם בעל־מדרש מיט דעם היינטוועלטיגען אידישען פובליציסט ווי אין דער „קליאטשע“? וואו איז דא נאך אזא סימפאניע פון ביטערע טענער און טרויעריגע הארצענס־מעלאדיען, ווי אין אט דעם כישוף'דיגען קעסעל־גרוב פון ליטעראטור און פאעזיע?

די „קליאטשע“ איז דער סך הכל פון אלע אבראמאוויטש'עס ליטעראַרישע פייאיגקייטען, ווערען דא זיי אלע צונויפגעגאסען אין איינעם: זיין שילדערונגס קראפט, זיין ליבע און ענטשאפט מיט דער נאטור, מיט אירע טויטע בילדער ווי מיט די לעבעדיגע זאכען אין איר; זיין וואונדערבארע און טיפע קענטעניש פון דעם אידישען פאלק; זיין שטארקער פאטריאטיזם; זיין קלוגקייט, זיין דורכדרינגענדער בעל־הבית'שער שכל, זיין סאטירע, זיין שטעכיקייט און פארביטערטקייט; זיין פאעטישע שיינקייט, געפילפולקייט, זיין ווארימקייט, זיין מבינות אויף דער מענשלאכער נאטור און די ריזען־קראפט פון זיין זעלע. די „קליאטשע“ איז א מין עפילאג צו אבראמאוויטש'עס אלע ווערק, א מין משנה תורה צו אלץ אנדערעס וואס ער האט געשריבען.

עס איז וואונדערבאר ווי הויך אבראמאוויטש'עס פארשטאנד איז געשטיגען פאר די עטלאכע יאר וואס זיינען אוועק פון זיינע ערשטע דערציילונגען ביז דער „קליאטשע“. לייענט די בלעטלאך פון ישראליק'ס פעסעמיזם, זיינע מיינונגען וועגען די לימודים מיט וועלכע ער שטאפט זיך פאר'ן עקזאמען; דער קליאטשעס מיט ישראליק'ס ויכוח וועגען בילדונג און ציוויליזאציע און וועגען „אם אין קמח אין תורה“; דער קליאטשעס שפאט אויף דער היינטיגער מענשלאכקייט און דעם אשמדאי'ס ראיות פאר וואס די אלע געשרייען קעגען אידישע מלמדים, שדכנים און אלע די וואס לעבען פון ווינט זיינען אומזיסטיגע רייד — לייענט דאס אלץ און איר וועט זען ווי ווייט דערדאזיגער געוועזענער ישיבה־בחור און משכיל האט זיך אויפגעהויבען איבער דעם שטאנדפונקט פון זיינע חברים און ווי ווייט היינט־וועלטיג זיין בליק איז געווען נאך אין אנפאנג פון די אכציגער יארען. איר וועט זיך אויך וואונדערען אויף אבראמאוויטש'עס מוט. ניט יעדער איינער האט די הויכע מאראלע קראפט צו צעברעכען אלטע פארהייליגטע לוחות אפילו, ווען ער זעט איין, אז זיי זיינען פאלש; ניט יעדער איינער איז אן אברהם אבינו. וואס זאל זיך דערוועגען צו צעהאקען די געצען פאר וועלכע ער אליין האט זיך ערשט ניט לאנג געבוקט. ניט יעדער איינער פילענדיג, אז ער איז מאראליש באנקראט, האט דעם מוט עס צו זאגען פאר דער וועלט.

די „קליאטשע“ איז אפשר דאס גרעסטע ווערק וואס אבראמאוויטש האט אונז געגעבען. עס איז איינע פון די גרעסטע זאכען וואס די אידישע ליטעראטור האט ארויסגעבראכט.

(פראגעס און דערמאנונגען: — וואס איז א טיפ? — פרואווט פארמולירען דעם טיפ מענדעלי. — וואס איז די שייכות פון מענדעלי מוכר ספרים צו דער סביבה וואס אבראמאוויטש שילדערט? — קען מען זיך פארשטעלען אזא טיפ אין אנאנדער סביבה? — וואס איז הומאר? — וועלכער הומאר איז דער העכסטער? — איז ווי'ז דאס אייגענע וואס הומאר? — האט בנימין די

ברייטקייט און די העלקייט פון א טיפ? — אויף וויפיל איז דער גייסט אין „מסעות בנימין השלישי“ דערזעלבער ווי אין אבראמאוויטש'ס אנדערע ווערק און אויף וויפיל איז ער אנדערש? — פונוואנען נעמט זיך דער חילוק? — וועלכע זיינען אבראמאוויטש'עס גרעסטע ווערק און וואס איז עס וואס מאכט יעדע פון זיי אזוי גרויס? — פרואווט אייך אליין פארמולירען אין וואסער הינזיכט באצייכענט מען אבראמאוויטש'ן אלס מגיד. — פרואיוט אייך אליין

שלום עליכם

ערשטע לעקציע: — שלום עליכם דער מענש. — זיין שפראך און סטיל. — זיין דער־
ציילערישער טעמפּ און זיינע ראמאנען. — זיין גאבעלער פּאטאס. — זיין
אוממיטעלבארקייט.

(לייענען: שלום עליכם: „צוריק פון יריד", „דער ערשטער ארויספאר", „המן און זיינע טעכטער", „סטעמפּעניו", „יוסעלע סאלאוויי", „בלומען", „א בלעטל שיר השירים", „מיט'ן עטאפּ", „דער בלוטיגער שפּאס"; וועגן שלום עליכם'ען: אין „אידישער לעקסיקאן", אין פינעסעס „די געשיכטע פון דער אידישער ליטעראטור", צווייטער באנד).

שלום עליכם, וועלכער האט אנגעהויבן שרייבן פרי אין די אכציגער יארען פון ניינצענטען יארהונדערט, רופט זיך אליין אבראמאוויטש'ס ליטעראַרישער אייניקעל. דידאזיגע באצייכענונג איז מערקווירדיג געראטען: שלום עליכם איז טאקע מענדעלי מוכר ספרים'ס נענטסטער ליטעראַרישער יורש, זיין בעסטער און געטרייסטער תלמיד. אבער פונדעסטוועגען איז צווישען די צוויי אויך פאראן א ווייטער מהלך. זיינען זיי דאך צוויי גרונט־פארשיידענע מענשען סיי אין כאראַקטער, סיי אין גייסטיגען קאליבער: האבען זיי דאך געווירקט אין צוויי גרונט־פארשיידענע צייטען.

אבראמאוויטש איז, לויט זיין טעמפּעראמענט, געווען א פּאַעטישער מוסר־זאגער, א ביבליש־ערנסטער שטראפער; שלום עליכם האט מיט זיין כאראַקטער גיכער דערמאַנט אן דעם קינדיש־גוטמוטיגען, שטיפערישען מאלער; דער ערשטער האט געהאט א נאטור פון א אידען א תלמיד חכם, א למדן און א מגיד, דער צווייטער איז גאר געווען ענלאך אויפ'ן קליינשטעטעלדיגען נייציטיגען לערער, וואס וויים ווי צו אונטערהאלטען די יוגענט און איז, אחוץ דעם, איין בריה אויף אנצושרייבען א לידעל און א מייסטער אויף אויסצושניצען א צאצקע. מענדעלי מוכר ספרים איז געווען א משכילישער מגיד; אין שלום עליכם'ס צייטען איז די השכלה אלס אני מאמין, אלס לאזונג שוין געווען טויט און האט בלויז דערלעבט אירע לעצטע טעג אלס אלטע רגילות, אלס גע'ירש'ענטע אבער שוין ווי א זאמד אוועקרינענדע טראדיציע. מענדעלי מוכר ספרים איז געווען דורכאויס משכיל און האט עס ניט אויפגעהערט צו זיין אפילו נאכדעם ווי ער אליין האט די השכלה באגראבען: שלום עליכם שטייט אזוי ווייט איבער דער השכלה, אז בלויז די פאלעס פון זיין סורדוט רירען זי נאך אן. די טראדיציע פון דער השכלה ווערט אנגעהאל־

טען בלויז אין שלום עליכם׳ס פריסטע ווערק. „דער ערשטער אַרויספאָר“. אַ נאָוועלע פון שלום עליכמ׳ס ערשטע שרייבערשע יאָרען, שפּיגעלט נאָך אָפּ די משכילישע אַטמאָספערע און האַלט נאָך פאָר אַ פאָר פון די השכלה׳שע אידעאַלען, אָבער שוין דאָ שטעלט ער זיינע צוויי הויפּט־העלדען, צוויי יונגינקע משכילימ׳לאַך, פאָר אין אַ זייער לעבערלאַכען, אין אַן אום׳ברחמנות׳דיג דאָן־קיכאָטישען ליכט. אַזעלכע ווערק וואָס זאָלען פּראָסט און פשוט פאַרהערלאַכען דעם משכיל און זיין הנהגה, זיינען, מיט דער אויסנאַמע פון דער אויך פריער „המן און זיינע טעכטער“, אין שלום עליכמ׳ס צענדליגער בענדער קוים פאַראַן. אין „סטעמפּעניו“ און „יוסעלי סאָלאָוויי“, כאָטש זיי זיינען געקומען, דער ערשטער אין 88טען און דער צווייטער אין 89טען יאָר, דערלויבט זיך דער מחבר נאָך ווען־ניט־ווען, הגם זייער איידעל און לחלוטין אָן בייזקייט, אַ שפּאָט צו טאָן פון אידישען לעבען.

שלום עליכם האָט ניט גענומען די פּען אין האַנט, כדי מיט איר הילף צו פריידיגען, אַזוי ווי מענדעלע האָט געטאָן, נאָר טאַקע כדי מיט איר צו שרייבען, צו דערציילען, צו מאָלען. שלום עליכם איז דער עסטעט, דער שרייבער „פאָר עקסעלאַנס“.

אין דער שפּראַך און צום טייל אויך אין סטיל, איז שלום עליכם איז מענדעלע׳ס וועג געגאַנגען, אָבער פאַר אים איז דער וועג שוין אויסגעטראָטען געווען, פאַר אים איז ער שוין אַ שליט־וועגס געווען. דערזעלבער סוד, גוט אויספּרובירט אין פורעם, גוט געלייטערט, האָט שוין לייכטערע, באַקוועמערע עקזעמפּליאַרען געליפערט. און אַזוי איז שלום עליכם׳ס שפּראַך לייכט און פליסיג און גרינג פאַרדייבאַר און פריי פון דער מינדעסטער אָנצוהערעניש אויף דער לאַבאָראַטאָריע, אויף דער אָנשטריינגונג סאַי פאַר׳ן באַשאַפער און סאַי פאַר׳ן פאַרנעמער.

שלום עליכם האָט ווייניג וואָס נאָכגעמאַכט מענדעלע׳ן איז דער הינזיכט פון באַשאַפען נייע אידישע ווערטער פון העברייאישע שרשים, דערפאַר האָט ער שטאַרק איבערגענומען זיין גאַנג פון אָפּזוכען ווערטער אין די שפּראַך־אוצרות פון פאָלק. פונקט אַזוי ווי מענדעלע איז שלום עליכם כל ימיו געווען אַ שפּראַך־זאַמלער; און באַגעגענען מיר ביי אים אַזוי פיל שיין־באַריידעוודיגע מענשען, אַזוי פיל מייסטערינס אויף פאַנטאַסטיש־בילדלאַכע קללות, למשל, איז עס נאָר ווייל אַזעלכע פאַרמאָגט דאָס פאָלק. (פאַרגלייכט די קללות פון מנחם מענדעל׳ס שוויגער מיט׳ן מענה לשון פון שלום עליכם׳ס שטיפמוטער אינ׳ם „צוריק פון יריד“). שלום עליכם איז געגאַנגען נאָה ווייטער פון מענדעלע׳ן אין דעם פּרט פון שרייבען אַזוי ווי דאָס פאָלק רעדט; נאָכמער ווי מענדעלע האָט ער אַפילו פאַרבויגען די גראַמאַטיק כדי צו מאַכען זיין סטיל וואָס געשפּרעכלאַכער, ווי מיר קענען עס זען אין פאָלגענדיגען:

„ווער עס האָט פאַרזוכט דעם טעם פון זיצען שפּעט ביינאַכט אַ הונגעריגער, ביי אַ שמעלצענדיג ליכטעל, איינגעהילט אין אַ צעריסען פעלצעל און חזר׳ן: אימעניטעלני — ביעלי סוויעזשי כליעב, ראַדיטעלני... אין בשעת מעשה זאָל זיך גלוסטען כאָטש אַ שוואַרץ אַלטגעבאַקען שטיקעל ברויט און ס׳איז ניטאָ“.
(„מיין ערשטער ראָמאַן“)

אַלס שרייבער, צוליב דעם שרייבען גופאַ, אַלס עסטעט, איז שלום עליכם

א מייסטער פון סטיל. ער באזיצט אמת נים יענעם תלמיד־חכמ׳דיג־מגיד־ישעז, גאוניש־טיפזיניגען און גענויעם סטיל וואס צייכענט אזוי אויס מענ־דעלע׳ן, אבער דערפאר, פון דער אנדער זייט, איז דא אין זיין סטיל אזא זינגענדיגע פליסענדיקייט, אזא ליכטיגע לייכטקייט, אזא שפילעוודיגע גרינג־קייט, אזא בויגזאמע פלאסטיק, וועלכע עס פארמאגט ניט, ניט נאר דער זייער ערנסטער מענדעלע, נאר אפילו קיין איינער ניט פון אונזערע גרינגמוטיגסטע היינטיגע שרייבער. שלום עליכם פארמאגט פילערליי סטילען, וועלכע, כאטש איבער זיי אלעמען שוועבט דער איינענטלאכער שלום עליכמ׳דיגער גייסט, פון דעסטוועגען טיילען זיי זיך דאך א היבש ביסעל אפ איינער פון צווייטען: אזוי, למשל, האט שלום עליכם א הארציג־לירישען טאן אין זיינע פאעמעס אין פראזע („בלומען״) און אין די מוזיקאלישע שילדערונגען אין „סטעמ־פעניו״ און אין „יוסעלע סאלאוויי״; אזוי רעפראדוצירט ער מיט דער גרעס־טער און פארשיידענארטיגסטער מייסטערשאפט דעם נוסח פון אידישער בריף־שרייבעריי; אזוי האט ער קונציג געכאפט דעם סוד פון דעם דערציי־לערישען סטיל. קיינער קען ביי אונז אזוי גוט ניט דערציילען א מעשה ווי שלום עליכם, קיינער מייסטערט ניט אזוי זיכער דעם דערציילערישען ריטם און טעמפ. שלום עליכם וויים ביידע: אי דעם סוד פון גלייך פון אנהויב פאראינטערעסירען, פארכאפען דעם לעזער, אי דעם סוד פון לאזען זיין דער־ציילונג שנעל זיך באוועגען פאר׳ן לעזער, וואס א גוט ביישפיל פון די צוויי געפינען מיר אין „א בלעטעל שיר השירים״:

„בוזי איז א נאמען, פארצוינגען פון אסתר־ליבע, — ליבוזי—בוזי. זי איז עלטער פון מיר מיט א יאר און אפשר מיט צוויי און ביידע אינאיינעם זיינען מיר ניט אלט קיין צוואנציג יאר.״

און וויימער:

„איך האב לאנג ארויסגעקוקט אויף דעם ליבען, גוטען יום־טוב פסח. דעמאלט וועל איך זיין פריי. איך וועל שפילען מיט בוזי׳ן אין ניס, ארומלויפען אין דרויסען, גיין בארג־אראפ צום טייך. דארט וועל איך איר ווייזען, ווי מען לאזט קאטשקעלאך אויפ׳ן וואסער. אז איך זאג איר, גלויבט זי מיר ניט. זי לאכט. בכלל גלויבט זי מיר נים פון דאנען אהין.״

גאנץ אנדערש פון מענדעלע׳ן האט זיך שלום עליכם אנטוויקעלט אין א גוטען ראמאניסט און אזוי האט ער גאנץ רייך מיטגעהאלפען אויסבויען דעם ליטעראַרישען אידישען ראמאן. שוואך און פאלשלאך אין אנפאנג — אין אזעלכע ראמאנען ווי „סטעמפעניו״ און „יוסעלע״, וואו די מענשען ווערען געמאלען אויבערפלאכלאך און דער סיפור המעשה באוועגט זיך ניט אן א געוויסער שווערקייט און איז דא־און־דארט געבויט אויפ׳ן צופאל — האט ער אבער, דורך דער קליינער נאוועלע, אין וועלכער ער האט שוין אין די נייג־ציגער יארען דערגרייכט פולקאמענהייט, אין פארלויף פון די יארען, דער־גרייכט די מדרגה ניט נאר פון א שטארק הינרייסענדיגען, נאר אויך מענש־לאך־אינערליכען ראמאניסט. „דער בלוטיגער שפאס״, דער ראמאן פאר וועל־כען דער מענדעל ביילים פראצעס האט אים געדינט פאר אן אנשטויס, איז, זייענדיג שטארק הומאריסטיש, אויך גוואלדיג רירענד און פאקענדיג. און

כאטש ער פירט דא, ווי איבעראל ארויס א גאנצע גאלערייע מענשען, זיינען פיל פון זיי, ווי, למשל, די שאפיראס גאר וואונדערבאר און פיל־זייטיג געמאלען און אייניגע, ווי בעטי שאפירא, ווערען געשילדערט גאנץ פון אינעווייניג, גאנץ פסיכאלאגיש.

דער טאן, זאגט דאס ווערטעל, מאכט די מוזיק און דער אמת איז, אז א גרויסער טייל פון שלום עליכם׳ס ריזיגען ערפאלג, אין זיינע נאוועלעס ווי אין אייניגע פון זיינע ראמאנען, ליגט טאקע אין זיין לעבעדיגען, דערציילעריש זיך באוועגענדיגען, נערוועז זיך צאפלענדיגען טאן. זיין גרויסארטיגע לעבעדיגע, העל־גרינגע מאלעריי קלעקט אים אויף זיינע כאראקטער־צייכענונגען, אויף זיינע באשרייבונגען; מיט זיין פרישען דראמאטיזם צויבערט ער כישוף׳דיג־לייכט זיינע סצענקעס אן; און מיט די ביידע צוזאמען און אלס צוגאב דערצו מיט זיין הארציג־פארכאפענדיגער דערציילערישקייט און טיפער, אמת מענשלאכער און אמת פאעטישער סימפאטיע צו מענשען, וצו אלץ וואס לעבט, צו אלץ וואס לאזט זיך אין געדאנקען פארבינדען מיט לעבען — זאפט ער דורך די „רעכטע געדיכטע" פון פיל פון זיינע נאוועלעס און ראמאנען מיט אזא זעלטענעם נאבעלען פאטאס, דאס מיר ווערען גערירט ביז דאס טיפסטע, דאס אונזערע הערצער „גייען אויס" — ווי דער ענגלישער אידיאם זאגט — צו זיינע העלדען, דאס מיר גייען לייכט אריבער אויף זייער זייט, דאס מיר וויינען מיט זיי און אויף זיי. אט דערדאזיגער נאבעלער פאטאס, וואס האט שוין אין אזא יונגער אנפאנגס־ארבעט ווי „סטעמפעניו" אונז אזוי טיף גערירט בשעת רחל׳עס אינטימסטע איבערלעבונגען, האט אונז, אין יארען ארום, אזוי גאנץ אין גאנצען געוואונען אויף דער זייט פון בעריל דעם רויטען אינ׳ם „מיט׳ן עטאפ" און אוועקגעשטעלט יענע נאוועלע ניט נאר איבער פרץ׳ס „באנטשע שווייג" אדער איבער איר פראטאטיפ, קאראלענקא׳ס „מאקאר׳ס חלום", נאר טאקע ממש אין איין רייע מיט טשארלז דיקענס׳עס וואונדערלאכער ארבעט "A Christmas Carol" דערדאזיגער נאבעלער פאטאס האט עס, אין די אומגליקען און תוכחות וואס גיסען זיך אויס, ווי כמעט אויף יעדען רוסישען אידען, אויפ׳ן קאפ פון טוביה דעם מילכיגען, אונז גאר אן חכמות, פארבויגענדיג יעדע בושה אן א זייט, געמאכט פארגיסען אזעלכע טרערען און כליפען אויפ׳ן קול.

דער אמת איז, אז וועדליג זיין מוסטערהאפטער מאלעריי איז שלום עליכם בלויז לאנגזאם צו איר געקומען און ארום דערגרייכט זי איר העכסטע מדרגה ערשט אין אזעלכע זיינע שפעט־פארנאכטיגע ווערק ווי „צוריק פון יריד"; וועדליג זיין הומאר האט זיך יארען־לאנג געמוזט לייטערען און דערגרייכען זיין ריינסטע, פריש־לויטערסטע פארמע ערשט אין די פריסטע כתרילעווקער בילדלאך („קליינע מענשעלאך מיט קליינע השגות") און אין, למשל, דער כאראקטער־שילדערונג פון א דוד שאפירא פון „בלוטיגען שפאס"; האט אבער שלום עליכם׳ס נאבעלער פאטאס זיך מאניפעסטירט שוין גאנץ פרי און שוין אין זיינע אינגערע שאפונגס־יארען אים פארזיכערט זיין גרויסען ערפאלג.

מיר האָבן דאָ אויסגערעכנט שלום עליכמ׳ס מעלות (זיינע חסרונות וועלן מיר דערמאָנען אביסעל שפּעטער), וועלכע האָבן אים זיין ערפאָלג געבראַכט. דאָך זיין גרעסטע מעלה, וועלכע גנב׳עט ממש אוועק די הערצער פון זיינע לעזער אָדער צוהערער, איז — אחוץ דעם וואָס ער רירט ניט אָן קיין צו אידעלע מאַטעריעס, וואָס ער הויבט זיך בלויז מיט איינינגע טפחים אויף איבער זיין פּובליקום, וואָס ער שילדערט אימער אַ וועלט וואָס זיין עולם קען גרינג משיג זיין, וואָס די טראַגעדיעס וואָס ער שילדערט זיינען געשפּונען פון די פעדים פון אַלמענשליכען ווי און וואָס די מענשען וואָס ער מאָלט זיינען ווייט ניט קיין אויסטערלישע נאָר גיכער דורכשניטלאכע נאַטורען — זיין גרעסטע מעלה וואָס פאַרזיכערט אים זיין גרעסטען. ממש פענאָמינאַלען ערפאָלג, איז זיין איינפאַכקייט, זיין שפּילעוודיקייט, זיין ניט־אָנגעצויגענקייט, זיין *אוממיטעלבאַרקייט*, זיין לייכט־קינדיש צוגיין צו אַ זאַך. זיין לחלוטין ניט האָבן קיין *שרייבערישע מאַניערען*. שלום עליכם, כאָטש ער האָט אויף זיינע זאַכען גאַנץ שטאַרק געאַרבעט, זיי געשריבען און איבערגעשריבען, פאַרשטייט אָבער דעם סוד ווי אַזוי דעם „צער פון טראָגען“, די הינטערקוליסענדיגע אַרבעט, פון דעם לעזער איינגאַנצען צו באַהאַלטען. דער לעזער איז אונטער דער אילוזיע אַז שלום עליכם טרעט צו צו זיינער אַ זאַך גאָר אָן וועלכע עס איז הכנות, אָן דער שרייבערשער אַרבעל־פאַרקאַטשעניש, אָן זיין שטערן־קנייטשעניש. דעם לעזער דאַכט זיך, אַז ניט קיין שרייבער איז עס פאַר אים, נאָר אַ גרויס שפּילעוודיג קינד. אַז ניט קיין סופר וואָס שרייבט וואַזשנע און היילינ מיט אַ טבילה פאַר׳ן שם הויה זיצט עס פאַר אים, נאָר איינער וואָס טינטעלט זיך לאַכענדיג, דרייט זיך איינגעלש אויס אַ געצאַצקעטען „לכבוד“ און פונ׳ם גאָרניט מיינענדיגען דרייען, און פון די שפּילעוודיגע פעדער־שפּריצען פלעכטען זיך פון זיך אַליין אויס אַלערליי צאַצקעלאַך, אַלערליי פייגעלאַך און בלימעלאַך. דעם לעזער דאַכט זיך, אַז שלום עליכם גייט צו צו זיין טעמע גאָר אָן איבערלייגונג, אָן וואַקלעניש, אָן וועלכער עס איז מורא, אָן וועלכען עס איז חשד אויף אַ געפאַר — אָט ווי אַ נאַכט־וואַנדלער נעמט זיך אין זיין בלינדער, פאַר׳חוש׳טער תמימות און שפּרייזט זיך אַרויס דורכ׳ן פענסטער פון אַ הויכען עטאַזש.

שלום עליכם שרייבט אוממיטעלבאַר. ניטאָ קיין וואַנט — איר זאָלט זאָגען זי זאָל אפילו זיין דין ווי אַ גלאָז, ווי אַ פּויטינע — צווישען אים און דעם לעזער. שלום עליכם שרייבט *אָן אַ מחיצה*. שלום עליכם׳ס קונסט איז אַזאַ איינפאַך־קינדיש־שפּילעוודיג־פיינע, דאָס זי הערט באַלד אויף קונסט צו זיין, דאָס זי לייזט זיך באַלד ווידער אויף, גיסט זיך באַלד צוריק צונויף מיט׳ן לעבען, פון וואַנען זי קומט.

(פראַגעס: — פון די דריי הויפּט־עלעמענטען פון דער אידישער שפּראַך, דעם גערמאַנישען, דעם העברייאישען און דעם סלאַווישען, וועלכער פאַרנעמט ביי שלום עליכם׳ן דעם קלענסטען אָרט? — פּרואווט אייך אַליין פאָרמולירען די הויפּט־כאַראַקטעריסטיק פון שלום עליכם׳ס סטיל. — פּרואווט פעסטשטעלען דאָסדאָזיגע

וואס אידענטיפיצירט שלום עליכם׳ס אידיש מיט׳ן דרום־רוסישן דיאלעקט. — אין וואס באשטייט דער הויפּט־צויבער פון שלום עליכם׳ס רייע שיר השירים־דיגע דערציילונגען („א בלעטעל שיר השירים“, „נאך א בלעטעל שיר השירים“ א. א. וו.). — און וואס איז דאס אממייסטן רירענדע אין „פעסעלע דעם רבי׳נס“? — פון די צוויי זאכען „עולם הבא“ און „פינף און זיבעציג טויזענד“, אין וועלכער פון זיי איז פאראן מער פון דעם דערציילערישן טעמפּ ווי אין דער צווייטער? — פארמולירט אייך אליין וואס מען מיינט מיט שלום עליכם׳ס „אן מחיצה׳דיקייט“ און ווייזט אליין א ביישפּיל דערפון.)

צווייטע לעקציע: — שלום עליכם דער באשאפער פון אידישע טיפּן. — וואס איז א טיפּ? — שלום עליכמ׳ס חדר־אינגלאך. — דער מנחם מענדעל טיפּ. — טוביה דער מילכיגער. — דער מיטעלקלאס איד. — דער כתריעלעווקער.

(לייענען: שלום עליכם׳ס קינדער און יום טוב מעשיות, ווי „דאס מעסערעל“, „אויפ׳ן פידעל“, „צער בעלי חיים“, „צו דער סעודה“, „די ערב פסח׳דיגע עמיגראציע“, „א פארשטערטער פסח“, „ביים קעניג אחשורוש“, „מאטעל פייסע דעם חזנ׳ס“, „גרינס אויף שבועות“; די גאנצע מנחם מענדעל סעריע, די גאנצע טוביה דער מילכיגער סעריע; „פון פריזיוו“, „גימנאזיע“, „אן עצה“ און „ביים דאקטאר“; „מזל טוב“, „יכנה״ז“, און „צעזייט און צעשפּרייט“).

אדאנק זיין ארגאנישען צוזאמענוואקסען מיט׳ן פאלק, אדאנק זיין געבירטיגער קענטשאפט מיט׳ן פאלק און אדאנק זיין פרייען און לייכטען סטיל איז שלום־עליכם׳ן געלונגען אויפצוטאן פאר דער אידישער ליטעראטור מער פון אנדערע, מער פון זיין רבי׳ן ר׳ מענדעלי׳ן און מער פון זיין צייט־חבר י. ל. פרץ. שלום עליכם האט אוועקגעלייגט דעם ווינקעל־שטיין אן וועלכען קיין ליטעראטור קען איבערהויפט ניט געדייען. ער האט באשאפען דעם פונדאמענט פון אונזער אידישער ליטעראטור — ער האט אונזער ליטעראטור געגעבען ברייטע, באשטענדיג שטייענדע טיפּען.

מענדעלע האט דער עיקר געשאפען די סביבה פון אידישען לעבען, ריכטיגער פון אידישען שטעטעל. ער האט אבער — מיט דער איין־און־איינציגער גרויסער אויסנאמע פון דעם טיפּ מענדעלע מוכר ספרים, — איבערגעלאזט פאר שלום עליכמ׳ען צו שאפען די טיפּען וואס באוועגען זיך איבער דער דאזיגער סביבה, די טיפּען וואס וואקסען פון איר ארויס, די טיפּען וואס זיינען אייגענטלאך ניט־מער און ניט־ווייניגער ווי קאנצענטרירטע, געפּרעסטע סביבה. נאר לאמיר קודם כל, פארשטיין וואס איז א טיפּ.

דער אמת׳ער טיפּ איז ניט קיין ווירקלאַכע פּערזענלאַכקייט, נאָר אַ פּאַרטרעטער פון אַ גאַנץ ברייטען טייל פון דער מענשהייט, פון אַ גאַנץ ברייטער שיכט פונ׳ם פאָלק. דער טיפּ טאָר אין זיך ניט אַנטהאַלטען קיין אינדיווידועלע שטריכען. ווען יאָ, וועט ער זיין אַ שלעכטער פּאַרטרעטער פון דער גרויסער מענשען־מאַסע וואָס שטייט הינטער אים. דאַריבער דאַרף ער זיין וואָס אַלגעמייגער, וואָס מענשלאַכער. און ווייל ער איז אַזוי אַלגעמיין, אַזוי אַל־מענשלאַך, דאַריבער איז ער אַזוי פאַרשטענדלאַך, דאַריבער לעבט ער אייביג. ווען אַ ליטעראַטור פאַנגט זיך אָן דורכברעכען אַ וועג, ווי די אידישע ליטעראַטור אין שלום עליכם׳ס צייטען, איז פאַר איר די פּסיכאָלאָגישע גריבלעריי, דער פיינער אַנאַליז אַ לוקסוס־זאַך. אַלגעמיינקייט און אויבערפלאַכליכקייט דאָס איז איר באַגער דאַן. איר שטרעבען ציט זיך ניט אין דער טיף, נאָר אין דער ברייט.

וואָס מער אַלגעמיינע פאָלקס־שטריכען דער טיפּ אַנטהאַלט, אַלץ נענטער קומט ער צו זיין אידעאַל; וואָס מער מענשען ער איז כולל, וואָס מער כל הנערים ער נעמט אַריין אונטער׳ זיין טלית, אַלץ זיכערער, אַלץ פעסטער, אַלץ דויערהאַפטער וועט זיין זיין געבוי, אַלץ אַ בעסערער פונדאַמענטציגעל וועט ער זיין פאַר דער ווייטערער אַנטוויקלונג פון דער באַטרעפענדער ליטעראַטור.

דער אידעאַלער טיפּ איז דער וואָס איז אַלגעמיין באַוואוסט, דער וואָס גייט אַריין אינ׳ם אוצר פונ׳ם פאָלקס־ווערטלאַך: אַ אידעאַלער טיפּ איז דער וואָס דינט דעם פאָלק און דער ליטעראַטור אַלס סטענאָגראַפיש אָפּגעקירצטער צייכען און פאַרשפּאַרט מאַכען ווידערהאַלונגען און נאָך אַמאָל אָנהויבען פון אַלף־בית.

מען דאַרף קיין שפּאַניער און קיין אייראָפּייער איבערהויפּט ניט פאַרטייטשען וואָס מען מיינט, ווען מען זאָגט אויף איינעם, אַז ער איז אַ דאָן קיכאָט; מען דאַרף קיין ענגלענדער בפרט, און קיין אייראָפּייער בכלל ניט דערקלערען וואָס מען מיינט מיט אַ קיניג ליר אָדער מיט אַ פאַלסטאַף. יעדער אינטעליגענטער רוס ווייס וואָס מען מיינט, ווען מען זאָגט אויף איינעם, אַז ער איז אַ פּליושקין אָדער אַ כלעסטאַקאָוו. יעדער פראַנצויז, וואָס לייענט ליטעראַטור, אָדער גייט אין טעאַטער, ווייסט דעם מהות פון אַ טאַרטיוף אָדער אַן אַלסעסט.

די אַלע אויסגערעכענטע נעמען זיינען וועלט־און פאָלקס־טיפּען. זיי שטעלען מיט זיך פאָר גאַנצע ברייטע מענשען־שיכטען. זיינען די טיפּען געווען גאָר ברייט, אַל־מענשלאַך, דאַן זיינען זיי געוואָרען אינטערנאַציאָנאַל. זיינען זיי געוועזען שמעלער, האָבען זיי ווייטער פון זייער לאַנד ניט גערייזט. אָבער צי גרעסער צי קלענער. דער קרייז מענשען וועלכען זיי שטעלען מיט זיך פאָר, איז יעדענפאַלס געוועזען גענוג ברייט אום זיי זאָלען באַקומען אַן אַלגעמיינעם ווערט, אום זיי זאָלען ווערען איינגעקערפּערט אין דעם שפּראַך־אוצר פון פאָלק אָדער פעלקער. און אויף די דאָזיגע און אַנדערע גרונט־טיפּען אַלס פונדאַמענטען האָבען זיך די ווייטערע אייראָפּייאישע ליטעראַטורען אַנטוויקעלט.

שלום עליכם האָט מיט׳ן כח פון זיין נשמה, אין וועלכער אזוי פיל אי־דישע דורכשניט־נשמות שפיגלען זיך אָפּ, געשאַפען די גרונד־טיפען פון אונ־זער ליטעראַטור. ער האָט אונז אויסגעמאָלען דעם מנחם מענדעל טיפּ, וועל־כער איז אזוי ברייט און אַלגעמיין, אַז ער נעמט אַרונטער אַ האַלבען אידי־שען פאָלק אונטער זיין טלית. עס האָט דען אַ שיעור וויפיל מנחם מענדלאַך זיינען פאַרקערפּערט אין דיזער געשטאַלט?

קיין באַשטימטער, באַזונדערער מנחם מענדעל האָט קיינמאָל ניט גע־לעבט, אָבער גאַנצע מיליאָנען אידען מיט פיל פון מנחם מענדעל׳ס כאַראַק־טער־שטריכען האָבען געלעבט מיט אַ דור אָדער צוויי דורות אוריק און פיל פון זיי לעבען נאָך עד היום.

מנחם מענדעל איז אַלעמען קלאָר און פאַרשטענדלאַך. יעדער וואָס האָט שלום עליכם׳ן געלייענט האָט ענלאַכע אידען באַגעגענט, ענלאַכע יונגעלייט־לאַך אויף קעסט, ענלאַכע סוחרים ב..., ווי דאָס פאָלק דריקט זיך וועגען זיי אויף זיין פראָסטען אַרט אויס, ענלאַכע נאַרעלאַך, וועלכע מיינען, אַז זיי נאַרען אַנדערע, ענלאַכע קרעמערשע ענטוזיאַסטלאַך, ענלאַכע האָפנונגס־פולע דריי־קעפּלאַך, ענלאַכע עלאַסטישע, גומענע נשמות, וואָס קריגענדיג איין קלאַפּ נאָכ׳ן צווייטען, קומען זיי אַלץ ווידער צו זיך, וואָס פאַלענדיג בלייבען זיי דאָך שטיין אויף די פיסלאַך אָט ווי אַ קעצעל. ענלאַנכע בטלנים, וואָס אין זייער אייביגען ניט קענען אָדער מבטל זיין די וועלט, ליגט זייער ניט־אויפהערענדיגער בטחון.

דאָס איז איין טיפּ.

אַ צווייטער טיפּ, פונקט אזוי לעבעדיג, פונקט אזוי קלאָר און דייטלאַך און אפשר אויך אזוי ברייט איז טוביה דער מילכיגער. עס איז ניטאָ דער רוסיש־פּויליש־גאַליציש־רומענישער איד וואָס זאָל טוביה דעם מילכיגען ניט דערקענען, וואָס זאָל זיך מיט אים ניט דערפרייען ווי מיט אַן אַלטען באַקאַנ־טען, וואָס זאָל אים ניט פולשטענדיג פאַרשטיין אזוי ווי ער פאַרשטייט אַ שטיק פון זיין אַלטעגלאַכער ווירקלאַכקייט. סטייטש, טוביה! דאָס איז דאָך טוביה מיט זיינע ווילדע תורה־ווערטלאַך און פסוקים וואָס ער פאַרטייטשט דאַכט זיך אזוי עם־הארצ׳יש „פּידראַך“ און דאָך גאַנץ צוגעפּאַסט פאַר די געדאַנקען וועלכע ער דריקט אויס און וואָס, איז תוך, קומט גאָר ניט פון טוביה׳ס אומוויסענקייט (טוביה איז גאָר ניט אזא וויל־דער עם־הארץ) נאָר ווייל אין דער אידישער פּאַראַפראַזירונג ליגט אזא ענלאַכ־קייט אין קלאַנג און ריטם צום העברייאישען מאמר, ווייל עס איז אַ ירושה פון דעם אידישען פאָלקס־וויץ דאָס לשון־קודש׳דיגע אזוי פלינק איבערצו־צולייגען האַלב קאַפּויר און האַלב צוגעפּאַסט אויף מאמע־לשון. דאָס איז דאָך טוביה דער פשוט׳ער, נאַרישעוואַטער דאָרפס־איד, וואָס איז זיך אויף זיין שטייגער אַ נאַטור־פילאָזאָף; טוביה וועלכער איז אַלץ מקבל באהבה, ווייל ער איז צו שוואַך צו פּראָטעסטירען און ווייל ער איז צו גלויביג און צו לאַנג — זייט טויזענטער יאָרען — געוואוינט צו צרות; דאָס איז טוביה, וועלכער כאָטש ער איז קליינלאַך און וואַכעדיג, איז ער אָבער ניט אַן דער

פּייכטקייט פון בית־המדרש פּאָעזיע; דאָס איז טוביה, וועלכער איז זיך „מצער איבער קליינע קריגעלאַך" און דאָך האָט ער אַ גוט האַרץ און קען העלפען אַ צווייטען אין דער נויט; דאָס איז טוביה, וועלכער טראָגט אין זיך אַ טונקעלען שטאָלץ מיט זיין אייגענער און זיינע ברידערס אָרימקייט און דאָך האָט ער גרויס אַפּשיי פאַר די נגידים.

שלום עליכם האָט קלערער פון אַלעמען אויסגעמאָלען דעם טיפּ פון דעם אידישען חדר־אינגעל. פיל האָבען אים געמאָלען פאַר אים, אָבער ביי שלום־עליכמ'ן לעבט ער אָם העלסטען. ביי אים זען מיר אים פון אינעווייניג און פון דרויסען. ביי אים זען מיר דעם חדר־אינגעל'ס דאָרשט צו פרייהייט, צום פעלד און וואַלד, („ל"ג בעומר"). זיין שרעק פאַר'ן רבי'ן, זיין פאַר'גנב'עט לעבען („אויפ'ן פידעל"). זיינע שפּילען, אינטערעסען און נסיונות („דאָס מעסערעל").

מען דאַרף נאָך אָנווייזען אויף נאָך אַ פּאָר טיפּען, וועלכע זיינען אפשר ניט ווייניגער קאַנטיג ווי יענע, אָבער באַשאַפען זיינען זיי געוואָרען אויף אַנאַנדער אַרט.

טוביה דער מילכיגער און מנחם מענדעל זיינען כמעט אויסגעגאָסען פון איין שטיק. די טוביה'ס און די מנחם מענדעל'ס האָבען זיך אין די טויזענטער אָנגעקליבען אין שלום עליכמ'ס לעבענס־ערפאַרונג. ווען ער האָט פאַרטראַכט זיי פאַרשטעלען, האָט ער צונויפגענומען די פאַרשיידענע טוביה־און מנחם מענדעל־פעדים און פון זיי אויסגעוועבט זיינע געשטאַלטען אַלץ אונטער דער איין מחשבה, אונטער דער ווירקונג פון דעם דאַזיגען באַשטימטען באַשלוס.

אָבער אַנדערע טיפּען זיינען ביי שלום עליכמ'ן אויסגעוואַקסען ביסלאַכוויים, ברעקלאַכוויים. די פעדים האָבען זיך געצויגען און פּאַמעלאַך זיך געפלאָכטען און ערשט אין פאַרלויף פון יאָרען זיינען פון זיי אויסגעהעפּט געוואָרען קלאָרע, גאַנצע געשטאַלטען. איין פאָדים פונ'ם אויסנייעכטס, וועט מען, למשל, דאַרפען זוכען אין איינעם פון שלום עליכמ'ס פריערע דערציילונגען, דעם צווייטען אין די שפּעטערע. אָבער ווען דער לעזער גייט הורך שלום עליכמ'ס ווערק, פלעכטען זיך אין זיין פאַרשטעלונגס־קראַפט און אין זיין זכרון די צעטיילטע פעדים צונויף אין איין האַרמאָניש גאַנצע.

אָט אויף אַזאַ אַרט מאָלען זיך ביי אונז פון שלום עליכמ'ס פיל דערציילונגען אויס די טיפּען פון דעם אידישען מלמד, פון דעם קליינשטעטעלדיגען קרעמערעל, פונ'ם מער גרויס־שטאָטיגען „בורזשוי" און פונ'ם „כתריל'עווקער".

מלמדים זיינען דאָ ביי שלום עליכמ'ן אַ סך און כמעט יעדער איינער איז אַנדערש פון צווייטען. צווישען יודעל מלאך המות, („ל"ג בעומר") וועלכער שלאָגט זיינע תלמידים מכות רצח און באַצאָלט זיי אפריער מיט שמיץ פאַר זינד וואָס זיי וועלען ערשט באַגיין, און צווישען פישעל דעם מלמד („פישעל דער מלמד") וואָס קען דאַכט זיך ניט טשעפּען אַ פליג אויף דער וואַנט — צווישען זיי איז נאַטירלאַך דאָ אַ גאַנץ גרויסער חילוק: אָבער אויך

צווישען רבי איצען („ביים קעניג אחשורש"), וועלכער איז זיין תלמיד, דעם גביר׳ישען איינגעל, אויך א גוואוורניאר און ער לערנט אים ווי צו עסען, ביז יענעם מלמד, וואס פארטראכט זיך אין א דאנערשטאג נאכמיטאג, ווען דאס ווייב בעט ביי אים א גילדען אויף שבת און ער האט ניט, וועגען די תקנות וואס ער וואלט אויפטאן, ווען ער וואלט געווען ראטשילד („ווען איך ביז רויטשילד") — אויך צווישען די צוויי איז פאראן א ווייטער מהלך. קלענערע אונטערשיידען זיינען דא אויך צווישען די פיל אנדערע מלמדים.

אבער נאך די פיל שילדערונגען ווערען די קאנטראסטען אויסגעגליכט. די קליינע פארשיידענהייטען ווערען פארטושט און אין דער פארשטעלונג און אין זכרון לעבט נאר די ברייטע אלגעמיינע געשטאלט פון דעם מלמד. פון יענעם פאר־כעס׳טען, צערייצטען, אנגעשראקענעם אידעל וואס לעבט זיך אין אן איינגען, פינסטערען וועלטעל, לעבט אפשר מער אין דער פאר־גאנגענהייט ווי אין דער געגענווארט, ווייל אחוץ די אלטע טראדיציעס פון זיין פאלק און פון דעם קלאס אידישע געלערנטע, קומען אים נאך צו די אלטע גע׳ירש׳ענטע טראדיציעס, תנועות, מאנירען און גע׳ירש׳ענטע השגה פונ׳ם מלמדים־קלאס; פון דעם אידעל וואס לעבט שטענדיג אין אונטערטעניקייט און פורכט פאר די בעלי בתים און דאך טראגט ער צו זיי א געוויסע ביטער־קייט, וועלכע קומט פון זיין שווערען לעבען און פון דעם באוואוסטזיין, אז ער ווערט ניט געגונג באפרידיגט אויף דער וועלט; פון דעם אידעל, וועלכער פאר זיין ארימען גורל אין שול און צווישען לייט איז ער זיך נוקם מיט דער אויסאיבונג פון זיין אבסאלוטער מאכט אין חדר; פון יענעם אידעל וועלכער איז צוליב זיין אפגעזונדערטקייט און ניט־וועלטלאכקייט נאך נארישער, פאנאטישער פון זיינע שכנים, אבער ער איז דאך צום טייל אינטערעסאנטער פון זיי, ווייל דאס קנעלען ארבעט אין אים אויס א געוויסען סארט הומאר און א ליבע מעשות צו קלייבען און דערציילען. פונקט אזוי קען מען זאגען. אז איבער די אידען וואס שפילען שאך און דאמינא אום חנוכה („חנוכה געלט"), איבער די וואס ברייגגען מיט אזוי פיל הכנות אריין דעם פסח אין שטוב („פארשטערטער פסח"), איבער יענעם שיינקער וואס ווערט קראנק. ווייל מען שיקט זיין זון אפ די תנאים, דערפאר וואס ער גייט אום שבת זיצען צו א קריסט („דאס מעסערעל") און איבער די כתרילעווקער בעלי הבתים, דאס איבער זיי אלעמען צוזאמען שוועבט זייער קאנטיג ארום דער טיפ פון דעם קליינשטעטעלדיגען קרעמערעל, פון דעם פיצעגאנטינקען אלטמאדישען אידישען געשעפטסמאן.

דאס איז דער קליינער, באשריינקטער מענשעל, וואס זיינע גאנצע טעג קוקט ער אויס די אויגען אויף א גראשען לייזאכטס און זעט זעלטען אן מער ווי דאס געסעל און זיינע שכנים, מיט וועלכע ער קאנקורירט און פירט דאך איבעריגע שמועסען. דאס איז דער קרעמערעל וועמעס העכסטע אמביציע גייט ניט ווייטער פונ׳ם בית־המדרש מיט די דארטיגע ערעס און טיטולען, אין וועלכע, אמת, ער קאכט זיך זייער שטארק, אבער ער וועט זיך דאך פאר זיי ניט שלאגען ביז׳ן ביין, ווייל דאס איז ניט פאר זיינע כחות. דאס איז דער

מענשעל וואָס האָט זייער ליב זיין ווייב און קינדער און האָט אַפּטע שמחות ביי זיך און ביי זיינע שכנים, און ביי וועמען עס אַרבייט זיך ביסלעכווייס אויס אַ טונקעלער אינסטינקט, אַז ער און זיינע קאָנקורענטען זיינען עפּעס אַ וועלטעל פאַר־זיך און ער קוקט מיט אַ לייכטען חשד אויף די וואָס שטייען אויסער דעם דאָזיגען וועלטעל, אָבער פאַר די וואָס געפינען זיך אין דעם ביל־דעט זיך אויס ביי אים אַ לייכטער רמז אויף קאָמוניזם. דאָס איז דער מענשעל, וועלכער איז מער בטלן ווי סוחר, מער מענשלאַך שטאָף־שטיק ווי אינדיווידום.

העכער פון אים געזעלשאַפטלאַך, מיט מער מאַכט און גרעסערע אַמבי־ציעס, מיט אַ מער וועלטלאַכער פּאָליטור און מער שאַרפזין איז דער „בור־זשואַזנער" אידעל, וואָס האַלט די מיל („ביים דאָקטאָר"), וואָס פירט אום דעם זון צום פריזיוו („דער פּריזיוו"), דער סוחר וועמעס אינגעל ווערט אים צו להכעיס אַריינגעגעבען אין גימנאַזיע („גימענאַזיע), דער אויפגעקומענער גביר, וואָס פּאָרט „אין בויבעריק אויף דער דאַטשע" און ריכט אויס דאָס ווייב אין די „וואַרים בעדער".

דאָס איז נאָך אַלץ אַ נאָנטער קרוב פון יענעם מנחם מענדעל, אָבער ער איז שוין לאַנג אַראָפּ פון קעסט. ער האָט שוין עפּעס „אויסגעדרייט" אויף דער וועלט. ער איז שוין ניט אַזוי יונג ווי יענער און דאַריבער איז ער שוין ניט אַזאַ צוגעלאָזטער; ער איז שוין ניט אַזוי אומערפאַרען און דאַריבער איז ער שוין ניט אַזאַ בעל אמונה און בעל בטחון. ער ווייס, וואָס עס הייסט האָ־בען שונאים, און דאַריבער איז ער שוין צערייצט, מיט „פאַרדאַרבענע געבלי־טען". ער האָט שוין אַ „האָנער" און אין בית המדרש, אַז מען גיט אים ניט נאָך, וועט ער מלחמה האַלטען ביז בלוט. זיין וועלטעל איז שוין גרעסער: ער פּאָרט אַרום, זעט זיך מיט מענשען, ווערט שאַרפזיניגער, אויסגעריבענער. עס פלעכטען זיך צווישען אים און אַנדערע אויס נייע, פאַרצווייגטע באַציאונ־גען און עס גנב'נען זיך צו אים אַריין נייע אינטערעסען.

אָבער דער אינטערעסאַנטסטער טיפּ פון אַט די אַלע טיפּען, וועלכע גיסען זיך לאַנגזאַם צוזאַמען פון פיל פון שלום עליכם'ס דערציילונגען, איז דער „כתרילעווקער".

כתרילעווקע איז דאָס טיפּישע אידישע שטעטעלע פון אַ דור אָדער צווי צוריק. זי איז אַ שם הכולל פאַר די הונדערטער ליטווישע און פּוילישע שטעט־לאַך און דער „כתרילעווקער" איז דער טיפּישער קליינ־שטעטעלדיגער. ניט ספּעציעל דער מלמד, אָדער בעל מלאכה, אָדער וואַסער־פירער, אָדער רב, אָדער משכיל, נאָר זיי אַלע צוזאַמען און קיינער פון זיי ניט באַזונדער. אַלע גיסען צוזאַמען זייער גייסטיגען אינהאַלט, זייערע לעבענס־ערפאַרונגען, אינ־טערעסען און חלומות און עס קומט פון אַלץ צוזאַמען אַרויס איין גרויסער מענשלאַכער קאָלעקטיוו—דאָס קליין שטעטעלדיגע אידעל, דאָס „קליינע מענ־שעלע מיט קליינע השגות", דער באַרימטער „וואָרים" פון פּרץ'ס „אין גע־מוזאַכטס", וועלכער באַטראַכט זיך און זיין גלייכען אַלס דעם מיטעלפּונקט פון דער וועלט, אָדער ריכטיגער, ער באַטראַכט זיך און זיינע שכנים אַלס די גאַנצע וועלט, ווייל אויסער זיין כתרילעווקע האָט ער קיינמאָל גאָר ניט געזען

און אפילו דער הימעל אליין איז אויך נאר באשאפען אום צו פארציען זיך ווי א יארמעלקע ארום כתרילעווקע. די רעשט וועלט, אויף וויפיל כתרילעווקע וויים פון איר איבערהויפט, איז זי מבטל בתכלית הביטול.

דער „געמויזעכטס" איז זייער ניט קיין פרישער און קוקענדיג ווי די „וועריס" אין אים קריכען אום אזוי בנעימות׳דיג, פאמעלאך און זעלבסטצופרידען, רייסט זיך ביי אייך ניט בלויז ארויס א געלעכטער, נאר מאנכעס מאל ווערט איר אויך אין כעס אויף אט דער איינגעקארטשעטער, איינגעשרומפענער, אין זיך אליין פאר׳חוש׳טער מענשהייט. און דאך מוזט איר צוגעבען, אז דידאזיגע „קאליזשע", פירעדיג א זייער אינטערעסאנט לעבען, איז א פיל־פארצווייגט, סיסטעמאטיש־צוואקסען און זאגאר ביז טרערען סימפאטיש וועלטעל.

וואס פאר א טשיקאווע מענשעל, מיט פון צענדליגער דורות אויסגעשטעמפעלטע כאראקטער־שטריכען איז דער כתרילעווקער. וואס פאר א אינטערעסאנטער געגענשטאנד ער איז פאר דעם אנטראפאלאג און פאר דעם אידישען קינסטלער. וועלכע אלטע, ערווירדיגע תקנות און וועלכע אויסגעארבעטע, פעסטע גרעניצען.

ווי מערקווירדיג פאטריארכאליש איז דאס לעבען אין כתרילעווקע און דאך וואס פאר א שיינע רעפובליק זי שטעלט מיט זיך פאר. יעדער וויים זיינע אייגענע רעכט, אבער ער היט זיך אויך ניט צו פארטשעפען די רעכט פון זיין חבר. יעדער האט זיך זיין עובדא, זיין שטעלונג אין דער געזעלשאפט. דער פירט גאנץ קהל וואסער און דער ווייגט און בעט גאט פאר גאנץ קהל. דער מלוה איז אלעמענס באנקיר און דער בעל עגלה פירט אלעמען פון דער קלענערער כתרילעווקע אין דער גרעסערער. דער באזארגט די קהלה מיט נייס פון די צייטונגען וואס ער באקומט און יענער מיט תורה און מוסר, געדולד, אויסהויער און מענשענליבע. די קריגען זיך, שלאגען זיך, משפט׳ען זיך, האכען דין תורות, ווערען צוריק שלום און אזוי באזארגען זיי די קהילה מיט סקאנדאלען (סענסאציעס בלע"ז) און יענע קלייבען אויף ארימע לייט, מאכען חתונה אלטע מיידלאך, מאכען ברית׳ן פאר פארלאזענע ווייבלאך און קלייבען אן פאר קהל און פאר זיך אליין א קאפיטאל אויף יענער וועלט.

טויזענטער יארען האבען זיך די דאמפען איבער דער ערד אויפגעהויבען, אונטער׳ן הימעל ארויפגעשטייגט און צווישען די וואלקענס צערונען און נוצלאז און פרוכטלאז איז דאס אלץ געווען און אין אפגרונד פון ניוועץ איז עס אלץ אוועק.

הונדערטער יארען איז זיך כתרילעווקע, די ארימינקע, די פארשעמטע, די האלב־נאקעטע, אין איר ווינקעלע געלעגען, איינגעפאסט, איינגעטוליעט צווישען וואלד און צווישען לאנקע, צווישען מערקעל און צווישען בית־עלמין, צווישען שולכעל און דעם הקדש, געלעגען און געווארימט זיך אויף דער זון און צום הימעל געקוקט און אזוי רחמנות׳דיג געוויינט און געלאכט. און דערביי אזעלכע צרה׳דיגע, דאך היימיש־חנ׳עוודיגע גרימאסלאך געמאכט. און יעדער איינער, אין כתרילעווקע, האט עס אויף זיין אופן, אויף זיין באזונדער שטייגער געטאן, כתרילעוודיג היימיש אבער מיט אן אייגענעם נוסח, אן אייגענעם טראפ און ניגון.

אָבער זעלטען ווער עס האָט עס געזען און זעלטען ווער עס האָט עס פאַר־שטאַנען. ווייל זעלטען ווער האָט אויף דעם אַלעמען אַ ליבליך־פאַרשענדען בליק אַנגעשטעלט, זעלטען ווער אַ טיף־האַרבענדיג, מענשלאַך נייגעריג אויער צוגעלייגט. און נאָך זעלטענער האָט ווער עס איז די כתרילעווקער פאַרשיידנאַרטיקייט, איר באַזונדערקייט אין איר איינהייטלאַכקייט, איך צעצווייגטקייט ארום דעמזעלבען שטאַם באַמערקט. ביז ער איז געקומען — און זע! ער האָט מיט'ן צויבער־שטעקעלע פון זיין ליבע (מענשען רופען עס הומאָר) אַ מאַך געגעבען און דער שלייער פון פאַראַכטונג און צרה־דיגקייט און פאַרשעמטקייט האָט זיך אויפגעהויבען, איז ווי אַ רויך צעטראָגען געוואָ־רען און עס האָט אויפגעטויכט אַ טיף מענשלאַכע, אין איר אומגליק גליקלאַכע געמיינדע, אַ גייסטרייכע אין איר אָרימקייט, אַ פינקעלנדע אין אירע טראַנ־טעס, אַ שיין חלום'ענדע און ביינקענדע אין רעכטען מיטען געמויזאַכטס פון איר קליינשטעטעלדיקייט און קליין־השגה־דיקייט.

* * *

ווי עס איז געווען צו ערוואַרטען און ווי עס איז אָפט דער פאַל ליגען שלום עליכם'ס חסרונות טאַקע דאָרט וואו עס ליגט זיין גרויסער אויפטו. טאַקע אין זיין רייכער מענשענמאַלעריי, טאַקע אין זיין אין אַ שיעור רייכער מענשען־גאַלערייע ליגען זיינע הויפט־פעלערן. גאָר אַ סך פון שלום עליכמ'ס מענשען זיינען ניט טיף געמאָלען; און ניט זעלטען פאַלען אַפילו איניגע פון זיינע בעסטע מענשען אריין אין קאַריקאַטורע.

לייענענדיג, ווער רעדט נאָך שטודירענדיג שלום עליכמ'ן דאַרף מען אייף אים אָנווענדען שייך־וואָסער: מען מוז אין אים אָפטיילען דאָס עכטע פון דעם ביליגען, דאָס קינסטלעריש־באַגייסטערטע, אויפריכטיגע פונ'ם נ אָ כ נ ע ־ ש ר י ב ע נ ע ם. אין דער אויסגאַבע פון זיינע יורשים זיינען שלום עליכמ'ס ווערק באַלד אַ דרייסיג בענדער: נאַטירלאַך איז דאָס ניט אַלץ זהב טהור: וואָלט עס אַזוי געווען וואָלט שלום עליכם געווען דער גרעסטער וואונדער זינט די וועלט שטייט, דער גרעסטער וואונדער זינט מענשען האָבען אָנגע־הויבען שרייבען.

די אורזאַכען פון שלום עליכם'ס דורכפאַלען זיינען צווייענדיגע, מעכאַ־נישע און אינערלאַכע. צו די מעכאַנישע געהערט דאָס וואָס ער האָט ניט־זעלטען, — אָט ווי עס טוט אָפט אַפילו אַ גאַנץ גוטער אַקטיאָר, — געיאָגט זיך נאָך אַ מאָמענטאַנעם עפעקט („יכנה"ז" און פעסעל די מומע סאָסי'ס אין „צעזייט און צעשפרייט"). דאָס וואָס ער האָט אַזוי אָפט געמוזט שרייבען פאַר'ן מאַרק (צום ביישפיל די צוויי בילדער „וואָס איז חנוכה", איינס נוסח רוסיא, דאָס צווייטע נוסח אַמעריקע). און אויך דאָס וואָס ווען געוויסע זאַ־כען האָבען זיך אים איינגעגעבען, האָט ער זיי איבערגע'חזר'ט, געצויגען אַלץ ווייטער און ווייטער, וואַריאירט אויף פאַרשיידענע אופנים. אַזוי, למשל איז „אַ בלעטעל שיר השירים" שיין, פריש און פּאָעטיש, אָבער די צוויי אַנדערע טיילען דערפון וואָס זיינען שפּעטער געקומען, זיינען דאָך, כאָטש זיי זיינען אויך גאַנץ שיין, פאַרט צ ו ג ע ב ו י ט ע קאַמערען: און דער

אין משך פון יאָרען פיל־צעצויגענער מנחם מענדעל מוז אָפּטמאָל אריינפאַלען אין קאַריקאַטורע; און אָפילו דער אויף אמת׳ן פאַטאָס אויפגעהאַלטענער טוביה — וואָס זיינע טיילען זיינען אויך געקומען אין פאַרשיידענע צייטען — חזר׳ט זיך ניט־זעלטען איבער און ווערט איין־טאָניג.

אייניגע פון די מער אינערלאַכע סיבות פון שלום עליכם׳ס דורכפאַלען — פון שטאַנדפּונקט פון אַ העכערער מאָס — זיינען די פאָלגענדע:

שלום עליכם׳ס טאַלאַנט איז אַ ברייטער, אָבער ניט קיין טיפער. שלום עליכם זעט אַ סך, אָבער ניט גרינטלאַך. ער האָט אַ לעבעדיג אויג, אָבער ניט קיין אַנאַליזירענדען פאַרשטאַנד. ער האָט אין זיך גענוג מענשלאַכע סימפּאַטיע צו אינטערעסירען זיך מיט׳ן לעבען, מיט׳ן פּראָצעס פון לעבען; זיין סימפּאַטיע ברייט זיך אָבער נאָר אויס איבער דער אויבערפלאַך פון מענשען און זאַכען. אָבער ניט זיי טיף צו דערפאָרשען. דאָס לעבען גייט פאַרביי אים דורך אַזוי ווי אין אַן אייביגער „סמאַטרע“ און וואַרפט פון זיך שטראַלען אויף זיין אויג און באַאָבאַכטונגס־קראַפט, אָבער זעלטען נעמט עס אים געפאַנגען. אַזוי, דאָס ער זאָל זיך מיט די מענשען אָדער ערשיינונגען באַהעפטען, איינלעבען זיך מיט זיי, פאַרזעצען זיך אין זיי, איבערלעבען זייער לעבען און זיי דער־נאָך ברייט און טיף און גרינטלאַך ווידער אויפבויען, ווידער באַשאַפען.

דערפון קומט אַרויס וואָס שלום עליכם איז הויפּטזאַכלאַך דער מאָלער פון דעם אידישען פאָלק, פון דער גרויסער מאַסע, פון המון, אָבער ניט פון דעם אידען. גרויסע, ברייטע אַלגעמיינע טיפּען פון דער מאַסע, וועלכע שווי־מען אַרום אויף דער אויבערפלאַך, האָט זיין קינסטלעריש אויג אַראָפּגעכאַפּט און אָפּגעמאָלען, אָבער ער האָט ניט געשאַפען קיין כאַראַקטערען, קיין באַ־זונדערע פּאַר־זיך מענשען. שלום עליכם איז אַ מאָלער מיט אַ פּרייען, צעלאָז־טען, טאַנצענדיגען פּינזעל, אָבער ניט קיין פּסיכאָלאָג. צוגלידערען אַ מענ־שען. אָנווייזען אין אים דעליקאַטע שטריכען, דערכאַפּען די מענשלאַכע גע־פילען אין דעם מאָמענט פון זייער געבורט און פאַרפאָלגען כסדר זייער וויי־טערען וואוקס, זייער צעפלאַקערען זיך, זייער אויפברויזען און דאַן זייער ענדלאַכע אויסלעשונג אָדער איינוויגונג — דאָס געלינגט שלום עליכם׳ן גאַנץ זעלטען.

דאָס איז די הויפּט־אורזאַך פאַר וואָס שלום עליכם איז ווייניגער ער־פאָלגרייך אַלס ראָמאַניסט און אַלס דראַמאַטורג. זיין „ערשטער אַרויספאָר“, איז זייער אויבערפלאַכלאַך און אָן זעלען־פאָרשונג. פיל פּאַרשוינען פירט דאָ שלום עליכם אַרויס פאַר׳ן לעזער, אָבער ער באַנוגענט זיך בלויז מיט אויס־מאָלען זייער אויסזען און אוואַיעס. דאָס ביכעל איז באַשפּריינקעלט מיט סצענקעלאַך און אַנעקדאָטען פון דעם זייטיגען עולם. אָבער די וויכטיגערע פּערזאָנען — די צוויי יונגע משכילים׳לאַך, דער ראַבינער, זיין זון און יעליזאַבעטאַ — פון זיי קענען מיר זיך זאָגאַר קיין קלאָרען באַגריף ניט מאַ־כען, ווער רעדט שוין זען זיי קלאָר פאַר זיך. דער ניט־ראַיעלער, אומבאַשטימ־טער מענשען־שטאָף איז ניט דורכגעגאַנגען דורך אַ דיכטער׳ס האַרץ און מוח, נאָר עפּעס ווי דורך אַ שנעלער ברי־מאַשינע.

אין „סטעמפּעניו“ און אין „יוסעלע סאָלאָוויי“ איז דאָ פיל לעבען, אָבער נאָר אַרום די ברעגעס פונ׳ם בילד. עס לעבען די סצענעס פון אידישע חתונות, פון שבת שפּאַצירען, עס וואַרפען זיך דורך פיל העלע פיגורען און פיגורלאַך פון מחותנים און מחותנ׳עסטעס, פון כלי־זמר און משוררים, אָבער די העלדען און העלדינעס זיינען בלאַסלאַך. אנשטאָט באַלויכטען צו ווערען דורך פּסיכאָלאָגישען אַנאַליז, ווערען זיי גאָר באַשיינט מיט געקינסטעלטער פּאָעזיע און סענטימענטאַלער זיסקייט. די צוויי אידישע אַרטיסטען לעבען ניט דורך אַן אָפּשפּיגלונג פון זייער אייגענער פּאַרטיפּטקייט, דורך אַ גריבלעריי אין זייערע נשמות, נאָר דורך אויסערלאַכער בריה׳ישקייט. ניט די מוזיק פון סטעמפּעניו׳ס נשמה פאַרקלינגט פאַר אונז, נאָר די קונצען פון זיין פידעל; ניט די טרעלען פון יוסעלי׳ס זעלען־מעלאָדיי גיסען זיך פאַר אונז, נאָר דאָס גאַרגלען זיך פון זיין חזנ׳יש העלזעל. שלום עליכם האָט דאָ ווי מורא געהאַט אַריינצובליקען טיף אין די הערצער זייגע פאַרליבטע אידישע טעכטער; ער האָט זייערע געפילען מיט דעם שלייער פון אַ „כבודה בת מלך פנימה“ פאַרצויגען און מיט זיסער פרומקייטס־ערפורכט באַזונגען.

זיסע, האַרצרייסענדיגע קווייטען פונ׳ם אידישען גאָרטען זיינען די דאָזיגע צוויי ראָמאַנען. מיט זייער פּאַטאָס מאַכען זיי אונז צו וויינען. אָבער יענע זיסע מעלאַנכאָליע פון פּסיכאָלאָגישע ראָמאַנען, יענע זיסע מעלאַנכאָליע פון איבערלעבען צוזאַמען מיט׳ן שרייבער די טראַגעדיע פון צעבראָכענע מענשען און צעריסענע גליק, יענע מעלאַנכאָליע וואָס מישט זיך לאַנג נאָכ׳ן לייענען אויס מיט דעם לעזער׳ס לעבען און וועקט אין אים אויף דעם אומעט פון לעבענס־טראַגיק — יענע צאַרטע, אומגרייפבאַרע לעבענס־מעלאַנכאָליע רופען זיי אין אונז ניט אַרויס.

ניט פיל בעסער ווי אַלס ראָמאַניסט איז עס שלום עליכם׳ן געגאַנגען אַלס דראַמאַטורג. קאַריקאַטורנע איז זיין „אסיפה“. קינדערש־נאַאיוו און ווידער קאַריקאַטורנע איז זיין צווייטע איין־אַקטיגע קאָמעדיע „מזל טוב“. די דריי־אַקטיגע קאָמעדיע „יכנה“ז“ האָט אייניגע טיפּען און אַ סך הומאָר. אָבער די טיפּען זיינען מייסטענס אויבערפלאַכלאַך און דורך מעכאַנישע מיטלען, צוגעקלעפּטע חכמות און ביליגע ווידעריהאָלונגען געמאָלען. דער הומאָר איז אָפּט אַ האַרציגער. אָבער מאַנכעס מאָל אַ וואולגאַרער (די מעקלערס פון דער בערזע שרייען אַלע ווײלע „אמת ווי מיר אידען זיינען“ אָבער שלום עליכם הייסט זיי דאָס אַזוי אַרויסריידען, אַז עס זאָל קלינגען ווי „מערידען זיינען“) און פיל עפּטער אַ שטאַרק איבערטריבענער, פון איין שטיק מיט׳ן הומאָר פון „דאָס טעפּעל“. די צוויי פּאָזיטיווע פאַרשוינען, מאַרקוס דער לערער און זיין געליבטע, דעם גביר׳ס טעכטערל, זיינען געמאָלען מיט דערזעלבער מוטנער, צעקראָכענער פאַרב ווי די צוויי משכילים־לאַך און יעליזאַבעטאַ פונ׳ם „ערשטען אַרויספאָר“, און נאַטירלאַך, ענדיגט זיך די גאַנצע געשיכטע מיט אַ מוסר־השכל דרשה.

פון אַ פיל העכערען גראַד איז שלום עליכם׳ס קאָמעדיע „צעזייט און צעשפּרייט“. דאָ האָט אים אַרויסגעהאָלפען די גוטע טעמע — די אידישע על־

טערן וועלכע פֿאַרשטייען ניט זייערע קינדער און די אידישע קינדער, וועלכע שווימען אַוועק פֿון זייערע עלטערן, — אַבוואַל שלום עליכם האָט די טעמע גאַנץ אַלט־מאָדיש אויפֿגעפֿאַסט. די טראַגעדיע איז ניט פֿון אונזער צייט, וועלכע איז אַזוי רייך אין טיפֿע, ווירקלאַכע אורזאַכען פֿון דער צעשיידונג פֿון עלטערן און קינדער, און ממילא זיינען די מענשען, איבערהויפּט די עלטערן, שוין צופֿיל אַלט־מאָדיש. מאיר שאַלאַנט, דער פֿאָטער, איז אַזוי רוי, אַזוי אומגעטשעפּעט פֿון די נייע ווינטען, דאָס עס דאַכט זיך, אַז אַפֿילו מיט ליכט וועט מען היינט אַזאַ אידען ניט געפֿינען. ער, אַ איד אַ נגיד, אַ סוחר, באַליידיגט די קינדער מיט אַזעלכע זידעל־ווערטער, וועלכע נאָר פֿאַרצייטיגע שמידען וועלען היינט געברויכען און שרייבט צום גראַף אַזאַ „אדוני פּריץ“ בריף, וועלכען מען פֿלעגט נאָך שרייבען אין די אַמאָליגע פּויליש־מה־יפית צייטען. זיין ווייב, מלכה, איז אַזוי אַלט־מאָדיש קליינשטעטלדיג און אַזוי אַלט־מאָדיש ערלאַך, דאָס מען קען זיך מיט איר נאָר דערקוויקען ווי מיט אַ זעלטענעם עקזעמפּליאַר וואָס איז דורך אַ נס איבערגעבליבען פֿון עפּעס אַ מין פֿאַר'ן מבול. (וואָס פֿאַר אַ שרייענדער קאָנטראַסט צווישען אַזאַ פּאָר און גראָסמאַן און זיין ווייב פֿון יושקעוויטשעס „קיניג“!)

די „טראַגעדיע“ קומט אַרויס דערפֿון וואָס איין טאָכטער אַנטלויפֿט, אום חתונה צו האָבען מיט אַן אָרימען אַפּטייקער; איין זון פֿאָרט אָפּ אין אַ דערבייאיג שטעטעל אום חתונה צו האָבען מיט אַן אָרים מיידעל; נאָך איין זון איז אַ ציוניסט, נאָך אַ טאָכטער פֿאָרט שטודירען אויף די קורסען און דער מיזיניקעל פֿאָרט אַרום אויף אַ וועלאָסיפּעד און שפּילט זיך מיט הינט. און אָט די אַלע געהערען ביי שלום עליכם'ן צו איין קאַטעגאָריע פֿון צעזייט און צעשפּרייט, והגם, אַי דער צווייטער זון אַי די צווייטע טאָכטער האָבען ליב די עלטערן און זיי וועלען העכסט וואַרשיינלאַך מיט זיי אויך אויף שפּעטער בלייבען פֿאַראייניגט אין גייסט און די צוויי עלטערע קינדער וועלען זיך מסתמא מיט די עלטערן איבערבעטען אַזוי שנעל ווי זיי וועלען נאָר באַקומען זייער מחילה אָדער די נויטיגע פֿאָר קערבלאַך אויף צו קומען צוריק. ווי אַלט־מאָדיש, ווי שאַבלאָנע דאָס אַלץ איז!

איינציגע טיפּען, ווי דער פֿאָטער, די מוטער און דער קאַרטעוניק דאַווידקע קאַטשער, זיינען העל געמאָלען, אָבער קיין דראַמאַטישע פּערזאָנען זיינען זיי ניט, ווייל די פּיעסע איז קיין פּיעסע ניט, נאָר אַ צוזאַמענקלייבונג פֿון אָפּגעריסענע סצענעס און די געפֿילען פֿון די מענשען ווערען בלויז מאָמענטען־ווייס אָנגעצייכענט, אָבער ניט דורכגעפֿירט, ניט דורכגעגליט. זיי צעפֿלאַקערען זיך ניט ווי אין אַן אמת'ער דראַמע, זיי פֿליסען ניט דורך דורך די פֿאַרשיידענע סצענעס אין גאַנצע, ניט־אָפּגעריסענע בלוט־און נערווען־זאַפּט שטראָמען; זיי מוען נאָר אַ פֿינקעל דאָ און דאָרט, אַזוי ווי רישטעלאַך וואָס רייסען זיך פּלוצלונג אַרויס פֿון אונטער אַ הרעבליע און ווערען צוריק פֿאַרלוירען אונטער דר'ערד.

אַ פּאָר אַנדערע פּאַרשוינען, ווי דער עלטערער זון און די עלטערע טאָכטער, זיינען אָבער לחלוטין טויט און נאָך אַ פּאַרטיגען מוסטער געצייכענט.

און כאטש אייניגע סצענעס זיינען זייער לעבעדיג און רירענד מיט זייער מענשלאכקייט, זיינען אבער אנדערע ווי למשל, פעסיל די מומע סאסיעס געשיכטען און באגעגענישען מיט מאיר שאלאנט און מיט זיינע קינדער, אדער קאריקאטורנע איבערטריבען אדער גראב־קאמיש.

און די ארימקייט פון שלום עליכמ׳ס ראמאנען און פיעסען שטאמט הויפטזאכלאך פון זיין אויבערפלאכלאכקייט, דערפון וואס ער שטעלט זיך בלויז אפ אויף דאס אויבערפלאכלאכע אינ׳ם אידישען לעבען, פון דעם וואס ער איז נאר א דורכשניטס־באאבאכטער, אבער ניט קיין פסיכאלאג.

מחמת דעמזעלבען טעם איז די אידישקייט פון שלום עליכמ׳ס ווערק נאר אן אויבערפלאכליכע, א גאסען־אידישקייט, א המון־אידישקייט. ווי טיף איז דער חילוק אין דער הינזיכט צווישען אים און פרץ׳ן. פאר פרץ׳ן לעבט דער גייסט פונ׳ם אידען, פאר שלום עליכם׳ן צומייסט נאר זיינע זיטען און מאנירען. פרץ אינטערעסירט זיך מיט דעם פאעטישען, באגייסטערטען חסיד: פאר שלום עליכמ׳ן עקזיסטירט נאר דער קאמישער חסיד וואס מאכט אלערליי אומגעלומפערטע קונצען, וועלענדיג אויסמיידען א „אשה“. פרץ׳ס יוחנן דער מלמד זעט די געהיימניספולע שיינקייט פון דעם מלאך המות, וועלכער שפאצירט מיט הימעלש־מוזיקאלישע טריט, ווען ער גייט דערפילען גאט׳ס שליחות און פיל פין שלום עליכמ׳ס מלמדים האבען הנאה פון שמייסען זייערע תלמידים. פרץ מאלט מקובלים, וועלכע הערען די שירה פון דער פמליא של מעלה און שלום עליכם שטעלט פאר אידען וואס זינגען שיכור׳ע לידלאך איבער א גלעזעל ווימאראזיק.

(פראגעס און דערמאנונגען: פארמולירט אייך אליין: וואס איז א טיפ? פארגלייכט דעם טיפ מענדעלע מוכר ספרים מיט׳ן טיפ טוביה דער מילכיגער; אין וועלכע פרטים זיינען זיי ענלאך און אין וועלכע אונטערשיידען זיי זיך? פון וואנען נעמען זיך זייערע אונטערשיידען? ווער פון די צוויי פארטרעט דעם גרעסערען קלאס אידען און ווער דעם קלענערען? ווי שטייט שלום עליכם בוגע זיינע טיפען? שטייט ער פון זיי גאנץ אפגערוקט, איז ער צו זיי גלייכגילטיג אדער ער ווייזט צו זיי ארויס א געוויסע באציאונג? און צי האט ניט אמאל זיין באציאונג צו זיי עפעס צו טאן מיט׳ן פאטאס פון זיינע דערציילונגען? — פרואווט אויסמאלען פאר אייך אליין די פיגור פון דעם כתרילעווקער רב ר׳ יוזעפיל: איז ער ברייט און טיף גענוג צו זיין א טיפ? וואס פעלט אים צו זיין טיפער ווי ער איז? צי קענט איר ניט צוטראכטען א וועג ווי אזוי מען וואלט אים געקענט טיפער מאכען? פרואווט פארמולירען אייך אליין וואס מען מיינט מיט פסיכאלאגיע אין דער ליטעראטור. — אין אזא פיעסע ווי „צעזייט און צעשפרייט“ וואס פעלט אין איר אום צו מאכען זי אמת דראמאטיש?)

דריטע לעקציע: — שלום עליכמ׳ס הומאר. — פארשיידענע מדרגות פון הומאר. — דאס ווארטשפּיל. — דער אנעקדאט. — די קאריקאטורע. — דער הומאר פון סיטואציע און דער הומאר פון כאראקטער.

(לייענען: „דער דייטש“, „ביים דאקטאר“, „מענשען“; לייענען באזונדער — פון די „קליינע מענשעלאך“, — „קיין עין הרע ניט“, „ווען איך בין רויטשילד“, „אויסגעטרייסעלט“, „נחת פון קינדער“, און „ניטא קיין מתים“; „מתושלח“, „די מאירס און די שניאורס“, „די גרויסע בהלה פון די קליינע מענשעלאך“, „דאס נייע כתרילעווקע“, „א מעשה אז אן עק“, „די ערשטע קאמונע“, „ס׳אליגען“ און די פיעסען „שווער צו זיין א איד“ און „דאס גרויסע געווינס“).

מער פון אלץ קען מען און מען שאצט שלום עליכמ׳ן אלס הומאריסט. און דאס איז ניט אומזיסט. און דאס איז אויך קיין קלייניקייט ניט. שלום עליכם איז אונזער גרעסטער, געזינטסטער, נאטירלאכסטער הומאריסט. ער איז דער גרעסטער הומאריסט ביי א פאלק, וואס איז אזוי שטארק הומאריסטיש, אין א ליטעראטור. וואו ס׳איז פאקטיש קיין איין שרייבער ניטא, וועמען ס׳זאל פעלען דער חוש פון הומאר.

דער אמת׳ער הומאר, דער ווירקלאך איידעלער הומאר וואס רעדט גלייך צום גוטען ווי צום שלעכטען, צום איידעלען ווי צום גראבען, צום אומוויסענדען ווי צום אינטעלעקטועלען מענשען, איז אן אויסדרוק פון לעבעדיקייט, לעבענס־קראפט און אריגינאליטעט. און ווייל מיר אידען זיינען אזוי לעבעדיג און האבען אזא גרויסע לעבענספייאיקייט און זיינען אזוי אריגינעל, זיינען מיר אפשר דאס הומאריסטישסטע פאלק אין אייראפע. און דער גוטער אידישער הומאריסט דארף קיין זאך ניט טאן ווי נאר געטריי, קינסטלעריש רעפראדוצירען דאס אידישע לעבען. אבער דאס קען געטאן ווערען נאר דאן ווען מען טרעט צו צו אונזער לעבען אן די בלויע ברילען פון דעם ראמאנטישען אידעאליזאטאר און אן די זעמשענע הענטשעקלאך און דעם שלאס אויף דער נאז פון דעם אפשפאטער און אפלאכער.

שלום עליכם איז צום אידישען לעבען צוגעקומען אן חכמות, אן וועלכער ס׳איז גייסטיגער מחיצה. נעמענדיג זיך אן חכמות דאס אידישע לעבען אין ווארט איבערגעבען, האט ער אויף אזא אופן די הומאריסטישסטע ווערק געשאפען.

לייכט האט ער עס געטאן. וואריים דער הומאר ליגט פון אויבען־אויף אין פאלק׳ס לעבען, פון אויבען־אויף אויף דער פאלקס־שפראך. דער אידישער הומאר ליגט אין אידענ׳ס הארץ און מוח, אין זיין אריגינעל־משוגענער לאגע, אין זיין אריגינעל־משוגענעם קוק אויפ׳ן לעבען; אין דער דאזיגער אייגענארטיגער נאטור, וואס דאס וואקעלדיגע, פאנטאסטישע, פון אינעווייניג און

פון דרויסען קאנטראסטען־רייכע לעבען האט אין פאלק אויסגעארבייט און וואס האט זיך אזוי לייכט, אזוי אינטים־נאטירלאך מיט דער פאלקס־שפראך צונויפגעוואקסען און זיך אין איר אזוי גראטעסק, אזוי ארימלאך־רייך, אזוי בלישצענדיג־אומעטיג ווי א זון אין א רעגען אפגעשפיגעלט.

דער גליקלאכסטער אידישער הומאר ליגט אין אידישען מענשען, וואס איז אזוי אנדערש פון אנדערע מענשען, א מענש וואס יהאט אימער א באזונדער שמעלונג צו דער וועלט, וואס שטייט צו איר אימער אין דער קרים. דאס איז דער רעזולטאט פון באזונדערען אידישען לעבען צווישען די פעלקער. דער אריגינעלסטער און אינטערעסאנטסטער אידישער טיפ איז דער בטלן — דער מענש וואס אדער ער קען ניט די וועלט, אדער ער איז זי מבטל. און מער־ווייניגער בטלן איז יעדער איד און גאר באזונדערס דער כתרילעווקער, ד. ה. דער קליינשטעטעלדיגער איד. דערפאר לאכען מיר אזוי לייענענדיג וועגען די כתרילעווקער, ניט מיינענדיג אפילו זיי אויסצו׳חוזק׳ן. און ווירקלאך, מיר לאכען פון זיי נים, מיר קוועלען פון זיי אן.

דער בטלן איז א וואקעלדיגער מענש, א מענש אן א באדען אונטער די פיס, א מענש פון יא און ניין, פון אהין און אהער אין דער אייגענער רגע. און ביים בטלן ארבעט זיך אויס א געשפרעך וואס איז אימער שוואנקענדיג, א וואקלענדיגע שפראך פון מילא׳ס און מהיכי תיתי׳ס.

און אזוי האט שלום עליכם זיין הומאר פון אויבען־אויף פון אידישען לעבען און פון דער אידישער שפראך ארויפגעשוימט. שלום עליכם האט זיין הומאר פונ׳ם פאלקס־הומאר ארויסגעשעפט, געבענדיג אים בלויז א ליטעראַרישע פארמע. אמאל האט ער דעם רויען שטאף אין א פאלקס־אנעקדאט געפונען (זע יחיאל׳ן אלס סאלדאט אין „מעשיות־פון־טויזענט־און־איין־נאכט“ און פארגלייך עס מיט די פיל אומגייענדיגע אנעקדאטען וועגען אידען אין מיליטער־דינסט); אמאל האט ער אים אין א פאלקס־געשפרעך דערכאפט (זע ווי טוביה אין „דאס גרויסע געווינס“ דערקלערט די פארבלאנדזשעטע דאמען פון בויבעריק דעם וועג צו זייער דאטשע); אמאל האט ער אים געפונען צוזאמענגעפרעסט אין א פאלקס־ווערטעל, אין פאלק׳ס שפראך שפילעניש, דער עיקר אין זיין שפילען זיך מיט קודש אויף חול, אין זיין שפילען מיט לשון קודש און אידיש אין דער אידישער שפראך (דאס איז דער הומאר פון די ווערטלאך און טייטשען פון טוביה דעם מילכיגען און פון שמעון אלי פון „א מעשה אן אן עק“).

האבענדיג זיך אזוי אינטים צוזאמענגעלעבט מיט׳ן פאלק, שטייענדיג אזוי ביים סאמע צאפען פון זיין געלעכטער איז שלום עליכמ׳ס הומאר אזוי איבערפלייצענדיג רייך. דאך — און אפשר טאקע דערפאר — דארף מען אויך דא אנווענדען דאס שייד־וואסער, ראשית זיין הומאר אויססארטירען, און צווייטענס, אפקלייבען דאס הויכע פונ׳ם נידעריגערען.

ס׳זיינען דא פילערליי הומארען, אדער ריכטיגער מדרגות פון הומאר. ס׳איז דא א העכערער הומאר און ס׳איז דא א נידעריגערער, א נאטירלאכער הומאר און א צוגעטראכטער, דאס הייסט, שוין א ביסעל א געמאטערטער.

ס'איז דאָ אַ הומאָר פֿון שכל, פֿון אינטעלעקט, וועלכער רעדט צום געדאַנק און רופֿט אַרויס אַ גייסטיגע, שׂכל'דיגע אַנגענעמליכקייט. אַזאַ הומאָר דאַרף אייגענטלעך גאָר באַצייכענט ווערן מיט'ן נאָמען וויץ. און ס'איז ווידער דאָ דער הומאָר פֿון טעמפּעראַמענט, פֿון פּשוט־געזונטער הנאה וואָס רירט אָנגענעם אָן אונזער איינפֿאַך־האַרציגע לעבענס־פֿרייד.

ס'איז דאָ דער הומאָר,—ריכטיגער דער וויץ פֿון וואָרט־שפּילען. מיט דעם דאָזיגען וויץ זיינען פֿול שעקספּיר'ס פּיעסען. דאָס איז דער אינטעלעקטועלער הומאָר פֿון דעם פֿאָלקס־מענשען. דער דאָזיגער הומאָר רירט אונז זעלטען צו שטאַרק: מיר וועלען זעלטען אַרויספּלאַצען מיט אַ געזונטען האַרציגען געלעכטער פֿון אַזאַ מין וויץ. דער דאָזיגער הומאָר האָט זיך שטאַרק איינגעזאַפּט אין דער אידישער שפּראַך. און, פֿאַרשטייט זיך, זייענדיג אַזאַ גלענצענדער קענער פֿון דעם אידישען לשון, איז גאַנץ נאַטירלאַך, אַז שלום עליכם זאָל האָבען אַ היבש ביסעל פֿון דעמדאָזיגען הומאָר אין זיינע שריפֿטען. אַזוי, למשל, דער מאַנאָלאָג „ביים דאָקטאָר" דרייט זיך דער עיקר אַרום דעם וואָרט־שפּיל פֿון „אויסהערען". „אויסהערען" אויף דער דאָקטאָרשער שפּראַך, הייסט דעם פּאַציענט אַרומטאַפּען, אַרומקלאַפּען, איהם עקזאַמענירען. אָבער דער העלד פֿון מאַנאָלאָג איז פֿון אַזאַ מין „אויסהערען" ניט צופֿרידען: ער איז אַ גרויסער בעל דברן, אַ „נודניק", אַ איד מיט אַ שווערען געמיט און ער קומט צום דאָקטאָר ניט אַזוי קורירען זיך ווי אַראָפּריידען זיך פֿון האַרצען, ווייל ער אַז דער דאָקטאָר זאָל איהם „אויסהערען". שלום עליכם'ס איין־אַקטיגע קאָמעדיע „מענשען" איז אין גאַנצען געבויט אויפ'ן וואָרט־שפּיל פֿון מ ע נ ש, וואָס באַטייט אי אַ מ ע נ ש אי אַ ד י נ ע ר און דער פֿינאַל פֿון דער קאָמעדיע באַשטייט אין דעם וואָס די דערשלאָגענע, אונטערטעניגע דינער קריגען ענדלאַך מוט און הויבען זיך אויף קעגען זייער גראָבער בעל הבית'טע, ד. ה. זיי ווערען פֿון מענשען — מ ע נ ש ע ן.

דער־דאָזיגער הומאָר, ווי שוין געזאָגט, געהערט ווייט ניט צום העכערען סאָרט און וואָלט ער געווען דער עיקר ביי שלום עליכם'ען, וואָלט ער אים געוויס ניט באַרימט געמאַכט, גאַנץ זיכער ניט ביי דער אינטעליגענץ, ביי מענשען וואָס זיינען גוט באַלעזען אין ליטעראַטור.

דערנאָך איז פֿאַראַן דער סאָרט הומאָר, וואָס באַשטייט אין דערציילען אַן אַנעקדאָט, מייסטענטיילס אַזאַ וואָס גייט אום צווישען פֿאָלק. דער־דאָזיגער הומאָר שטייט אָפּט נאָענט צום וואָרט־שפּיל. מאַנכעסמאָל איז ער טאַקע ניט מער ווי אַן אויסגעברייט וואָרט־שפּיל. דערביי איז ער אויך אַ היבש ביסעל צוגעטראַכט און אויך ער שטייט ניט צו הויך. אויך מיט דעם דאָזיגען סאָרט הומאָר באַנוצט זיך שלום עליכם פֿון צייט צו צייט: אָדער ער לאָזט זיינעם אַ העלד דערציילען אַ געוויסען אידישען אַנעקדאָט, אָדער ער נעמט אַן אַנעקדאָט און צעציט אים אויף אַ געשיכטעלע. אַזאַ איז, למשל, זיין דערציילונג „דער דייטש", אַזאַ איז צום טייל אויך זיין באַרימטער מאַנאָלאָג „דאָס טעפּעל" און זיין קוים־וויי־ניגער באַרימטע „פֿון פּריזיוו" און „די עצה". אין אַזעלכע פֿאַלען איז שלום עליכם זייער ערפֿאָלגרייך, דאַך איז דאָ זיין הו־

מאַר ווירקלאַך גוט נאָר דאַמאָלס ווען עס גיט זיך אים איין צום אַנעקדאָט צוצו־געבען אַ לעבעדיגען, אינטערעסאַנטען העלד, אַריינצוגעבען אים אַ לעבעדיגע, ריידעוודיגע, כאַראַקטעריסטישע שפּראַך. אין „טעפּעל“ און אין דער „עצה“ איז עס אים געלונגען, געהערען זיי טאַקע צו זיינע בעסערע זאַכען: אין „פון פּריזיוו“ איז עס אים טיילווייס געלונגען, איז עס באַרימט; אין „דרייטש“ האָט זיך עס אים ניט איינגעגעבען און עס איז איינס פון זיינע שוואַכסטע זאַכען.

נאָענט צום אַנעקדאָטען־הומאָר איז דער הומאָר פון קאַריקאַטורע, פון גוזמא, פון איבערטרייבונג. דאָס איז דער הומאָר, וואָס האַלט זיך ניט צו שטאַרק ביים אמת, וואָס יאָגט זיך נאָך אַ מאָמענטאַנעם עפעקט, דורך פּרו־ווען לעכערלאַך מאַכען דעם מענשען אָדער די זאַך אויף וועמען די געשיכטע באַציט זיך. אַזאַ הומאָר האָט אין זיך אויך אַ ביסעל גראָבקייט. שלום עליכם האָט אַ היבש ביסעל פון דעמדאָזיגען הומאָר. אָט טאַקע אין „פון פּריזיוו“ איז עפּעס דאָ דערפון. עס איז פיל דערפון דאָ אין זיינע טעאַטער־שטיק: „מזל טוב“, „יכנה"ז“ און אפילו „צעזייט און צעשפּרייט“. עס געפינט זיך אויך אין אַזעלכע זאַכען ווי „באַרדיטשעווער טעאַטער“ און „באַרדיטשעווער רעסטאָראַציעס“. (אין די נייע אויסגאַבעס אין „דאָס נייע כתרילעווקע“).

די נעכסטע שטופע פון הומאָר איז אָט יענער סאָרט וואָס קומט אַרויס פון אַריינזועצען דעם העלד אין אַ געוויסער קאָמישער לאַגע, אין אַ געוויסער סיטואַציע (מען רופט אים טאַקע: דער הומאָר פון סיטואַציע). דער בעס־טער ביישפּיל פון אַזאַ הומאָר, וואָס מען מעג אָנרופען אַ קלאַסיש ביישפּיל, איז טאַקע שלום עליכם׳ס „שווער צו זיין אַ איד“. אַז און פאַר זיך איז דער הויפּט העלד, דער רוסישער סטודענט, אי ניט אינטערעסאַנט, אי ניט קאָמיש. ווערט ער אָבער אַריינגעדרייט אין דער מאָדנער לאַגע פון דאַרפען שפּילען די ראָלע פון אַ אידען, אַזוי, אַז עס ווערט אונז אינטערעסאַנט צו זען, ווי וועט ער זיך פון דער לאַגע אַרויספּלאָנטערען און מיר קוועלען אָן פון דעם אינטערעסאַנטען פּלאָנטער.

דערדאָזיגער סאָרט הומאָר איז אי אמת אי ניט, אי נאַטירלאַך, אי צו־געטראַכט. די לאַגע איז אַ צוגעטראַכטע, אָבער קוים נעמען מיר אָן, אַז זי האָט ווירקלאַך געטראָפען, קען מען זיך ניט איינהאַלטען פון געלעכטער. פון דעם מענשען גופא קוועלט דער הומאָר טאַקע ניט אַרויס. די געשיכטע איז טאַקע אַ ביסעל איבערטריבען. אָבער נעמען מיר אָן, אַז דער העלד האָט זיך ווירקלאַך פאַרדרייט אין אַזאַ מין לאַגע, דאַמאָלס איז ניט מער ווי נאַטיר־לאַך, אַז ער זאָל טאַקע אַזוי האַנדלען.

שלום עליכם האָט זייער פיל פין דעמדאָזיגען הומאָר. אין געוויינטלאַך, כאָטש מען פילט דערביי אַ שוואַכען ווידער־געשמאַק פון צוגעטראַכטקייט און איבערטרייבונג, לאַכט מען דאָך גאַנץ האַרציג. דאָס איז אויך צום טייל דער הומאָר פון שלום עליכמ׳ס גרויסער דערציילונג „אַ מעשה אָן אַן עק“. דאָס איז אויך זייער אַ גרויסער טייל פון דעם הומאָר פון די „בריף פון מנחם מענדלען“.

אין דעם ריין־אינטעלעקטועלען הומאָר, ריכטיגער וויץ, אין דעם הומאָר פון טיפען געדאַנק און פיינער אָדער ביטערער אָנצוהערעניש דורך דער סאַטירע אָדער אַלעגאָריע, ווי אַ שטייגער אין דער „קליאַטשע“ פון מענדעלע מוכר ספרים, — אין דעם דאָזיגען הומאָר צייכענט זיך שלום עליכם ניט שטאַרק אויס, כאָטש ער האָט מערערע זאַכען פון דעם סאָרט. בלויז די סאַטירישע אַלעגאָריע „ראַבטשיק. אַ אידיש הינטעל“, מאַכט זייער אַ גרויסען רושם.

פון אַלערליי סאָרטען הומאָר איז דער בעסטער, דער געזינטסטער, פרישסטער און סימפּאַטישסטער דער הומאָר פון פאַרשטעלען געזונטע, אָריגינעלע, פרישע, אמת׳ לעבעדיגע מענשען. און שלום עליכם׳ס בעסטער, אמת׳דיגסטער און מייסטער הומאָר איז אָט דער וואָס פליסט אַרויס פון זיין לעבעדיגער מאָלעריי, פון די וואוילע, פרישע, אָריגינעלע מענשען וואָס ער מאָלט אויס און פון דער טיפער ליבשאַפט מיט וועלכער ער מאָלט זיי אויס.

מיר געפינען שלום עליכם׳ס בעסטען הומאָר אין זיינע בילדער פון קינדערשען לעבען. די אידישע חדר־אינגלאך קומען ביי אים אַרויס אַזוי פריש און לעבעדיג און אַזוי אינטערעסאַנט־אומגעוויינטלאך, דאָס מיר קוועלען פון זיי אָן. מיר ל א כ ע ן נ י ט פ ו ן די מענשען, וועלכע שלום עליכם שטעלט פאַר אונז פאָר, מיר לאַכען פון זיי ניט אָפּ, מיר קוקען אויף זיי ניט מיט קיין חוזק. פאַרקערט, מיר האָבען זיי ליב, מיר ק ו ו ע ל ע ן פ ו ן ז י י אָ ן. מיר האָבען הנאה פון זיי. מיר לעבען מיט שלום עליכם׳ס קינדער, מיר וויינען מיט זיי אין זייערע קליינע טראַגעדיעס און מיר לאַכען מיט זיי מיט בשעת זיי לעבען איבער זייערע קליינע קאָמעדיעס.

מיר האָבען שטאַרק הנאה פון מנחם מענדלען, ניט אַזוי פון די סיבות וואָס טרעפען אים, (דאָס, ווי שוין דערמאָנט, געהערט גראָד ניט צום בעסטען הומאָר) נאָר טאַקע פון אים אַליין, פון זיין אייביגען אָפּטימיזם, פון זיין האָפענונג וואָס ווערט קיינמאָל ניט אויסגעלאָשען, פון זיין לייכט־געבענטשטער קוועקזילבערנער נאַטור, וואָס ווי אָפּט און ווי נידעריג ער זאָל ניט פאַלען, שלאָגט ער זיך קיינמאָל ניט אָפּ. דאָס אַלץ מאַכט מנחם מענדלען פאַר אַ לעבעדיגען, אינטערעסאַנטען און אָריגינעלען מענשען און מיר האָבען פון אים הנאה.

שלום עליכם׳ס געבענטשטער, פרישער הומאָר איז צעשפּרייט איבער די מייסטע ווערק פון די לעצטע ניינצען־צוואַנציג יאָר פון זיין שאַפען. ער געפינט זיך אָבער אַם מערסטען אין זיינע שילדערונגען פון אָרימען פאָלק, פון אָרימע פאָלקס־מענשען, פון אידישע בעל מלאכות, מלמדים, משרתים, קליינע הענדלער, א. ז. וו. נעמט, למשל, שלום עליכם׳ס שניידערס: זיי שפּריצען מיט לעבען — און זיי שוימען מיט הומאָר: אַזוי דער שניידער און דער שוסטער פון „אַ פאַרשטערטער פסח“, אַזוי דער שניידעבשער העלד פון „אַ מעשה אַן אַן עק“, אַזוי דער סטאָליער פון אַן „אַנגעלייגטער ברית“.

שלום עליכם׳ס הומאָר איז אַ אידישער. וואָס אידישלאַכער זיינע מענשען אַלס פרישער איז זיין הומאָר. שלום עליכם׳ס פרישסטע מענשען זיינען

זיינע קליין־שטעטלדיגע אידען — די כתרילעווקער — און דער הומאר פון די כתרילעווקער מעשה'לאך איז דער זיסטער. און עס איז דער הומאר פון העכסטען סארט, ווייל עס ווייט פון אים ניט קיין חוזק, ניט קיין שפאט, נאר ליבשאפט און נחת. ניט מיר ל א כ ע ן פון די מענשען, נאר מיר קוועלען פון זיי אן. ווייל זיי זיינען לעבעדיג, אריגינעל, אינטערעסאנט, אזוי ניט גלייך צו אנדערע, אזוי טריי צו זיך אליין.

וואס פאר אן איידעלער הומאר עס אטעמט פון דעם קליין־שטעטלדיגען רב ר' יוזעפיל און וואס פאר א הארציגע הנאה מיר האבען פון דעם כתרילעווקער וואסער־פירער און פון זיין פערדעל „מתושלח“ און וואס פאר א מחיה'דיג מענשעל איז דער אלטער קברות־מאן פון „ניטא קיין מתים“, דער קברות־מאן וואס רעדט מיט אזא שטאלץ פון ז י י נ ע מתים גלייך ווי א האטעל־באזיצער וואלט עס גערעדט פון זיינע געסט. און וויפיל לעבען און פרישקייט און א ר י ג י נ ע ל ע א י י ג ע נ א ר ט י ק י י ט עס אטעמט פון דעם גליקלאכען בעל עגלה פון „קיין עין הרע“ ניט, פונ'ם בעל עגלה, ביי וועמען די קאפיטלאך תהלים שבת נאכ'ן טשאלענט לויפען ווי די ווערסט־סלופעס אויפ'ן טראקט און דער עונג שבת באשטייט ביי אים, צווישען אנדערעס, אויך אין דעם וואס די קאץ ליגט ביים אויוועץ און ווארימט זיך. און ווי אמת אומפארגלייכלאך איז דער הומאר פונ'ם בטלנישען הקרן פון „ווען איך בין ראטשילד“, פון יענעם אביוני'שען מלמד, וואס ניט האבענדיג א גראשען ביי דער נשמה, ווארפט ער זיך מיט מיליארדען, טיילט אוים לענדער און איז אינגאנצען מבטל דאס געלט. מעקט עס אפ פון פנים פון דער ערד.

שלום עליכם'ס הומאר, דארט וואו ער איז אמת, דארט וואו ער איז הויך, איז עכט אידיש. עס איז דער הומאר פון דעם אידישען מענשען, וואס איז אינטערעסאנט מיט זיינע קרומקייטען, מיט זיינע משוגעת'ען, מיט זיין פארקערטען ארט דיינקען, מיט די פארשיידענע חנ'עוודיגע קנייטשלאך און דריידלאך פון זיין מוח, מיט זיין ניט קענען די וועלט, מיט זיין שטענדיגען זאגען און באלד חרטה האבען, באלד פארכאפען זיך צוריק, מיט זיין מאראלישען ניט האבען קיין פעסטע ערד אונטער די פיס, מיט זיין בטלנ'ישקייט. עס איז דאס זיסע געלעכטער פון אידישען לעבען, וואס איז סאי גייסטיג און סאי מאטעריעל אזוי אנדערש פונ'ם לעבען פון אנדערע פעלקער.

(פראגעס און דערמאנונגען: פרואווט פארמולירען זיך אליין דעם חילוק צווישען הומאר און וויץ. — טייטשט אייך אליין אפ וואס מיינט הומאר פון סיטואציע? וויפיל־ערליי סארטען הומאר זיינען פאראן אין „עולם הבא“ און וועלכער סארט איז דער הערשענ־דער? וואס איז דער הומאר פון שלום עליכמ'ס דערציילונג „כאבנע“? — ווי דארף מען באצייכענען דעם הומאר פון „כתרילעווקער טראמוויי'ען“ אין „דאס נייע כתרילעווקע“? וואסערע סארטען הומאר געפינען זיך אין דער פיעסע „דאס גרויסע געווינס“ און צו איז אין איר אויך פאראן דער עלעמענט פון וויץ? — ווען איז דער הומאר פון אנעקדאט גוט און ווען ניט? — שטעלט אייך פאר א לאגע, אז מען זאל פאר די כתרילעווקער גופא פארלייענען שלום עליכמ'ס שילדערונג פון די כתרילעווקער, וואס פאר אן עפעקט וואלט דאס אויף זיי געהאט?)

י. ל. פרץ

ערשטע לעקציע: — פרץ'ס אויפטו פאר דער נייער און דער מאדערנער אידישער ליטעראטור. — פרץ דער מענש.

(**לייענען:** פרץ'ס צוועלפטען און דרייצענטען באנד, אויסגאבע פון פארלאג אידיש; וועגען פרץ'ן: קאפיטעל אין פראפעסאר וויענער'ס ענגלישע געשיכטע פון דער אידישער ליטעראטור; דר. א. גינזבורג: „פרץ אלס העברייאישער דיכטער", „די צוקונפט", מאי, 1915; ב. גארין: „ווארשע און אדעס", „די צוקונפט", יוני, 1915; אברהם רייזען: „מיין ערשטע באקאנטשאפט מיט י. ל. פרץ", „די צוקונפט", יולי, 1916).

דער לעצטער פון די דריי זיילען פון דער נייער אָדער וועלטלאַכער אידישער ליטעראטור איז יצחק לייבוש פרץ. דערנאָך הויבט זיך אָן א נייע עפּאָכע אין דער אידישער ליטעראטור — לאָמיר זי רופען די מאָדערנע עפּאָכע — אָן עפּאָכע וואָס ניט נאָר איז פרץ דער בריק צו איר, דער בריק צווישען דער אַלטער און דער נייער עפּאָכע, נאָר ער איז טאַקע איר באַגרינדער, איר באַשאַפער. אָבער וואונדערמענשען — אזוי דערציילען אַלטע מעשיות — קענען זיך אין דערזעלבער רגע אויף צוויי פלעצער געפינען: געהערט פרץ גלייכצייטיג אויך צו דער אַלטער עפּאָכע און שטייט זייט־ביי־זייט לעבען מענדעלען און שלום עליכם'ען און אין עטלאַכע פרטים געהערט ער טאַקע דאָ אמייסטען, אַם קענטיגסטען.

די ערשטע עפּאָכע פון דער נייער אידישער ליטעראטור טיילט זיך אָפּ פון דער צווייטער, דער עיקר מיט צוויי סימנים: זי איז אַרויסגעוואַקסען פון דער השכלה־באַוועגונג און אפילו אין די שפּעטערע צייטען, וואַרפט זיך אין איר וועןניט־ווען דורך א השכלה'דיג־שפּאָטישער טאָן בנוגע צום אידישען לעבען; צווייטענס, איז זי אידיש־אָפּגעזונדערט. זי מאָלט דאָס אידישע לעבען גלייך ווי עס וואָלט געווען ערגיץ־וואו אויף א ניט־באַוואוינטען אינזעל פאַרוואָרפען און קיין הויך פון קיין אַנדער לעבען וואָלט עס אפילו ניט אָנגערירט. אחוץ דעם פילט זיך אין איר זייער שוואַך, אַז זי זאָל זיין א ליטעראַטור צווישען אַנדערע ליטעראטורען, אַז די אייראָפּייאישע ליטעראַרישע ווינטען זאָלען אין איר אַריינבלאָזען. פרץ, זייענדיג דער לעצטער, איז א היבש ביסעל אַנדערש פון יענע צוויי, איבערהויפּט אין דעם לעצטען פרט: אָבער דער קוואַל פון זיין באַגייסטערונג, זיין טיף־אידישלאַך־קליין־שטעטעל־

דיגער אינטערעס, זיינע ערינערונגען פון וועלכע ער שלייפט זיינע ליטע־ראַרישע פּערלען אויס, זיי אַלע העפטען אים אָן אָן יענע צוויי.

און וואָס האָט פּרץ פאַר דער נייער אידישער ליטעראַטור נאָך מענגרע־לען'ן און שלום עליכם'ן אויפגעטאָן?

פּרץ האָט דעם בנין פון דער נייער אידישער ליטעראַטור פאַרענדיגט. ער האָט זי גאַנץ געמאַכט. ער האָט עס געטאָן אויף צוויי וועגען, סאַי אין אינהאַלט און סאַי אין דער פאָרמע.

און וויל מען פּרץ'ען פון שטאַנדפּונקט פון זיין אויפטו פאַר דער נייער אידישער ליטעראַטור, מיט איין וואָרט כאַראַקטעריזירען, דאַרף מען אים דער צויבער־שלייפער רופען.

ער איז, צוערשט, דער צויבערער פון פּוילען געווען. אַזוי ווי אַ מכשף האָט ער מיט אַ צויבער־שטעקעלע אַ מאַך געגעבען און עס איז פאַר אונז אַ נייע וועלט, פּוילען, דאָס פּוילישע אידענטום ארויסגעשוואומען — אַ וועלט פול מיט וואונדער, אַ וועלט פול מיט אָריגינעלע בילדער, מיט אָריגינעלע מענשען, אַ וועלט אַ באַגייסטערטע, אַ וואונדער־פאַרביגע, אַ יום־טוב'דיגע, מיט איין וואָרט, אַ צויבער־וועלט.

איז געלעגען אויסגעשפּרייט זייט דורות און דורות די גרויסע פּוילישע סטעפּ מיט אירע מיליאָנען אידישע איינוואוינער, מיט אירע טויזענטער שטעט און שטעטלאַך, מיט זייערע חדרים־מלמדים, חדרים־קינדער, קלייז־לאַך, חסידים־שטיבלאַך און גוטע־אידען, מיט זייערע מנהגים, גלויבונגען, פאַנטאַזיעס, חלומות און האָפענונגען — איז געלעגען אויסגעשפּרייט דאָס גאַנצע רייך־קאָלירטע, יום־טוב'דיג באַגייסטערטע לאַנד פאַר די אויגען פון דער אידישער וועלט, אָבער די אידישע וועלט האָט עס ניט באַמערקט. די אי־דישע וועלט האָט זיך צו דעם ניט צוגעקוקט, די אידישע וועלט האָט אין דעם קיין שיינקייט, קיין יום טוב'דיגקייט ניט געזען. עס איז געווען מיט'ן פּוי־לישען אידישען לעבען אַקוראַט ווי מיט יענע חסידישע קאַפּאָטעס שמחת תורה אויף דער לאַנקע, וועלכע טאַקע פּרץ האָט אין זיין דערציילונג „צווי־שען צוויי בערג“ באַשריבען. פּראָסטע, אָרימע, צעריסענע, צעפליקטע קאַ־פּאָטעס און אַזוי האבען זיי זיך פאַר'ן וואָכעדיגען אויג געוויזען. אָבער דער שמחת תורה, דעם רבי'ס ליבעפּולע און הייליגע בליקען און זיין שמחת תורה'־דיגער ניגון האָבען די וואָכעדיגע קאַפּאָטעס מיט גאָלד־זוניגע פעדים־שטראַ־לען באַהאַנגען, האָבען זיי מיט אַ הייליג־גליקלאַכען גלאַנץ ארומגעפינקעלט.

ווי האָט די אידישע וועלט אויף פּוילען פריער געקוקט? ווי האָט אויף פּוילען די אידישע אינטעליגענץ ביז פּרץ'ן געקוקט?

אָרימע, שמוציגע, אַלטמאָדיש־פאַרשימעלטע שטעטלאַך, מיט אַזאַ קאַ־מיש־מאָדנער שפּראַך, מיט אַזוינע מאָדנע מאַנירען. זיי זיינען פרום אָבער דאָס הייסט דאָך, אַז זיי זיינען שטאַרק פאַנאַטיש, פאַרטיפט אין נאַרישע גלויבערייען. זיי זיינען חסידיש, אָבער דאָס הייסט דאָך, אַז זיי זיינען נאָכ־מער פאַנאַטיש, אַז ביי זיי לעבט אַ מין געצענדינסט, אַ מין געצענדינערשער גלויבען אין דעם גוטען־אידען. אַחוץ דעם — וואָס הייסט דען זיין אַ חסיד,

ווען ניט ליב האָבען דעם ביטערען טראָפּען און אָפּט לאָזען ווייב־און־קינדער אויף הפקר און זיך אוועקלאָזען אויף וואָכען און וואָכען צום גוטען־אידען?

אַזוי האָט אויף דער אידישער פּוילען די בעל־הבית׳ישע וועלט, פון איר זייט, געקוקט, אַזוי האָט אויף איר אויך געקוקט די אידישע אינטעליגענץ. אַזוי האָבען זי געמאָלען די אידישע שרייבער אויף אידיש, אויף העברייאיש און אויף אַלע שפּראַכען אויף וועלכע זיי האָבען געשריבען. ביז ס׳איז געקומען פּרץ און — זעט נאָר וואָס פון פּוילען איז געוואָרען!

וואָס פאַר אַ שיינע און רייכע וועלט: אַזוי פיל ליבע, אַזוי פיל שיינקייט. די קינדער זיינען פול מיט די פאַרבען־רייכסטע גלויבונגען, די פרויען זיינען טריי, צאַרט און אייִדעל; די מענער אַזעלכע פעסט־גלויביגע, אַזעלכע בעל־בטחון׳ס, אַזוי פול מיט אַ פרישער, ליכטיגער האָפענונג. היינט די חסידות — אַ וואָס פאַר אַ יום טוב, וואָס פאַר אַ רעגענבויגען פון הימעלפאַרבען, וואָס פאַר אַ הימעלישע, ניגונים־רייכע סימפאָניע דאָס איז. אַ גלויבען וואָס באַפרוכפערט, וואָס הויבט אויף, וואָס דערנענטערט און פאַרברידערט, וואָס לאָזט קיינמאָל די האָפענונג ניט אָפּשטאַרבען, וואָס פאַרצירט די פינסטערע, ביטערע וואָכעדיגקייט מיט די פאַרבען פון דעם דערהאַבענעם נשמה־יום טוב.

מענדעלע מוכר ספרים האָט דאָס ליטווישע אידישע לעבען געמאָלען — דאָס ליטווישע לעבען וואָס איז טאַקע קלוג און אידישלאַך — איז אָבער אָפּט אַזוי פאַרדאַרט, פאַרקוואַרט און קליינלאַך; שלום עליכם האָט אויסגעמאָלען דאָס דרום־רוסישע לעבען וואָס איז זאַפטיגער, פרישער און תמימות׳דיגער, איז אָבער אָפּט אַזוי פלאַטשיג, אַזוי אויבערפלאַכלאַך, אַזוי גויאישדיג: פּרץ האָט דאָס יום־טוב׳דיג־שיינע, אין זיין אידיש־פאַנטאַסטישען צויבערנעסט אַרומגעפלאָכטענע פוילישע לעבען אויפגע׳כישופ׳ט.

און ווי האָט ער עס געטאָן?

ווי אַ צויבערער, ווי אַ צויבער־שלייפער. אַחוץ וואָס ער האָט אין אידישען לעבען אַזוי פיל נייע גייסטיגע שיינקייטען אויפגעדעקט, האָט ער זיי אויך שיין אַרויסגעבראַכט, ניט נאָר האָט ער די האָזיגע מעשות דערציילט נאָר ער האָט זיי אויך שיין דערציילט. ער האָט זיינע שיינע בילדער אין אַ שיינעם ראַם איינגעפאַסט. ער האָט דער אידישער ליטעראַטור דרויסענדיגע שיינקייט, פאָרם געגעבען.

פון אַלע דריי גרויסע פעדער־קינסטלער פון עלטערען דור איז פּרץ דער איינציגער גרויסער אַרטיסט. ניטאָ אין זיינס אַ מעשה׳לע קיין איבעריגע טיילען, ניטאָ קיין צעצויגענקייט. ניטאָ קיין אָפּטרעטען אָן אַ זייט. ער פאַרלאָזט זיך ניט אויפ׳ן צופאַל. ער רעכענט אויס וואו וואָס עס דאַרף שטיין, כדי דאָס גאַנצע זאָל מאַכען די ריכטיגע ווירקונג אויפ׳ן לעזער. ער ווייס ווי צו מאַכען אַן עפעקט, ער פאַרשטייט די קונסט ווי צו עקאָנאָמיזירען און אָנקלייבען קראַפט, ווי אַזוי דאָס שטאַרקסטע, דאָס פיינסטע און דאָס קלינגסטע צו האַלטען אין זאַפּאַס — צו האַלטען עס פאַר׳ן סוף — כדי דעם לע־

זער אזוי ווי מיט א קאליר־פלאמענדיגער ראקעט אפצוגיסען, אנטציקען און באגליקען.

פרץ איז א מייסטער. ער ארבעט אויף זיינע זאכען. ער שלייפט און מייסטרעוועט זיי. ער בויט מייסטערהאפט אוים דאס גאנצע, ער שטעלט קונציג אוים די טיילען. ער שלייפט פינקעלדיג אוים זיין שפראך.

פרץ איז דער קונציגער שלייפער אין אונזער ליטעראטור, אט אזא מין שלייפער ווי ער אליין מאלט אוים אין איינם פון זיינע מעשה'לאך. („דאס גלעזעל").

עס איז אמאל א גלעזעל, א פראסט גלעזעל אין גאס, אויף דר'ערד גע־לעגען. טויזענטער מענשען זיינען עס פארבייגעגאנגען און אויף דעם אפילו זיך ניט אומגעקוקט. איז אבער א קונציגער שלייפער אמאל דאס גלעזעל פארבייגעגאנגען, האט זיין קינסטלער־אויג אין דעם א חנ'עוודיג פינקעל באמערקט, האט ער עס אויפגעהויבען, אין זיין ווערקשטאט געבראכט און ארומגעשליפען און — קוק נאר אן! עס פינקעלט ווי דער פראכטיגסטער די־מענט! עס שפארט אן אין די פאלאצען פון מלכים! עס קלינגט דערמיט א וועלט.

און אט אזא מין צויבער־שלייפער איז פרץ פאר דעם אידישען לעבען, פאר דער אידישער ליטעראטור געווען. ער האט די הערליכקייט פון פויליש־אידישען לעבען פאר דער וועלט פאנאנדערגעוויקעלט און עס האט לויכטען און שיינען גענומען: ער האט דאס אידישע ווארט, די אידישע ליטעראטור ארטיסטיש ארומגעשליפען און ווי גלאנציג־רייך זיי האבען פינקלען גענומען.

אט דאס איז פרץ פאר דער נ י י ע ר אידישער ליטעראטור געווען. זיין ראליע אין דער מאדערנער אידישער ליטעראטור איז נאך גרעסער גע־ווען. ער האט זי באשאפען. דאך איז זיין יצירה אזא דעליקאטע, אזא צוי־בערלאכע, אזא רוחניות'דיג־רואה־ואינו־נראה'דיגע געווען, אז דאס ווארט באשאפער קלינגט אין דעם פאל אי א ביסעל צו האמעטנע, אי עטוואס בא־נאל. איז עס דאך מערקווירדיג: פרץ איז אן ספק דער באגייסטערער, דער באפרוכפערער, דער אנזאגער, דער באשיצער און טאקע דער ערשטער גערט־נער פון דער מ א ד ע ר נ ע ר אידישער ליטעראטור, אבער קיין דירעקטע נאכפאלגער האט דאך פרץ אין איר ניט: אירע טרעגער פילען אויף זיך דעם שיין פון זיין זון, אבער דירעקט אין זיין וועג גייען זיי ניט.

מוזען מיר פאר פרץ'ס ראליע אין דער מאדערנער אידישער ליטעראַ־טור אנאנדער באצייבענונג געפינען. וועלען מיר עס פרואווען דאמאלס, ווען מיר וועלען צו איר קומען, ווען מיר וועלען ביי פרץ'ס חסידישע און פאלקסטימליכע געשיכטען האלטען.

דערווייל — אזוי ווי אפילו אויך אין אונזערע צייטען גילט נאך אלץ געטע'ס אלטער כלל: „ווילסטו דעם דיכטער קענען, מוזטו אין דיכטער'ס לאנד גיין" — לאמיר זיך, ווי ווייט מעגלאך, מיט פרץ דעם מענשען באקענען.

ס'זיינען פאראן שרייבער, וועלכע מען קען בלויז אלס שרייבער: דער

ענש אין זיי בלייבט פארבאָרגען; זיי עקזיסטירען בלויז אין זייערע ווערק
ון מיט זיי: ווייל מען ארייינקוקען טיפער, גריבלען זיך ווייטער און דער־
ינטעווען דעם מענשען הינטער און איבער זיינע ווערק, איז אומזיסט די
רבעט. פאראַן אויך אַזעלכע שרייבער, וואָס דער מענש אין זיי איז אַזוי
ליין און אַזוי ניט ענלאַך צום שרייבער, אַז עס דאַכט זיך, דער שרייבער
אָט מיט'ן מענשען קיין שייכות ניט, דער שרייבער, דאַכט זיך, פאַר־
ראָגט, פאַרפלייצט און פאַרטרינקען דעם מענשען. מיט אַזעלכע שרייבער
יז אפשר גאָר בעסער. אַז מען קען זייער מענשען ניט, לכל הפחות פלאָנ־
ערט זיך ניט אין קאָפּ קיין סתירה, קיין קאָנטראַסט צווישען דעם שרייבער
ון דעם מענשען. ס'זיינען אָבער אויך פאַראַן אַזעלכע שרייבער וואָס ווי
וים זיי זאָלען ניט זיין, איז זייער מענש נאָך גרעסער און זייער גאַנצע שריי־
ערשע שאַפונג איז נאָר אַן אָפּשפּיגלונג, אַן ארויסבליצונג פון דעם מענשען
אָס אין זיי, אַזוי, אַז דער מענש און דער שרייבער, דערגענצען איינער דעם
ווייטען און וואָס בעסער מען קען דעם מענשען, אַלץ קלערער פאַרשטייט
ען זיינע ווערק.

אָט צו דעם דריטען, גאַנצען, האַרמאָנישען, אין צווייען ליכטיגען סאָרט
רייבער געהערט יצחק לייבוש פרץ.

פרץ איז קודם כל מענש געווען, דערנאָך ערשט שרייבער. און אַ שריי־
ער איז ער געוואָרען, ווייל ער איז אַ גרויסער מענש געווען. און נאָר ווייל
ר איז אַ גרויסער מענש געווען איז אויך גרויס געווען זיין שאַפען.

דער מענש אין אים איז אַזוי גרויס געווען, אַז ער האָט שטענדיג נאָר
זוכט וועגען און מיטלען זיך ארויסצוזאָגען, זיך ארויסצוגעבען. און וויפיל
ר האָט זיך ניט ארויסגעזאָגט און וועלכערליי פאָרמעס פון ליטעראַטור —
דער, פּאָעמעס, גרויסע דערציילונגען און קליינע קלאָרע געשיכטען און
והיימניספול־סודות'דיגע מעשה'לאַך. דראַמעס און עסיים — ער האָט ניט
גנעווענדט צוליב דעם צוועק כדי ארויסצוזאָגען זיך, איז דער מענש אין
ים נאָך אַלץ געבליבען ניט־דערדערט, ניט־דערזאָגט. דער מענש פרץ איז
ימער געבליבען גרעסער, טיפער און פולער פון פרץ דעם שרייבער.

דער אמת'ער פרץ, דער אמת'ער מענש האָט זיך קיינמאָל ניט ארויס־
זאָגט אינגאַנצען. און עס וועט נאָך אַוועק אַ שטיקעל צייט איידער די אי־
ישע וועלט וועט אים קענען אינגאַנצען. זיכער איז, אַז פון פרץ'ס ריין־
עלעטריסטישע ווערק אַליין, — פון זיינע לידער, דערציילונגען, דראַמעס
ון מעשה'לאַך — קענען מיר אים ניט דערקענען אינגאַנצען. מיר וועלען
וזען וואַרטען ביז וואַנען עס וועלען פאַרעפענטלאַכט ווערען אַלע זיינע, סאַי
ידישע און סאַי העברייאישע, צעוואָרפענע, איבער פיל זשורנאַלען און ציי־
ונגען צעשפּרייטע אַרטיקלען און פעליטאָנען און דאַמאָלס וועלען מיר זיין
כערער וועגען דעם ווי אַזוי פרץ האָט אויף דער וועלט געקוקט, אין וואָס ער
אָט געגלויבט און אין וואָס ניט — און צי האָט ער איבערהויפּט אין וואָס
ט איז געגלויבט — און וואָס ער האָט ליב געהאַט און וואָס פיינט געהאַט
— אויב ער האָט איבערהויפּט וואָס ניט איז פיינט געהאַט.

און אפילו דאָס וועט נאָך ניט גענוג זיין. אום צו וויסען און פאַרשטייז פּרץ'ן ווי עס געהערט צו זיין, דאַרף מען אויך גוט קענען זיין לעבען, וואָרים פּרץ האָט מיט זיין לעבען, מיט זיינע רייד, מיט זיין אומגאַנג מיט מענשען אָפט אויפגעטאָן מער איידער מיט זיינע שריפטען. פיל אידישע שרייבער האָט ער פאַר שרייבער געמאַכט, פיל אידישע טוער האָט ער באַאיינפלוסט און אין דער גרויסער געדאַנקען־און־געפיל־וועלט פון דעם היינטיגען אויפגע־וועקטען אידענטום האָט ער איינעם פון די גרעסטע חלקים. דער אמת'ער פּרץ וועט פאַר אונז ערשט דעמאָלט אינגאַנצען פאַנאַנדער־געוויקעלט ווערען, ווען צו אַלע זיינע ווערק וועלען מיר נאָך פון אים האָבען אַ גרויסע, פולע מייסטערהאַפטע ביאָגראַפיע, געשריבען פון מענשען וואָס האָבען מיט אים מיטגעלעבט, וואָס האָבען זיך צו אים צוגעקוקט פון דער נאָענט.

דערפון זיינען מיר אָבער ליידער נאָך זייער ווייט. אפילו די אויטאָביאָ־גראַפיע, וואָס פּרץ האָט אָנגעהויבען שרייבען אַ פּאָר יאָר פאַר זיין טויט, („מיינע זכרונות", אין 13טען באַנד, פאַרלאַג אידיש), און וועלכע וואָלט אזוי פיל זאכען געקענט געבען צו פאַרשטיין — למשל, ווי אזוי ער איז געקומען צום געדאַנק אויסצומאָלען די חסידים און די חסידות אזוי שיין און גאַנץ אנדערש ווי אַנדערע אידישע שרייבער אין יענע יאָרען, האָבען זיי געמאַ־לען — אפילו זיין אויטאָביאָגראַפיע האָט פּרץ ביי זיין לעבען נאָך אָפּגע־האַקט.

וואָס בלייבט אונז, וועלכע ווילען פּרץ'ס שאַפען פאַרשטיין, צו טאָן? עס בלייבט אונז נאָר פון פּרץ'ס פאַרשיידענע ווערק און פון די צעוואָרפענע פאַקטען און אַנעקדאָטען, וואָס מיר האָבען וועגען אים געלייענט און גע־הערט, ווי ווייט מעגלאָך צונויפשטעלען דעם גאַנצען מענשען און דערנאָך קוקענדיג אין דעם דאָזיגען כמעט גאַנצען מענשען, אזוי ווי אין אַ שפּיגעל, פאַר זיין גרויס ליכט און שיין זיינע ווערק לייענען. תמיד געדיינקענדיג, אַז פּרץ'ס ווערק זיינען בלויז דער אָפּגלאַנץ פון זיין גרויסער, ליכטיגער פער־זענליכקייט, אַז ווי שטראַלענדיג זיי זאָלען ניט זיין, שעפען זיי נאָך ניט אויס זיין גאַנצע זון און ווי העל זיי זאָלען גיט שיינען, איז עס נאָר זיין גרוי־סער מוח, זיין גרויסע נשמה, וואָס גיט זיי אזא גלאַנץ.

איך וועל אַלזאָ פּרוּאוּוען אָנצייכענען פּרץ'ס כאַראַקטער־און־געדאַנקען־בילד, כאָטש איין גאָט ווייסט ווי שווער דאָס איז, ניט נאָר ווייל דער מענש פּרץ איז אזוי טיף און פילזייטיג, נאָר אויך ווייל דער ביאָגראַפישער מאַ־טעריאַל וועגען אים איז צעפּיצעלט און צעוואָרפען.

„פּרץ איז געבוירען געוואָרען (אין 1851 — געשטאָרבען אין 1916) און האָט פאַרבראַכט זיינע אינגסטע יאָרען אין דער אַלטער, פאַרצייטיגער שטאָט זאַמאָשץ, אין „קרוין־פּוילען". זאָלען די לעזער אין דעם זיך אריינטראַכטען, פּרוּאוּוען פאַרשטיין, ריכטיגער זיך אויסמאָלען וואָס דאָס איז אזוינס „קרוין־פּוילען". עס איז אַ גרויסע, איינטאָניגע, טרויעריגלאַכע מחשבות אָנווייענדע לאַנדשאַפט, וואָס גיט אַרויס לאַנג־צעצויגענע, אומעטיג פאַרטראַכטע מע־לאָדיעס, אַ שטייגער ווי מיר הערען אין דער מוזיק פון דעם פּאָליאַק שאָפּען.

אָדער דעם פּוילישען אידען וועניאַווסקי. עס איז אַ לאַנד, וואו די ערד איז אָנגעזאַפּט מיט אַלט־אַלטע פּוילישע און אידישע קולטור־שפּורען. איבער יעדען ווינקעל שוועבען צענדליגער אָדער הונדערטער פּוילישע און אידישע לעגענדעס; יעדער איינגעפּאַלענער פּריצישער שלאָס אָדער אַלטע אידישע שול שוויבעלט און גריבעלט מיט לאַנג־פאַרגאַנגענע געשטאַלטען; יעדעס טייכעל מורמעלט לעבעדיגע שטיקער אָבערגלויבען און אויף יעדען שליאַך און קרייץ־וועג טראָגען זיך דעם וואַנדערער פּאַרויס עבאָס און געשיכטען פון אַמאָל.

און שיין איז „קרוין־פּוילען", וואונדערלאַך שיין. ווייל ניט בערג און טאָלען מאַכען אַ לאַנד שיין און ניט וואַסערפאַלען און אייביגע וועלדער פּילען עס אָן מיט וואונדער נאָר די לעבעדיגע שפּורען פון די פאַרגאַנגענע דורות. די לעבעדיגע שפּורען וואָס „שפּוקען" אַרוים פון די מנהגים און פירונגען. פון די פּראָצעסיעס אַרום קאַשצאָל און דעם הקפות־טאַנץ אין שול אַרום דער בימה, פון די צלמים אויפ'ן צווינטאַר און די מצבות אויפ'ן בית עולם — די לעבעדיגע שפּורען וואָס זינגען און וויינען אַרוים פון די לידער אין דער סטעפּ אָדער ביים וואַרשטאַט, וואָס שעפּצען אַרוים פון די שדים־געשיכטען האַלבע נאַכט אין דער אָרימער שיינק אָדער פון די מעשות וועגען מתים אין בית־המדרש'דיגען הינטער'ן־אויוון שבת־נאַכט.

און די אַלטע זאַמאָשץ האָט אויך געהאַט איר אייגענע, בילדערהאַפטע, אומהיימלאַכע שיינקייט. אַחוץ איר טייך און וואַלד און פעלדער און גערטנער, ווי אַנדערע פּוילישע שטעט, האָט זי אויך געהאַט איר אַלטע מיליטערישע פעסטונג, מיט די הויכע מויערען־ווענט אַרום דער שטאָט, מיט גראָבענס און קאַנאַלען און געהיימע גאַנגען אונטער דר'ערד און אייזערנע בריקען און טויערען אויף אייזערנע קייטען. וואָס לאָזען זיך אין די פאַרנאַכטען אַראָפּ מיט אַ מעטאַלענעם גרילצען, וואָס צעפּאַלט זיך זשאַווערדיג איבער דער גאַנצער שטאָט און אין דער סביבה אַרום און הילכט אַזוי שניידענדיג אומהיימלאַך אָפּ אין אַלע הערצער.

דאָס זיינען פּרץ'ס ערשטע בילדער און קלאַנגען, די ערשטע וואָס ער האָט אין זיין קינדהייט איינגעזויגען, אַזעלכע קינדהייטס־בילדער טרעטען פון אַ מענשען קיינמאָל ניט אָפּ און ניט אומזיסט געפינען מיר אַזאַ מוראַ'דיגקראַפטיגע באַשרייבונג פון דעם פאַרנאַכט און דער נאַכט אין אַ פעסטונגשטאָט אין פּרץ'ס „משיח'ס צייטען", וואָס ער האָט אָנגעשריבען זייענדיג שוין אַ מאַן אונטער פופציג, ווייט פון זיין געבורטס־פּלאַץ.

„קרוין־פּוילען" איז דער נעסט פון חסידות און, ווי מיר ווייסען, איז איינער פון פּרץ'ס גאָר גרעסטע אויפטועס אין דער אידישער ליטעראַטור דאָס, וואָס ער האָט אַראָפּגעצויגען דעם אַלטען, פאַרשימעלטען, פאַרשמוצטען שלייער וואָס האָט, פון די פריערדיגע דורות, פאַר דער אידישער אינטעליגענץ געוועזען פאַרדעקט די חסידים און זייער מערקווירדיגען גלויבען און לעבענס־בליק (וועגען דער חסידות וועלען מיר ריידען שפּעטער). זאָל אָבער דער לעזער ניט מאַכען קיין טעות און מיינען, אַז פון זיין סאַמע קינדהייט

האט פרץ זיך אנגעזאפט מיט חסידישער שיינקייט. ניין. אין דער הינזיכט איז זאמאשץ גראד געווען אן אויסנאמע, זי איז ניט געווען דוקא קיין חסידישע שטאט; פארקערט, אויסגעהאדעוועט האט זיך פרץ צווישען מתנגדים. זיין טאטע איז געווען א געוויינטלאכער אידישער למדן און געלערענט האט ער ביי מלמדים. אין זיין איינענער שטאט און אנדערשוואו, גמרא מיט אירע מפרשים, אלץ אזעלכע לימודים וואס די וועלט זאגט. אז זיי זיינען טרוקענע און געווים טערען זיי זיך ניט זייער שטארק אן מיט יענע מעשות און יענע וואונדערלאכע זעאונגען וואס פרץ האט שפעטער פון חסידישע ספרים און חסידישע מעשות צונויפגענומען און זיי אזוי וואונדערלאך באארבעט אין זיינע זאכען.

איין זאך איז אבער קלאר: פרץ האט געמוזט לערנען ביי אינטערעסאנטע מלמדים אדער לכל הפחות, זיין פארשטעלונגס־קראפט האט שוין קינדוויים פארשטאנען ארויסצושעפען דאס אינטערעסאנטע און בילדערהאפטשיינע אין זיי. מיר האבען אין פרץ'ס דערציילונגען און מעשות געשטאלטען פון פיל מלמדים און, מערקווירדיג, כמעט אלע זיינען זיי שיינע מענשען און אפילו די פאר שלעכטע צווישען זיי זיינען אויך, אויף זייער שטייגער, אינטערעסאנט.

פרץ האט אין זיינע אינגעלשע יארען א סך און גוט געלערענט. ער איז געווען וואס מען רופט אן אפענער מוח, אן עילוי. איז אבער זיין לערנען דאמאלס איינגאנצען געווען איינגעטונקט אין ש"ס ופוסקים. ער האט אויך שטודירט די אלטע אידישע פילאזאפיע. וואס איז אבער געווען די בריק, וואס האט פרץ'ן אריבערגעפירט פון דער אלט־אידישער לערע צום מאדערנעם אייראפייאישען וויסען? וועגען דעם האבען מיר נאך דערווייל קיין צו קלארע ידיעות ניט. פרץ'ס וואונדערבארע אויטאביאגראפיע, וואס ער האט אנגעהאבען שרייבען א פאר יאר פאר דער מלחמה, שטעלט זיך דא אפ. מוזען מיר זיך דא ווענדען נאך אויסקונפט צו ד ע ר ל ע ג ע נ ד ע פ ר ץ . וואס טראגט זיך ביי אונז ארום.

עס איז יעדענפאלס ניט קיין לעגענדע, אז די שטאט זאמאשץ האט זייער פיל מיטגעהאלפען אין דער פאנאנדערבליאונג פון דער השכלה. אזוי, למשל, איז דר. שלמה עטינגער, פאקטיש דער ערשטער וואס האט געשריבען וועלטלאכע פאעזיע אויף אידיש, געווען א זאמאשצער; אזוי איז אויך צעדערבוים, דער רעדאקטאר פון דער בארימטער העברייאישער צייטונג „המליץ" און פון אייגענטלאך די ערשטע צוויי אידישע צייטונגען, געווען א זאמאשצער. פראפעסאר וויענער פון הארווארד אוניווערזיטעט. וועלכער האט זיך משמעות וועגען די זאכען נאכגעפרעגט ביי פרץ'ן פערזענלאך, דערציילט אין זיין „געשיכטע פון דער אידישער ליטעראטור", דאס אין זאמאשץ האט זיך געפונען עפעס א שטאל פול מיט ביכער, אלערליי ווערק פון ליטעראטור און וויסענשאפט, אין פארשיידענע שפראכען, אן איבערבלייבעניץ פון עפעס א „קענער", וואס איז שוין מער ניט געווען אין שטאט. דער אוצר מיט ביכער, וואס איז געווען כמעט הפקר, האט זיך געפונען אונטער דער נאכלעסיגער

אויפזיכט פון פּרץ'ס א פריינד, און ער האָט אים צו זיי געגעבן דעם פריי־סטען צוטריט און דער יונגער עילוי האָט זיך צו זיי צוגעריסען אַן אַ אָרדע־נונג, אָן וועלכער ס'איז אַנווייזונג פון אַן עלטערען, האָט ער אַ לאַנגע צייט די ביכער געשלונגען, געשלונגען. דעם לעזער וואָס איז באַקאַנט מיט דער ענג־לישער פּאָעזיע, וועט דערדאָזיגער עפּיזאָד פון פּרץ'ס בחור'שאַפט דערמאָנען אויף דעם ענגלישען פּאָעט ראָבערט בראונינג, וועמעס יוגענטלאַך לייענען איז צוגעגאַנגען אויף אַן ענלאַכען שטייגער, און ווירקלאַך, אין ביידענס ווערק געפינט מען צעשפּרייט אַ מאָדנע ערודיציע, טשיקאַווע באַגריפען און בילדער פון אַלטע און מיטעלאַלטערלאַכע צייטען און אַ באַלעזענקייט אין זעלטענע און פאַרשיידענאַרטיגע ביכער.

וואָס איז ווייטער געווען? ווידער שטויסען מיר זיך אָן אויף כמעט אַ בלאַנק אין פּרץ'ס לעבען. מיר ווייסען נאָר די ברייטע שטריכען: ער איז געווען אין וואַרשע, האָט זיך געמישט צווישען דער אידישער אינטעליגענץ, האָט מיטגעמאַכט דעם שטראָם פון דער העברייאישער, פּוילישער און איי־ראָפּייאישער ליטעראַטור, האָט פּראַקטיצירט אַדוואָקאַטור, איז (אין 1889) געוואָרען דער סעקרעטער פון דער וואַרשעווער גמינע — דאָס וואַרשעווער קהלה־אַמט וואָס דאַרף געבען שטיצע אָרימע, היילען קראַנקע, באַגראָבען טויטע, די וואַרשעווער גמינע וואָס אירע פירער זיינען געווען דאַמאָלס, ווי צומייסט נאָך איצט, רייכע אַריסטאָקראַטישע אידען פון דעם פּוילישען שניט מיט אַ שטאַרקער נייגונג צו פּוילישער אַסימילאַציע, אַזוי דאָס אין בעסטען פאַל האָבען זיי פּרץ'ן נאָר געאַכטעט אָבער זיכער האָבען זיי ניט געטיילט פּרץ'ס צוערשט דעמאָקראַטישע, דערנאָך שטאַרק נאַציאָנאַלע מיינונגען. (עטלאַכע יאָר פאַר דער מלחמה בשעת די וואַרשעווער אידען האָבען אויס־געקליבען דעם סאָציאַליסטישען דעפּוטאַט יאַגעללאָ אין דער רוסישער דומאַ קעגען דעם קאַנדידאַט פון די פּאָליאַקען און די אידישע אַסימילאַטאָרען, דער אַנטיסעמיט קוכאַרזשעווסקי, און עס האָט זיך, פון איין זייט, אָנגעהויבען דער פּוילישער באָיקאָט אויף די אידען, און, פון דער אַנדער זייט, האָט זיך דער אידיש־פּוילישער נאַציאָנאַליזם נאָכמער פאַרשאַרפט, איז שיר ניט גע־קומען צו אַן אָפענער קריג צווישען פּרץ'ן און זיינע בעלי־הבתים פון דער גמינע.)

עס ווייזט אויס, אַז די אַכציגער יאָרען האָבען אונזער פּרץ'ן אַ סך טיי־פער, צייטיגער געמאַכט און אויף אים איבערגעלאָזט אַן אייביגען שטעמפּעל. אין יענע יאָרען האָט ער זיך משמעות צוריק פאַרביינקט נאָך דער פּוילישער פּראָווינץ, נאָך די פּוילישע קלענערע שטעט און שטעטלאַך. אין יענע יאָרען האָט ער זיך משמעות צו זיי נאָך באַגייסטערונג געווענדט, אין זיך זייערע אַלטע ערינערונגען און איינדרוקען גענומען אָפּפרישען. עס האָט צו דעם אויך צוגעהאָלפען אַ געוויסער צופאַל. אַ געוויסער פילאַנטראָפּ האָט געוואָלט צוזאַמענשטעלען אַ סטאַטיסטיקע פון אידיש־פּוילישען פּראָווינציעלען לע־בען און פּרץ איז אַרויסגעשיקט געוואָרען איבער פּוילישע שטעט און שטעט־לאַך אַזאַ סטאַטיסטיקע צונויפצושטעלען. צי האָט דאָס דאָזיגע אַרומפאָרען

וועלכען ניט איז פּראַקטישען נוצען געבראַכט? זיכער איז אָבער, אַז ליטע־ראַריש האָבען פּרץ'ס דאַמאָלסדיגע נסיעות איינעם פון די גרעסטע נוצען געבראַכט. פּרץ'ס „רייזע בילדער". וואָס זיינען דער אוממיטעלבאַרער רע־זולטאַט פון יענע נסיעות, זיינען דאָס בעסטע ביישפּיל פון רעאַליסטיש־נאַ־טוראַליסטישען שרייבען אויף אידיש. צו יענער רייזע געהערען אויך פיל חסידישע געשטאַלטען, געשיכטען און לעגענדעס אין פּרץ'ס זאַכען. אויך לייגט זיך אויפ'ן שכל, אַז יענע רייזע און פּרץ'ס דאַמאָלסדיגער געמיט־צו־שטאַנד האָבען אים פאַר דעם „מכשף פון פּוילען", פאַר'ן גרויסען מאָלער פון אידיש־פּוילישען לעבען געמאַכט.

גאָר מיט אַנדערע אויגען האָט פּרץ דער ליטעראַט, דער מענש וואָס איז געווען דורכגעזאַפּט מיט דער בײנקשאַפט פון דער אייראָפּייאישער ליטעראַ־טור, געמוזט איצט קוקען אויף די מענשען און בילדער פון דער אידיש־פּוילישער פּראָווינץ. דער צוריקקער, נאָך אַזוי פיל יאָרען, צו די בילדער פון דער אייגענער קינדהייט און דער פאַר דער צייט אויסגעברייטעטער און אויס־געאיידעלטער בליק זיינען געווען די געהעריגע פּערספּעקטיווע, וואָס האָט מסוגל געמאַכט די אַלטע געשטאַלטען אין אַ ניי ליבלאַך ליכט צו זען.

פּרץ איז אַרויס אויף זיין שרייבערשער קאַריערע, מאַכענדיג אַ התחלה אויף העברייאיש; ער האָט געשריבען דערציילונגען און לידער. דאָס איז געווען אין די אַכציגער יאָרען. די השכלה האָט נאָך דערלעבט אירע לעצטע פאָר יאָר און דער ציוניזם (דאַמאָלס נאָך „חבת ציון") האָט געהאַלטען אין אַרויסשיילען זיך. און פּרץ איז געווען אַ קינד פון זיין צייט. זיינע ערשטע דערציילונגען, סאַי אויף העברייאיש, סאַי אויף אידיש, קלינגען נאָך מיט אַ לייכטען טאָן פון שפּאָט, פון חוזק. די משכילים, אפילו מענדעל'ע מוכר־ספרים, האָבען פון אידישען לעבען ביטער אָפּגעלאַכט — פּרץ, דער קוים־קוים משכיל לאַכט נאָך אויך, אָבער שוין אָן ביטערקייט.

אידיש הויבט אָבער פּרץ אָן צו שרייבען שפּעטלאַך, ערשט אין די לעצ־טע אַכציגער יאָרען. ער טראָגט גלייך אַריין אַ נייס אין דער אידישער פּאָעזיע — אַ אידישען ראָמאַנטיזם, עס הייסט, (צוגלייכער צייט מיט דער משכילי־שער אָפּלאַכעניש) אויך אַ געוויסע שיינקייט־זוכעניש אין דעם אַלטען פרו־מען, אידישען לעבען, אין די גלויבונגען און מעשות וואָס וועבען זיך צווי־שען די פּראָסטע אידישע פאָלקס־מענשען. פּרץ'ס גרויסע באַלאַדע „מאָניש", וואָס איז געווען געדרוקט אין שלום עליכם'ס זאַמעל־בוך „די אידישע פאָלקס־ביבליאָטעק" אין 1888־טען יאָר, איז אַ דיינקווירדיגע געשעעניש אין דער אי־דישער פּאָעזיע.

פון דאַמאָלס אָן האָט זיך פּרץ שוין פאַרבונדען מיט דער אידישער שפּראַך און ליטעראַטור אויף אייביג. זיין הויז איז איצט געוואָרען דער פאַר־זאַמלונגס־פּלאַץ פון אַלע ליבהאָבער פון דער אידישער שפּראַך און ליטעראַ־טור. ער האָט זיך אַרומגערינגעלט מיט פיל יונגע און עלטערע מענשען: שריי־בער און ליבהאָבער פון דער אידישער ליטעראַטור און סתם אויפקלערער וואָס האָבען געוואָלט בילדען דאָס פאָלק אויף אידיש. און ער האָט זיך גע־

נומען טאָן אַרבעט. כּדאַי צו דערמאָנען, אַז צווישען די מענשען אַרום פּרץ'ן זיינען געווען: אין ערשטען פּלאַץ, יעקב דינעזאָהן, וועלכער איז אים געווען אַ מין גייסטיגער פּאַטער, אַ קריטיקער, אַ געשעפטספּי־ רער, אַ פּיל אַנדערע זאַכען: מ. ספּעקטאָר, דוד פּינסקי, ב. גאָרין, שפּעטער אַברהם רייזען, שלום אַש און מ. נאָמבערג און נאָך שפּעטער פּיל פון די גאָר יונגע צווישען די רוסישע אידישע פּאָעטען און נאָוועליסטען. און מיט דער הילף פון די אַלע און אַנדערע מענשען האָט פּרץ אין פאַרלויף פון פּיל יאָרען אַרויסגעגעבען אייניגע דיקע זשורנאַלען און אַ סך, אַ סך צו־ פּאַליגע ביכלאַך וואָס פּלעגען אַרויס אויף די אידישע יום טובים. („יום טוב בלעטלאַך"). אין די אַלע אויסגאַבען, וואו פּרץ האָט געדרוקט זיינע לידער, דערציילונגען און גרויסע אַרטיקלען, האָט זיך לאַנגזאַם פּאַנאַנדערגעוויקעלט פּרץ'ס גרויסער גייסט.

פאַרשטייען דאַרף מען, אַז די לעצטע אַכציגער און די ערשטע נײַנציגער יאָרען זיינען געווען, אַזוי צו זאָגען, דער אַרבייטזאַמער, טיף אין דר'ערד פאַר'ן קומענדיגען פּרילינג צוגרייטענדער ווינטער פון אידישען לעבען. האָבענדיג אַריבערגעלעבט און אָראָפּגעטרייסעלט פון זיך די השכלה, האָט דאָס אידישע לעבען געזוכט עפּעס נייעס, געזוכט, געפונען, דערמיט שוואַנגער געוואָרען און וויטאָגען עס צוגעגרייט פאַר דער אידישער עפענטלאַכקייט. דאָס נייע איז געווען די גרויסע אידישע נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטישע דערוואַכונג וואָס האָט אין סוף יאָרהונדערט אַרויסגעשאָסען, פון איין זייט, אין דער ציוניס־ טישער באַוועגונג, פון דער אַנדער זייט, אין דעם „אידישען אַרבעטער בונד" פון ליטע און פּוילען און שפּעטער אין די אָפּשפּאַלטונגען פון די צוויי („סיים", סאָציאַליסטיש־טעריטאָריאַליסטישע פּאַרטיי, פּועלי ציון). ליטעראַ־ ריש האָט פּרץ (און זיין גרופּע) דיראַזיגע יווירונגען שטאַרק פּאַנאַנדער־ געוועקט.

וואָס זיינען צו יענער צייט פּרץ'ס אַנשויאונגען געווען?

ער איז געווען אַ פרייידיינקער, אַ ניט־גלויביגער. ווי אַנדערע משכילים האָט ער געשפּאָט פון דער אידישער ווירקלאַכקייט. זיין האַרץ איז אָבער פול געווען מיט ליבשאַפט און רחמנות צו די אידישע פּאָלקסמאַסען און ער האָט זיי געוואָלט העלפען, אויפהויבען. און דאָס איז צוערשט געווען דער הויפּט צוועק פון זיין שרייבען. לויט זיין בילדונג און ליטעראַרישע אַפּעטי־ טען איז פּרץ געווען אַ העברייער, אַ פּאָליאַק און אַן אייראָפּייער; אָבער וועל־ לענדיג בילדען און אויפהויבען דאָס פּאָלק און פאַרשטייענדיג, אַז קיין אַנ־ דער מיטעל פאַר דעם צוועק ווי די אידישע ליטעראַטור און שפּראַך זיינען ניטאָ, האָט ער זיך זיי ביידען אָפּגעגעבען מיט זיין גאַנצער נשמה.

פּרץ'ס דאַמאָלסדיגע גרינגשאַציגע באַציאונג צו אידיש אַלס שפּראַך פון פּאָעזיע ווייזט ער גאַנץ קלאָר אַרויס אין די געוויסע פערזען פון דער פּאָעמע „מאָניש", וועלכע ווערען אַזוי אָפט ציטירט. זיין מיינונג וועגען אי־ דיש פון אַ נאַציאָנאַל־קולטורעלען שטאַנדפּונקט געפינען מיר אין „בילדונג"

(באַנד 12, פאַרלאַג אידיש), וואָס איז געווען דאָס פאָרוואָרט צום ערשטען בוך „אידישע ביבליאָטעק“ (1890), וואו ער זאָגט:

„מיר ווילען בילדען דאָס פאָלק און שרייבען זשאַרגאָן, ווייל מיר האָבען אַן ערך פון דריי מיליאָן נפשות, וואָס פאַרשטייען נאָר זשאַרגאָן, נאָר מיר האַלטען נישט דעם זשאַרגאָן פאַר היילינג. מיר סימפּאַטיזירען גאַנץ אָפען מיט די וואָס ווילען דעם זשאַרגאָן אויף אַ לעבעדינער לאַנדס־שפּראַך פאַרטוישען...

„העברייאיש מוזען מיר קענען אַלס אידען, נאָר אַלס געבילדעטע מענשען, אַלס לעבעדיגע מענשען, מוזען מיר קענען די לאַנד־שפּראַך...

„זשאַרגאָן האָט קיין פּרעטענזיע צו פאַרטרעטען די מוטער־שטעלע אין אַ אידישען הויז; דעם פּלאַץ פאַרנעמט און דאַרף פאַרנעמען לשון הקודש; זשאַרגאָן האָט קיין פּרעטענזיע צו דער לערער־שטעלע, דעם פּלאַץ מוז לעת עתה פאַרנעמען אַ לאַנד־שפּראַך; זשאַרגאָן איז נאָר אַ ניאַנקע, זי וויל נאָר אויסלערנען גיין, זיצען, אָנהויבען ריידען... דערנאָך — מעגט איר די ניאַנקע אַרויסוואַרפען, אָדער, אויס דאַנקבאַרקייט, איר איבערלאָזען אַן אָרט ביים טיש!

„נאָר — ווער עס וויל דאָס פאָלק קענען און ווער עס וויל דאָס פאָלק לערנען — דער מוז קענען ריידען און שרייבען זשאַרגאָן.“

אָבער אין יאָרען אַרום האָט פּרץ זיין מיינונג וועגען אידיש, ווי וועגען אַנדערע אידישע ענינים, גאַנץ ראַדיקאַל געביטען. ווען עס איז אָפּגעהאַלטען געוואָרען די באַרימטע טשערנאָוויטשער קאָנפערענץ פאַר דער אידישער שפּראַך, אין קנאַפּע צוואַנציג יאָר אַרום, איז פּרץ, אינאיינעם מיט דר. זשיטלאָווסקי׳ן און דר. בירנבוים׳ען, געווען איר נשמה.

פּרץ האָט נאָך אין זיינע ערשטע שרייבערשע יאָרען זיך פאַראינטערעסירט מיט דער רוסיש־פּוילישער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג. צום אידישען „בונד“ איז ער, אין זיינע ערשטע יאָרען, געשטאַנען גאַנץ נאָענט. און אַ הייסער רעוואָלוציאָנער איז פּרץ פאַרבליבען זיין גאַנץ לעבען. קיינער האָט אויף אידיש ניט איבערגעגעבען אַזוי קראַפטיג דעם גייסט פון דער רעוואָלוציע, איר טעמפּ, איר פּולס, ווי אויך די שטיקענדע שטימונג פון איר אונטערדריקונג, ווי פּרץ האָט עס געטאָן אין רעוואָלוציאָנס־יאָר 1906 אין אַ קאָרעספּאָנדענץ אין אַ זשורנאַל וואָס אברהם רייזען האָט דאַמאָלס אַרויסגעגעבען אין קראָקע.

„אַ גרויסער הויפען גייט ערנסט, גלייך, „פּריוועסאָווסקים“ מיט מיצען און קאַפּעלושען אויסגעמישט, איבער דער גאַס, די אויגען פאַר זיך, גלייך!... — זיי גייען אפשר אָקעגען משיח׳ן?...

„און אין מיטען ווינטער אונטער׳ן גרעסטען אייז רודערט זיך, וועקט זיך: אַקסעל צו אַקסעל, ברידער! הויבט אייך, צעווינט אייך, צעשמעטערט! דער הימעל רופט“.

אָבער שפּעטער, אַז די רעוואָלוציע ווערט דערשטיקט מיט פּוילעמיאַטען, איז שוין:

„גאָר טמס!

עס הערען זיך פּעסטע, זיכערע טריט איבער דער גאַס...

די שטאַטס־לאָגיק אויפ'ן דרך הישר גייט, מיט „אותות ומופתים" אין דער האַנט... שווערע נאָר זיכערע טריט אין גאַס. די שטאַטס־לאָגיק גייט. — פּעסט, שטייף, אייזערן..."

(„פון דער שווערער צייט", 12־טער באַנד)

אָבער אין די נײַנציגער יאָרען איז די אידיש־רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג נאָך געווען יונג און קליין און איר אידיש באַוואוסטזיין איז נאָך געווען זייער שוואַך. די השכלה איז שוין לאַנג געווען טויט, דער וועג פון בילדונג און אויפקלערונג איז געווען שווער און מיזאַם. די פּאָליטישע פינסטערניש אין רוסלאַנד איז געווען זייער געדיכט. אפשר דערפאַר איז עס פּרץ אין יענע יאָרען געווען אַזוי פּעסעמיסטיש. און אפשר האָט אויף אים געווירקט דער געדריקטער גייסט פון דער פויליש־אייראָפּייאישער ליטעראַטור. ווי עס זאָל ניט זיין, אין יענע יאָרען הערט שוין פּרץ אויף צו שרייבען קלאָרע, איינפאַך געזונטע מאָלערישע דערציילונגען און בילדער, ווי פריער. ער פאַרוואַרפט דעם רעאַליזם און נעמט זיך שרייבען מעשה'לאַך סימבאָליסטישע, מעשה'לאַך וואו די מענשען און די פיגורען זיינען בלויז אַנצוהערענישען און די בילדער און באַשרייבונגען זיינען בלויז די פּאָעטישע באַפּוצונגען פאַר זיינע געדאַנ־קען. דאָס האָט פּרץ די סימבאָליסטישע ליטעראַרישע שולע פון אייראָפּע פאַרפלאַנצט אויף אידיש. און איבערפלאַנצענדיג די שולע האָט ער אויך אי־בערגעפלאַנצט דעם טרויער און פּעסעמיזם וואָס האָט אין איר אָפט געהערשט. פּרץ'ס סימבאָליסטישע מעשה'לאַך זיינען זייער טרויעריגע, כמעט האָפענונגס־לאָזע. ער קוקט אומעטיג אויפ'ן פּאָליטישען לעבען אַרום, אומעטיג קוקט ער אויפ'ן גאַנצען מענשלאַכען מין און דעם אָרט וואָס ער פאַרנעמט דאָ אויף דער וועלט און גאָר, גאָר טרויעריג קוקט ער אויפ'ן אידישען לעבען.

איז אָבער געקומען די גרויסע אידיש־נאַציאָנאַלע און רעוואָלוציאָנערע דערוואַכונג פון די לעצטע נײַנציגער און די ערשטע צוואַנציגער (דאָס הייסט, פון צוואַנציגסטען יאָרהונדערט) און זי האָט פּרץ'ן אויפגעהויבען. זי האָט אים אַ גלויבען געגעבען — די גייסטיגע אידישע באַנייאונג און די רעוואָלו־ציאָן.

און עס שטייט אויף פאַר דער אידישער וועלט אַ נייער פּרץ — פּרץ דער רבי, פּרץ דער „גוטער איד", פּרץ דער לערער, דער טרייסטער, דער פריידיגער, דער באַשיינער פון אידישען לעבען.

עס האָבען אָנגעהויבען קומען איינע נאָך די אַנדערע פּרץ'ס חסידי'שע בילדער און מעשה'לאַך. צום ערשטען מאָל איז אין דער אידישער (אויך אין דער העברייאישער) שיינער ליטעראַטור אַנטפּלעקט געוואָרען די שיינקייט און הויכקייט פון חסידי'שען לעבען און חסידי'שען גלויבען. פּרץ האָט זיך ווידער אומגעקערט צום אידישען ראָמאַנטיזם, וועלכען ער האָט צוערשט געלאָזט פאַרקלינגען אין „מאָניש", ער האָט זיך אומגעקערט צו דער אַלטער אידישער שיינקייט. איבער פּרץ'ס חסידי'שע מעשה'לאַך קלינגט אַ מאַכטיג וואָרט פון טרייסט: זעט, אידען, ווי שיין און ווי גרויס אונזערע אָבות זיינען געווען, זעט וואָס פאַר אַ גרויס, שטאַרק, הויך און מאַכטיג לעבען זיי

האָבען פּאַרמאָגט ; קוקט אויף דעם און ווערט געטרייסט, קוקט אויף דעם און נעמט זיך דערפון מיט באַגייסטערונג און מיט אידעאַלען פאַר היינט אַן.

פון אָט דעם וועג איז שוין פּרץ ניט אַראָפּ. פאַרקערט, ער איז אויף אים געגאַנגען נאָך ווייטער און טיפער, אויפדעקענדיג אַלץ פיינערע אַלייען. אַלץ מער שטיל־געהיימניספולע וועלדעלאַך, אַלץ מער כישוף׳דיגע טייכע־לאַך.

נאָך די חסידי׳שע בילדער האָט פּרץ געשריבען זיינע פיעסען. דערנאָך זיינע „פאָלקסטימלאכע געשיכטען".

פּרץ׳ס גלויבען אין זיינע לעצטע יאָרען איז געווען די אידישע קולטור און זיין אַנזאָג צום יונגען דור איז געווען אַז מען זאָל זיך צו איר אומקערען מיט׳ן גאַנצען האַרצען. ער האָט שוין דאַמאָלס ניט געקוקט אויף דער אידישער שפּראַך ווי אויף אַ מיטעל בלויז צו בילדען דאָס פאָלק. ניין, די שפּראַך אַליין איז ביי אים געוואָרען אַ הייליגקייט, אַ ליבער טייערער אוצר.

אָבער ניט בלויז די שפּראַך, די גאַנצע אידישע קולטור האָט פּרץ איצט מורא׳דיג ליב געהאַט און אפשר מער פון אַלע די אידישע מאָראַל און רעליגיע.

אין 1912 זען מיר שוין פון פּרץ׳ן אַזעלכע רעליגיעזע שטימונגען און אַזעלכע געדאַנקען וועגען דער אידישער רעליגיע, אין זיין כאַראַקטעריסטיש־פלאַמיגען סטיל, אַרויסבליצען :

„...האַלט אַ געוויסע טייל פון אונזער יוגענט מלחמה מיט דער ימים נוראים שטימונג... ווערט זיך אונזער פריש־געבוירענער בראַשורען־ראַדיקאַל קעגען ימים־טובים׳דיגע געדאַנקען און געפילען...

נאָך וואָס ? צו וואָס ?

— — — — — — — — — — — — — — — —

איר זייט ניט איבער׳ן רעליגיעזען געדאַנק, נאָר אונטער אים... איר זייט קיין איבערצייגטע אפּיקורסים נישט ; איר גלויבט אין אפּיקורסות. איר האָט קיין העכערע וועלט־אַנשויאונג ניט געפונען. איר האָט צעשטערט אין זיך דאָס איידעלע און שיינע און ווילט עס נאָך אויסוואָרצלען, ניט האָבענדיג קיין בעסערען זאָמען צו פאַרזייען...

ויסט ווילט איר ווערען...

— — — — — — — — — — — — — — — —

די אידייע אַז עס איז פאַראַן עפּעס העכערעס, פאַר וועלכען אַ מענש דאַרף זיך אַמאָל אָפּשטעלען, אויף די קני פאַלען און זאָגען : איך האָב געזינדיגט און וועל ניט מער : איך נעם דעם וועג שטייגענדיג צו דיר... די אידייע איז ניט קאָנסערוואַטיוו...

ווערט אייך ניט קעגען האַרציגע טרערען... זאַמעלט זיי ווער אַדער ניט — איר וועט דערהויבען ווערען ! "

(„פון מיין ווינקעל" 12, באַנד 13)

און גלייך דערנאָך, אַז יענער פעליטאָן האָט קענטיג אַרויסגערופען מור־מלערייען אין די ראַדיקאַלע קרייזען, איז געקומען אַ צווייטער (אין וואַרשע־ווער „היינט"), וואו עס זאָגט זיך :

„...זאָג זיי : איבער דער רעליגיאָן זיינען פאַראַן וועלטען, אָבער אונטער איר — פּי

און פערד־שטאַלן. אז פריידיינקען איז דראַמאַטיש, צווייפלען — טראַגיש; אָבער די הילצערנע עם־הארצ׳ישע זיכערקייט געהערט צום פּאַרס...

זאָג זיי, אַז מיר טוט ווי זייער אָפּגעריסענקייט פון דער נאַציאָן... פאָלק איז נאָך קיין נאַציאָן ניט, ווי אַ הויפן אַנגעוואָרפענע שטיינער — קיין טעמפּעל. אין זייער אָפּגעריסענקייט פון זיך אַליין, פון׳ם טיפען אינעווייניגסטען... אַז אָפּוואַרפענדיג די ירושה פון דורות מאָגנאַטען, פאַראַרימען זיי זיך, ווערען זיי קבצנים — — — — —״

פּרץ האָט אָבער דאָך ניט געפּריידיגט קיין פרומקייט און ניט קיין קלאָגער איז ער געוואָרען. אזעלכע געדאַנקען זיינען אין איינקלאַנג מיט זיינע חסידישע און פאָלקסטימלאַכע געשיכטען. פרץ האָט געוואָלט, אַז די היינטיגע אידישע ליטעראַטור זאָל איר פעדער אין צויבער־ליכט פון דעם אַלטען אידישען גלויבען איינטונקען און דורך יענע שטראַלן אַ נייעם גלויבען, אַ נייע האָפענונג לאָזען דורכלייכטען. ער האָט געוואָלט די אַלטע אידישע אידעאַלען דורכזייען, דורכלייטערען דורך דער פּאָעזיע און ווערנדיג דורכגעזייט און דורכגעלייטערט און ווערנדיג באַפרייט פון דאָס איבער־נאַטירלאַכע און בלייבענדיג בלויז מונטער, האָפענונגספול מענשלאַך, וועלען זיי דער אידישער וועלט אַ ניי ליכט זיין, איר נייע וועגען ווייזען.

(פראַגעס און דערמאָנונגען: — פאַרגלייכט פרץ׳ס שפּראַך און סטיל צו מענדעלי׳ס און שלום עליכם׳ס. — מיט וואָס טיילען זיי זיך אָפּ? — איז פּראָזאַ און ענלאַכקייט צווישען דעם סטיל פון פרץ׳ס פּאָעזיע (לאָמיר זאָגען: „מאָניש״) און דעם סטיל פון זיינע עסיים? — אויב יע — אין וועלכער צייט שפּירט זיך די ענלאַכקייט אַם שטאַרקסטען? — וואָס איז דאָס באַזונדערע וואָס שפּירט זיך אינ׳ם סטיל פון פרץ׳ס שפּעטערדיגע פעליטאָנען (אין „פון מיין ווינקעל״, למשל)? — אורטיילענדיג פון דעם וואָס איר האָט געלייענט און ווייסט וועגען פּרץ׳ן — וואָס זיינען די קענטיגסטע שטריכען פון זיין נאַטור?)

צווייטע לעקציע: — פּרץ׳ס פּאָעזיע. — זיין רעאַליסטיש־נאַטוראַליסטישע פּאָזע. — די סימבאָלישע מעשה׳לאַך און זייער טעכניק.

(לייענען: — י. ל. פרץ: די לידער, „בילדער און סקיצען״, באַנד צוויי, „דערציילונגען״, באַנד פיר, „מעשה׳לאַך״, באַנד פינף, און „דערציילונגען, מעשה׳לאַך, פּאָעמעס אין פּראָזע״, באַנד אַכט, פאַרלאַג אידיש; דר. פינעס: פרץ דער פּאָעט און פרץ דער פּראָזע קינסטלער, אין זיין געשיכטע; מ. אלגין, „פּרץ דער ליריקער״, אין „די צוקונפט״, מאַי 1915, אָדער אין זיין בוך וועגען אידישע פּאָעטען („אין דער וועלט פון קלאַנגען״).

צוטרעטענדיג איצט צו פּרץ׳ס ווערק גופא, לאָמיר זיך צוערשט באַ־קענען מיט זיינע לידער. עס איז בעסער אַזוי צוליב עטליכע טעמים. ערש־

טענס, האט פרץ, לכל הפחות אויף אידיש, טאקע אנגעהויבען מיט פּאָעזיע: זיין ערשטלינג אויף אידיש איז געווען זיין גרויסע סאטיריש־ראמאנטישע פּאָעמע, וועלכער ער רופט באלאדע, „מאניש“; צווייטענס, איז פרץ'ס פּאָ־עזיע א סך איינפאכער, ניט אזוי פארוויקעלט, ניט אזוי פילזייטיג און שווע־בענדיג־דעליקאט, ווי זיין פּראָזע, איז אים דא גרינגער צו אנאליזירען: און דריטענס, איז דורך זיין פּאָעזיע גרינגער אדורכצוזען דאס נייע וואס ער האט אריינגעבראכט אין דער אידישער ליטעראטור.

אין דעם יאר 1888, ווען פרץ האט אנגעהויבען שרייבען אידיש, איז די אידישע פּאָעזיע, אינ'ם היינטיגען זין פונ'ם ווארט, נאך געווען גאר, גאר יונג. עס זיינען געווען א סך אלטע פּאָעטען, לעבעדיגע און טויטע, אבער זיי האבען צומייסט געזונגען אדער אויף רעליגיעזע און היסטאריש־נאציאָ־נאלע טעמעס, אדער זייערע לידער זיינען געווען פון דעם פילאזאפיש־מאראַ־ליזירענדען סארט, קריטיקעס אויפ'ן אידישען לעבען, געזעלשאפטליכע באַ־טראכטונגען, קורץ גערעדט, דידאקטישע לידער, ווי מען רופט זיי אויף דער וועלט עס זיינען נאר געווען צוויי גרויסע אויסנאמעס: ש. פרוג און מאָריס ראזענפעלד, וואס ביידע זיינען וועלטלאכע און לירישע פּאָעטען אין אמת'ן זין פון ווארט, זינגענדיג פון זייערע אייגענע געפילען און איבערלעבונגען, שילדערענדיג זייער פרייד און זייער פיין, ארויסגעבענדיג זייער ליבע און זייער האס, באזינגענדיג די נאטור אין אירע פארשיידענסטע געשטאלטען, זינגענדיג אמאל טאקע אויך פון דער פארגאנגענהייט, אבער פיל מער פון דעם איצטיגען לעבען. דאך ביידע, סאי פרוג און סאי ראזענפעלד, האבען אנגעהויבען שרייבען בלויז מיט א פאר יאר פאר פרץ'ן. דערצו האט ראזענ־פעלד געשריבען אין אמעריקע, וואס אין די אכציגער און ניינציגער יארען איז זי טאקע געווען „אונטער־דר'ערד“ בנוגע דער אידישער ליטעראטור פון רוסלאנד, ניט האבענדיג מיט איר כמעט קיין שום בארירונג, אזוי אז אפילו ראזענפעלד און פרוג האבען אין יענע יארען איינער) צום צווייטען גאר א קנאפּע שייכות געהאט, ווער שמועסט ראזענפעלד און פרץ.

מען קען, ביז צו א געוויסען גראד, זאגען, אז פרץ איז דער ערשטער היינטוועלטלאכער אידישער פּאָעט, דער ערשטער פּאָעט אין א וועלטלאד־אייראָפּייאישען זין. כאטש פרוג איז שוין געווען א ריין־לירישער פּאָעט פאר פרץ'ן און אלס ליריקער איז ער טאקע אויך געווען געפילפולער און עכטער פון אים, איז אבער די צאל ריין־לירישע לידער, אן קריטיקירענד־סאטי־רישען צומיש, די צאל לידער וואס זאלען זיך ניט פארענדיגען מיט פּעליטאַ־ניסטישע אדער דרשה'דיגע פערזען, ביי פרוג'ן ניט צו גרויס. און וואס איז שייך אייראָפּייאיש־ברייטער היינטוועלטיקייט, זיינען אזעלכע לידער ביי פרוג'ן פאראן נאך וויי‌ניגער. פרץ, דאגעגען, איז שטארק און זייער אפט ליריש. און בנוגע היינטוועלטיקייט איז פרץ געווען א מענש מיט זייער א ברייטער ליטעראריש־פּאָעטישער אייראָפּייאישער בילדונג; ער איז נאכ־געגאנגען פוס־טריט די נייסטע ליטעראַרישע אידייען, באוועגונגען און שולעס. און ווערנדיג באאיינפלוסט פון פיל אייראָפּייאישע פּאָעטען און אננעמענדיג

זיך מיט פארשיידענע ליטעראריש־פאעטישע אידייען, האט ער דיזעלבע איינ־פלוסען און אידייען דערנאך אריבערגעפלאנצט אין אידישען גארטען.

און אין דעם ליגט דער עיקר פון פרץ'ס גרויסקייט אלס פאעט. ער איז א סך וויכטיגער אלס דער רבי פון די פאעטען איידער אלס פאעט אליין. אלס פאעט איז ער געווען מער א מענש פון בילדונג, פון געדאנקען און אידייען און שיינע געשליפענע פארמעס איידער א גרונטיגער, עכטער פאעט פון שטארקען געפיל, פון טיפען, אמת'ן ענטוזיאזם, פון טיפען אינעווייניגס־טען איבערלעבען. קורץ — ער איז מער מוח־און־געדאנק־פאעט איידער פאעט פון הארץ און בילד. און מיט זיין ווירקונג אלס דיינקער אין און וועגען דער פאעזיע איז ער גרעסער געווען ווי מיט זיין פאעזיע גופא.

וואס דאס דארף דעם לעזער דערמאנען אן דעם וואס איך האב פריער נעזאגט, אז פרץ געהערט צו יענע שריפטשטעלער *וואס דער מענש אין זיי איז גרעסער פונ'ם שרייבער*, צו יענע, ביי וועמען *דער שרייבער קוואלט ארויס, איז נאר אן אפשיין פון דעם מענשען*.

דאס נייע וואס פרץ בריינגט אריין אין דער אידישער פאעזיע באשטייט פון די פאלגענדע עלעמענטען:

א) א טיפערער ראמאנטיזם. עס הייסט אז דער פאנטאסטישער עלעמענט איז ביי פרץ'ן פרייער, ברייטער, ניט נאר ווי ביי די פריערינע פאעטען, נאר אויך איידער ביי פרוג'ן. דערביי פארמאגט ער די קונסט דעמדאזיגען פאנ־טאסטישען עלעמענט שיין צו באפוצען. און דערצו — און דאס איז גאר קיין קלייניקייט ניט — איז זיין ראמאנטיזם אפט א אידישער, באנוצענדיג זיך מיט אידישע לעגענדעס, מיט'ן אידישען אבערגלויבען און באגריפען וועגען גייסטער און נעמענדיג זיינע באפוצונגען פון דער וועלט פון דער אידישער איבערנאטירלאכקייט.

דאס בעסטע ביישפיל פון דעם סארט לידער ביי פרץ'ן בלייבט טאקע זיין ערשטע פאעמע „מאניש". דאס איז א שיינע און א רייכע שילדערונג פון דעם בילדערהאפטען אבערגלויבען וואס לעבט ביים פוילישען אידען. (וועגען דערדאזיגער שיינקייט פון פויליש־אידישען לעבען א דאנק דער בילדערהאפטיקייט פון זייערע גלויבונגען. וועט מיר נאך אויסקומען צו רייך־דען שפעטער). דאס איז א שיינע און שטארקע ליבעס־באשרייבונג, פול מיט אנטציקונג פאר דעם טיפען יוגענטלאכען ליבעס־געפיל און דער שיינ־קייט פון דער פרוי. און דאס אלץ איז איינגעפאסט אין דעם וואונדער־שיינעם ראם פון יונג־בחור'שען לערנערשען לעבען און צארטער מוטער־ליבע און מוטער־גליק און גוואלדיג באצויבערנדע געשיכטעס וועגען שדים און זייערע פארפירערישע קונצשטיק און פארליבטע באגעגענישען אין שדי'שע ראנדע־וואו־פלעצער.

ב) א פיינערער, א מער אויסגעאיידעלטער, א צארטערער, א מער אומבאשטימטער ליריזם. אחוץ קלארע געפילען האט פרץ אין זיינע לידער אויך אומקלארע *שטימונגען*, געמיטסצושטאנדען. אחוץ גאנצע גע־

פילען האט ער אויך שאטירונגען, געפילען־שפליטערען, אנונגען און שפי־
רונגען.

פרץ געפינט זיך, קודם־כל, גאנץ שטארק אונטער דעם איינפלוס פון
היינריך היינע. ער שפיגעלט אפ אין זיינע לידער זייער פיל פון היינע'ס
פיינער, צארטער ביינקשאפט, פון זיין אומעט, פון זיין פאעטישען אבערגלוי־
בען און שרעק. אבער פרץ גייט נאך ווייטער. אלס מאדערנער מענש גיט
ער אויך איבער די פיינערע געפילען, שאטירונגען פון געפילען און געמיטס־
צושטאנדען פון דעם מענשען פון אונזער צייט, איבערלעבונגען וואס מיט א
צייט פריער האט זיי די מענשהייט אפשר ניט געוואוסט. לאמיר זאגען, די
אומבאשטימטע שרעק פון דעם היינטוועלטיגען מענשען, א שרעק גלאט אין
דער וועלט אריין, א שרעק, ווי מען רופט עס, פאר'ן לעבען, אן אומבאשטימ־
טע ביינקשאפט און אומהיימלאכקייט.

לידער פון דעם סארט זיינען ביי פרץ'ן פאראן ניט ווייניג און ער האט
מיט זיי ניט ווייניג אנגערעגט די אינגערע אידישע דיכטער, זיי זאלען
אויך שרייבען אין אזא גייסט. א נישקשה'דיג ביישפיל פון דעם סארט
לידער איז זיין „א טרער“:

„א וואלקען האט פארדעקט דעם הימעל
ווי א שווארצער טארבען;
עס איז פינסטער ווי אין קבר,
דאכט זיך מיר כ'וועל שטארבען.

אויף מיין קראנקלאך הייסען שטערען
פאלט א קראפלע שווער;
צו וועט דעמאלט אויף מיין קבר
פאלען אירס א טרער?“

ג) א גרעסערע אויסערלאכע פיינקייט. עס הייסט, אז כאטש בנוגע טיפ־
קייט פון געפיל איז פרץ אפילו ניט אזוי רייך ווי פרוג, איז ער אבער פיל
רייכער פון אים אין פארבען, אין אויסוויינינגסטער באצירונג פון זיינע לי־
דער. און גאנץ געווים איז פרץ דער מייסטער פון פארמע. זיינע לידער זיי־
נען קיינמאל ניט צעצויגען אזוי ווי ביי פרוג'ן, נאר זיי זיינען קורץ און שארף,
אויסגעשטעלט לויט א פלאן און אפגערונדעוועט.

פרץ איז ניט קיין מייסטער פון גראם. זיינע פערזען זיינען ניט צו מוזי־
קאליש. עס קען זיין, אז דאס קומט צום טייל פון זיין פוילישען דיאלעקט, וואס
קלינגט ווייט ניט אזוי שיין ווי דער וואלינער דיאלעקט. און פונדעסטוועגען
טרעפט ביי פרץ'ן, אז גראד זיין פוילישער דיאלעקט קומט אים גוט צוניץ
סאי אין דעם גראם און סאי צוליב א שארפען עפעקט.

א גוט ביישפּיל פון פּרץ'ס פאַרבען־רייכקייט און פאַרבען־פיינקייט איז זיין „צווישען בלומען“:

„קאָלט קוק איך אַ:
א ווילד רויטען מאַן;
פאַרשייט און צעפלאַסען,
מיט פלאַמען באַגאַסען.

ד'באַוואונדער ווי ס'שיסט
צום הימעל די רויז;
עס פלאַטערט איר שוים
זי ציטערט און פליסט
מיט האַרציג און דופטיג פאַרלאַנגען!

אין איר תופּה־קלייד
שטייט די ליליע פיין;
ווי דער פרישער שניי,
ווי דער הימעל ריין.

נישט זי האָט מיין האַרץ דאָך געפאַנגען;
ס'פאַרשטעקט זיך שטיל אין גראָז
א בלימעלע א קליינס,
א פיינ'ס
א בלאָ'ס, —
און ס'ציט מיט אינערע צוואַנגען.“

ד) דאָס סאָציאַלע. דאָס ווידער ברייגנגט אונז צו פּרץ דעם מענשען. פּרץ איז געווען א מענש מיט א שטאַרקען חוש פאַר געזעלשאַפטלאַכע עוולות, פאַר די ליידען און דעם פּיין פון די אונטערדריקטע. ברייט גערעדט איז ער געווען א סאָציאַליסט. אין די אינגערע יאָרען פון זיין שאַפען איז ער קוים געווען עפּעס אַנדערש, גאַנץ זיכער איז אין אים דעמאָלט דער סאָציאַליסט געווען פיל שטאַרקער איידער דער נאַציאָנאַליסט. און אַזוי קומט עס דאָס אין רוסלאַנד (אין ענגלאַנד און אַמעריקע זיינען עס געווען אַזעלכע פּאָעטען ווי דוד עדעלשטאַט, י. באָווישעווער, מ. ווינטשעווסקי, מאָרים ראָזענפעלד און א. ליעסין) איז פּרץ געווען דער ערשטער וואָס האָט אויף אידיש באַווייגט דעם שיקזאַל פון דעם מענשען וואָס איז פאַר'משפּט צו שווערער האָרעוואַניע, אָרימקייט און א לעבען אָן פרייד. און ער האָט געוועקט צו פּראָטעסט קעגען דעם ווי בכלל קעגען דער צעטיילונג פון מענשען אויף אָרעם און רייך, אויף עקספּלואַטאַטאָרס און עקספּלואַטירטע.

פּרץ'ס לידער פון דעם סאָרט זיינען נאָר איינציגע אָבער זיי זיינען קלאָ־

סיש אין זייער גאַנצקייט, קלאָרקייט און אפילו קראַפּטיקייט. מען קען כמעט זאָגן, אַז אויף דעמדאָזיגען, ביי אים, קליינעם פעלד צייכענט זיך פּרץ אַם בעסטען אויס. זיין ליד „די דריי נייטאָרינס", איז ניט אומזיסט שטאַרק באַרימט. און זיכער זיינען ניטאָ קיין סך אַזעלכע דראַמאַטיש־שטאַרקע, אַזעלכע דערדריקענדע, אַזעלכע אָנקלאָגענדע לידער אין דער סאָציאַלער פּאָעזיע פון פאַרשיידענע שפּראַכן. און ניט קיין קליינער טייל פון דעם ליד'ס גרויסער קראַפט נעמט זיך דערפון, וואָס כאָטש דער גרונט־מאָטיוו איז אַזוי אַלמענשלאַך און אַלוועלטלאַך, איז אָבער דאָס ליד אַלס גאַנצע אַזוי אי־דישלאַך טיף באַפאַרבט. די ערשטע נייטאָרין, שוין אַ פאַרזעסענע מיידעל. טראַכט:

„ניט איך שלאָף און, ניט איך עס...
איך וואָלט געגע'ן אויף מאיר בעל־נס
אפשר וואָלט ער זיך געמיט:
איין אַלמן כאָטש, איין אַלטען איד,
מיט קינדערלאַך אַ שאָק!"
די דריטע זינגט:

„עט, פאַרגעסען וואָס אַמאָל
תכריכים וועט מיר געבען קהל,
אויף אַ קליינטשיק פּיצעל ערד,
איך וועל רוען איבּגעשטערט,
איך וועל שלאָפען, שלאָפען!"

אַ פּיל גרעסערע זאַך, סאַי אין אומפאַנג, סאַי אין פּאָעטישער פיינקייט און פילאָזאָפישער הויכקייט, איז די לאַנגע דראַמאַטישע פּאָעמע „ביים פרעמדען חופּה־קלייד". אַ גרופּע נייטאָרינס, יונגע און עלטערע, ערנסטע און שטיפערישע, זיצען אין, ווערקשטאַט ביי זייער בעל־הבית'טע און אַרבעטען אויפ'ן חופּה־קלייד פון אַ גבירישע מיידעל וואָס זיי קענען. דערביי דערציילען זיי זיך געשיכטען און ריידען אויס זייער ביטער האַרץ און ביינקשאַפט נאָכ'ן גליק וואָס די רייכע כלה האָט און זיי האָבען ניט און זיי פילאָזאָפירען ווע־גען לעבען און די מאַדאָם מישט זיך אויך אַריין מיט איר מאָראַל. עס איז זייער אַ קראַפטיגע פּאָעמע פול מיט'ן ווייט פון די מענשען וואָס פראַצעווען, פון דער יוגענט וואָס פאַרוועלקט אין נויט. אין מיטען פון דער דראַמע, אַזוי, ווי אַ דימענט אין אַ קרוין, איז איינגעפאַסט דאָס פּאָעמעלע „די צוויי ברי־דער", וואָס איז אַן אַלעגאָריש־פילאָזאָפישע דערקלערונג וועגען דער געבורט פון קאַפּיטאַל און אַרבעט און דעם ברודער־קאַמף צווישען מענש און מענש וואָס איז דורך איר אַרויסגעקומען. אַמאָל האָבען זיך, הייסט עס, געלעבט צוויי ברידער אין ליבשאַפט און אין שלום און אין זיסער האַרמאָניש־ברי־דערלאַכער אַרבעט. אָבער די שלאַנג האָט די ליבשאַפט פון די מענשען ניט געקענט פאַרטראָגען, האָט זי איינעם פון די ברידער „די אויגען געעפענט".

אז דעם ברודער׳ס שווייס־טראָפּענס, וואָס קאַפּען פאַר הארעוואַניע אַראָפּ פון זיין שטערען, זיינען דימענטען און אַז די בלוט־טראָפּענס וואָס טריפן פון אים אַראָפּ, צעשלאָגענדיג זיך ביי דער אַרבעט, זיינען קרעלען. האָט זיך דער ברודער געלאָזט איינשמועסען און ער פיניגט און שלאָגט זיין ברודער — און ס׳איז אויס ליבשאַפט, אויס שלום.

מען דאַרף נאָך צולייגען, — אויב דער לעזער האָט עס שוין פון אינ־האַלט ניט באַמערקט — אַז די אויסאַרבעטונג פון „ביים פרעמדען חופּה־קלייד", איר טעכניק, איז אַ זעלטענע. זי איז פאַרשיידענאַרטיג, פאַרשיי־דענפאַרביג און פיל־גלידערדיג. עס איז אַ מין פּאָעטישע מאָזאַאיקע, — איינע פון יענע קונסט־פיגורען וואָס ווערען אויסגעלייגט פון פאַרשיידען־פאַרביגע שטיינדלאַך אָדער גלעזלאַך — אַ קונסט־געוועב פון פיל פּאָעמלאַך אין איין גאַנצער, האַרמאָניש־צונויפגעשטעלטער, גרויסער פּאָעמע.

ה) ס א ט י ר י ש ע ס. דאָס איז ווידער אַ גאַנץ וויכטיגע נייעס וואָס פּרץ האָט אַריינגעבראַכט אין דער אידישער פּאָעזיע — די סאַטירע. דאָס איז אַ ביטער־שאַרפע, זייער קראַפטיגע קריטיק קעגען דער געזעלשאַפט. באַזונדערס קעגען דער רוסישער רעגירונג. מען דאַרף אין זינען האָבען, אַז פּרץ האָט געשריבען אין צאַרישען ר ו ס ל אַ נ ד, אין צייטען פון ביטע־רער רעאַקציע, ווען אָפען פּראָטעסטירען קעגען דער רעגירונג איז ניט מעג־לאַך געווען און מען האָט די פיילען פון קריטיק קעגען איר געמוזט איינוויק־לען אין די בלומען פון דער אַלעגאָריע, פון דעם כלומרשט פּאָעטישען אָדער שפּאַסיגען מעשה׳לע. אויף אַזאַ אופן זיינען אין רוסלאַנד איינציגע צווייגען פון איר בעסטער ליטעראַטור אויסגעוואַקסען. אויף אַזאַ אופן האָט אונז פּרץ אויך פיל פון זיינע מעשה׳לאַך אין פּראָזע געשריבען. אָבער דער פּאָעטישער פערז מאַכט פּרץ׳ס סאַטירע פיל שאַרפער און שניידענדיגער. די וויכטיגסטע לידער פון דאָזיגען סאָרט זיינען צוויי, איינע מיט׳ן נאָמען „דעם לייב׳ס לויה", וואו שילדערנדיג כלומרשט דעם טויט פון דעם לייב, מאָלט דער פּאָעט גאָר אין אמת׳ען אויס דעם טויט פון אַ רוסישען טיראַן. דאָס צווייטע ליד, מיט אַן ענלאַכען מיין, איז כלומרשט וועגען דעם אשמדאי אין דער צייט, ווען ער האָט, לויט דער לעגענדע, פאַרכאַפּט שלמה המלך׳ס טראָן און גע־קיניגט אין ירושלים.

ניט אומזיסט זיינען די סאַטירישע לידער צווישען די שטאַרקסטע ביי פּרץ׳ן. דער אמת איז, אַז אַ צייט־לאַנג איז פּרץ געווען מער סאַטיריקער איי־דער עפּעס אַנדערש. אָפטמאָל דאַכט זיך, אַז פּרץ איז טאָקע באַשאַפען גע־וואָרען דער עיקר צו זיין אַ סאַטיריקער. און אויב ער האָט דאָך דערציילונ־גען, וואו ער מאָלט דאָס לעבען פשוט ווי אַ גוטער, געזונטער מאָלער, אָן שטעכווערטלאַך און אָנצוהערענישען, און געשיכטען, וואָס זיינען לויטער שיינקייט און איידעלע ביינקשאַפט, האָט פּרץ׳ן העכסט וואַרשיינלאַך גע־מוזט קאָסטען פיל מי איידער ס׳האָט זיך אים אין אַזעלכע פאַלען איינגעגע־בען איינגאַנצען צו פאַרטרייבען דעם טאָן פון ביטערקייט און שטעכיגען חוזק.

פון דער סאַטירע ביז דער איראָניע איז בלויז איין טריט. די צווייטע

איז בלויז א מילדערע, א רואיקערע, א קלוג־אומעטיגערע פארמע פון דער ערשטער. און מיט איראניע פארזייט פרץ אפשר די גרעסטע העלפט פון זיינע לידער, אפשר אפילו די גרעסטע העלפט פון זיינע לירישע לידער. און דאס גיט זיינע לידער ניט צו קיין צו־פיל חן. עס ווייזט אויס, אז אויך די־דאזיגע מאניר האט פרץ זיך אפגעלערענט פון היינריך היינען. דאס מאכט אבער די זאך ניט רעכט. עס איז נאך א פראגע צי וואלטען אפילו א סך פון היינע׳ס לידער ניט שענער געווען, ווען ער מאכט אינמיטען פון זיין ביינק־שאפט אדער אנטציקונג ניט קיין קאמישע אוואיעלע, אדער ער לאזט אי־מיצען ניט אריין קיין שפילקע. צווייטענס, איז היינע אזא מורא׳דיגער מייס־טער און זיין חן איז אזא באצויבערענדער, אז ביי אים קענען די קאנטראס־טען דאך ווי עס איז צוזאמענלעבען : ס׳איז אבער גאר קיין ראיה ניט, אז דאס איז אויך מעגלאך ביי אנדערע.

ו) דאס ביבליש־נביאישע. פרץ האט א קליינע רייע לידער וואס זיינען געבויט אדער אויף א געשיכטע פון תנ״ך אדער אויף עפעס א געזאנג פון א נביא. אויך דאס איז וויכטיג, ווייל אויך דא איז פאראן עפעס באזונדערעס, פרץ׳דיגעס. אויף ביבלישע טעמעס האט געשריבען פרוג פאר פרץ׳ן, דאס נביאי׳שע האט א גרויסען טייל פון זיין גרויסען נאמען געגעבען ביאליק׳ן נאך פרץ׳ן. אבער פרוג האט דאס ביבלישע אדער איבערדערציילט און באזונגען אדער בלויז גענומען פאר א מאטא פון זיין ליד. און ביאליק זאגט, ריכטיגער רעדט, אליין נביאות אין דעם סטיל פון די נביאים. פרץ׳ס געזאנג אין אנאנדערער. ער נעמט זיינע געדאנקען, די געדאנקען פון א מענשען מיט א שארפען חוש פאר געזעלשאפטלאכע אומרעכטען און אידע־אלען, ער נעמט די געדאנקען פון א געזעלשאפטלאכען סאַ־טיריקער און לייגט זיי אריין אין מויל פון ביבלישע העלדען אדער נביאים. אזוי, למשל, איז פרץ׳ס „יוכבד״ (משה רבינו׳ס מוטער) סתם א רע־וואלוציאנער־נאציאנאלע מוטער, וואס וועקט אין איר קינד, ווען עס ליגט נאך אין וויגעלע, האס צו שקלאפעריי און ליבע צו קאמף און פרייהייט. פרץ׳ס צוויי פאעמען „פון יחזקאל״ אטעמען מיט ארענטלאכער פאלקס־הערשאפט. מיט מאדערנער סאציאלער גערעכטיקייט. (דאך שליסט עס ניט אויס די מעגלאכקייט, אז פרץ האט ביאליק׳ן געגעבען א געוויסען שטויס זיינע נביאות׳ן צו שרייבען.) מען דארף נאך צוגעבען, אז עס איז זייער אפט אזא טבע ביי פרץ׳ן, אין זיינע פראזאאישע חסידישע מעשה׳לאך און פאלקס־טימלאכע געשיכטען, כאמש ער שילדערט לאנג פארגאנגענע צייטען, ניט צו קימערען זיך צופיל וועגען דער היסטאריע און דעם בוכשטאבלאכען היסטא־רישען אמת, נאר ער נעמט זיינע אידעאלען און גלויבונגען, די אידעאלען און גלויבונגען פון א מאדערנעם מאראליסט, פון א מאדערנעם, ביינקענדיג־צעוויטאגטען אידען און גיט זיי אריין אין לאנג־פארשטארבענע דורות און וויקעלט זיי איין אין לאנג־פארקלונגענע געשיכטעס.

אין סך הכל איז פרץ אין זיין פערזען־פאעזיע ניט נאר קיין ביאליק ניט, נאר בנוגע גרונטיקייט און קראפט, איז ער אויך ניט קיין פרוג. ער איז ניט

אזוי געפילפול־טיף, ניט אזוי הארציג־ליריש ווי דער צווייטער און ווייט ניט אזוי אידישלאך־פארבײנקט און אויפגעשטורעמט ווי דער ערשטער. מען דארף ניט פארגעסן, אז פרץ האט זײנע מײסטע לידער געשריבן אין יענע יארן, ווען ער איז דער עיקר געווען סאציאלער דיכטער מיט א משכיל׳ישען אונטער־שלאג, אבער קוים־קוים נאציאנאליסט. אין יענע יארן האט ער נאך ניט געהאט איבערגעלעבט זײן התלהבות, זײן ענטוזיאזם פאר חסידות. ניט אומזיסט איז אין זײן פאעזיע (כאטש אין זײן פראזע זײנען זײנע חסידי׳שע מעשה׳לאך שיר ניט זײנע סאמע בעסטע זאכען) קײן אײן חסידיש ליד ניטא. אויך האט פרץ אין יענע יארען נאך ניט געהאט אײנגעזען דעם רײכען אוצר מיט שײנקײט וואס ליגט פארבארגען אין דעם שאפען פון די פאלקס־קינדער, אין דעם פאלקס־ליד און פאלקס־מעשה׳לע. אין פרץ׳ס גאנצער פאעזיע זײנען בלויז דא א פאר פאלקסטימלאכע (דאס הײסט אין פאלקס־גײסט געזונגענע) מאטיווען און אפילו זײ געהערען ניט צו אונזערע בעסטע לידער פון דעמדאזיגען זשאנר.

פרץ׳ס צוגאב צו דער אידישער פאעזיע, ווי גרויס ער זאל ניט זײן, קען דאך באצײכענט ווערען מיט אײן ווארט: מ א ד ע ר נ ע ה י י נ ט ־ ו ו ע ל ט ל א כ ק י י ט. ער האט די אידישע פאעזיע געמאכט מיט לײטען גלײך: געמאכט זי, לויט דער מאדע פון אונזער צײט, מער ראמאנטיש, פארפײנערט אירע פארבען און טענער לויט די מאדערנע קונסט־שלײפונגען, באריכערט אירע מאטיווען און ערפינדונגען, לויט דער פארשארפטער געפילפולקײט און שפירעוודיקײט פון דעם מאדערנעם מענשען — און אויף אזוי פיל האט פרץ שטארק באאײנפלוסט די אידישע פאעטען וואס זײנען געווען אינגער פון אים.

און צו לעצט האט פרץ אין אונזער פאעזיע צעקלונגען דעם שטארקען טאן פון סאציאלער גערעכטיקײט און דעם שארף־שטעכיגען געשרײ פון דער סאציאלער סאטירע.

* * *

פרץ׳ס פראזע איז אזוי רײך און אזוי פארשײדענארטיג, אז כדי צו דערגײן אין איר כאטש א שטיקעל טאלק, איז נויטיג זי צוצעטײלען. אבער צעטײלען פרץ׳ס שרײבערשע קאריערע איז גארניט גרינג: מען קען אים, למשל, ניט צעטײלען אין פעריאדעס און זאגען, אז אין די און די יארען, א שטײגער, האט ער געשריבען אויף אזא אופן און אין יענער צײט האט ער שוין געשריבען לויט אזא מין גאנג. פרץ איז אין דער הינזיכט ניט געווען קײן געשטעלטער מענש: ערשט א יאר אדער צוויי פאר זײן טויט, למשל, האט ער אפגעדרוקט די דערצײלונג „זינדיג בלוט“, וואס סאי לויט איר אינהאלט און סאי נאך איר פארמע, דארף זי געהערען אין אײן גרופע מיט זײנע גאנץ פריערדיגע דערצײלונגען. עס וועט אויך ניט גענוג זײן אײנצוטײלען פרץ׳ן לויט די ליטעראַרישע שולעס און זאגען, למשל, אז אין דער און דער צײט איז ער געווען וואס מען רופט א רעאליסט און אין די און די יארען איז ער שוין געווען וואס מען רופט א ראמאנטיקער. ניט

קוקענדיג וואס אין אזא איינטיילונג וואלט געווען א ספק אמת, וואלט עס דאך געווען א פון־אויבען־אויפיגע צעטיילונג, א צעטיילונג בלויז פון פארמע אבער ניט פון אינהאלט.

אמבעסטען דאכט זיך מיר וועט זיין איינצוטיילען פרץ'ס פראזע־שריפּ־טען אין פיר פאזעס, פיר באזונדערע זייטען, פיר באזונדערע ליטעראַרישע געשטאַלטען, וועלכע אנטפלעקען זיך ניט גראד אין קיין שטרייגנער אָרדענונג פון פריער און שפעטער און וועלכע, אפשפיגלענדיג פארשיידענע פארמעס פון זיין שרייבען, טיילען זיי זיך אבער, צום עיקר, אף איינע פון דער צוויי־טער מיט זייער באזונדערען קוק אויפ'ן אידישען אלגעמיינעם לעבען.

און אט אזוי וועל איך צוערשט נעמען פרץ'ס ערשטע פאזע און איך וועל זי אנרופען: פרץ, דער מכשף פון פוילען.

געווען איז עס דער עיקר אין די לעצטע אכציגער און אין די ניינציגער יארען פון ניינצענטען יארהונדערט. בנוגע צום אידישען לעבען איז פרץ צום טייל נאך געווען א משכיל. דער משכיל האט דאס אידישע לעבען קריטי־קירט, דערפון אפגעלאכט.

אט אזא מין קריטיקער פון לעבען איז דאמאלס אויך געווען פרץ. און מען קען דאס זען פון אזא דערציילונג ווי „אין פאסטוואגען" אדער „א כעס פון א אידענע". פרץ איז מיט אזעלכע דערציילונגען עפעס אויסען, ער וויל דורך זיי אויס'מוסר'ן דאס אידישע לעבען, פאר וואס ס'האט נאך דאמאלס ביי אונז געגאלטען אזא זאך ווי געוואלד־שידוכים, פאר וואס מען האט זיך ביי אונז אזוי ווייניג געקימערט וועגען דעם לעבען, דער נשמה פון דער פרוי, פאר וואס מאנכעס מאל האט מען די פרוי גאר אזוי נידעריג געשטעלט.

אדער אז איר וועט לייענען זיין „בשעת מגפה" אדער „דער משוגענער בטלן", וועט איר אין זיי הערען א דרשה קעגען דער אינסטיטוציע פון די ארים־בחורים, קעגען דעם איינפיר אויפצוהאדעווען מענשעלאך וואס זאלען זיך ארומדרייען ארום קלויז און גארניט טאן, אזוי, אז זייער עלענד און זייער וויסט ארומבלאנקען זיך ברייגנט זיי צו משוגעת אדער פאר־צווייפלונג.

פרץ'ס „וואס איז נשמה?", פון יענער צייט, האט קענטיג, צווישען אנדערעס אויך געהאט דאס ציל אויסצולאכען די אלט־פרענקישע אידישע פארגלויבטקייט און צו קריטיקירען דעם חדר. „די שטריימעל", וואס געהערט אויך צו יענער צייט, (כאטש לויט איר פארמע וואלט זי גיכער געמעגט געהערען צו פרץ'ס וויטערדיגער פאזע) איז די ביטערסטע סאטירע אויף דער אידישער רעליגיע אין דער גאנצער אידישער ליטעראטור. און דאס צעטעל פון דערציילונגען מיט א משכיל'ישען אונטערשלאג וואלט גרינג געקענט אויסגעצויגען ווערען נאך לייגנער.

דאך איז פרץ נאר געווען צום טייל א משכיל און אויסמישען אים מיט די אנדערע משכילים טאר מען בשום אופן ניט. ערשטענס, איז אין פרץ'ס יארען די השכלה שוין געווען טויט: די אידישע אינטעליגענץ האט פאר־

לאָרען דעם גלויבען אין אירע אידעאַלען און זי אַליין האָט פאַרלאָרען איר ווירקונג אויפ'ן אידישען לעבען. צווייטענס, איז פּרץ שוין דאַמאָלס געווען אַ סך, אַ סך אַ ברייטערער מענש אַפילו פון די טיפזיניגסטע און ווייט־בליקענדסטע משכילים. פּרץ איז שוין דאַמאָלס געווען אַ מאָדערנער מענש, אַן עכטער אייראָפּייער, אַ מענש מיט אַ ברייטען סאָציאַלען, כמעט סאָציאַ־ליסטישען בליק אויפ'ן לעבען, אַן עסטעטיקער, אַ ליטעראַט אין אמת'ן זין פון וואָרט. ער האָט זיך פאַרנומען מיט ליטעראַטור ניט צופעליג, נאָר זי איז ביי אים געווען אַ לעבענס־אַרבעט. איז כאָטש אין פּרץ'ן האָט נאָך געטליעט אַ קליין פייערעל פון דער השכלה, איז ער דאָך אַרומגעגאַנגען איבער דער אידישער גאַס ווי אַ פּאָעט וואָס זאַפּט אין זיך איין דאָס אַרומיגע אידישע לעבען, זיינע רייכע, אָריגינעלע בילדער און פאַרבען.

דערפון וואָס פּרץ איז געווען אַזוי אייראָפּייאיש־היינט־וועלטיג אין זיי־נע ליטעראַרישע אידייען און מאַגירען, זיינען אַרויסגעקומען צוויי זאַכען: ערשטענס וואָס ער האָט שוין אין די אַכציגער יאָרען געשריבען אַזוי גוט, אַזוי פיין, מיט אַזאַ פיינער טעכניק. (דאָך אַזוי ווי פּרץ'ס שיין־שרייבעריי האָט דערגרייכט איר העכסטע מדרגה ערשט אין זיין צווייטער פּאַזע, וועל איך אויף דעמדאָזיגען פּונקט זיך דאָ לייגנער ניט אָפּשטעלען). צווייטענס איז דערפון אַרויסגעקומען וואָס פּרץ האָט דער ערשטער אַריינגעפירט אין אונ־זער ליטעראַטור די רעאַליסטיש־נאַטוראַליסטישע שולע. פּרץ האָט דער ער־שטער זיך גענומען גוט צוקוקען צו דער אידישער ווירקלאַכקייט, צום טאָג־טעגלאַכען אידישען לעבען און אויסמאָלען עס ווי ווייט מעגלאָך ריכטיג, ד. ה. אַזוי ווי ער האָט עס געזען און געפונען, אויסמאָלען עס רואיק, געלאַסען, איינגעהאַלטען, פּינקטלאָך, כמעט ווי מיט אַ וויסענשאַפטלאַכער אַקוראַטנע־קייט.

און ווייל אין דערזעלבער צייט איז פּרץ אויך אַרומגעגאַנגען אין דער אידישער גאַס ווי אַ פּאָעט און איינגעזאַפּט די לעבעדיקייט, די שיינקייט, די בילדלאַכקייט פון אידישען לעבען און ווייל דאָס לעבען אין דעם פאַל איז געווען פּויליש, וואָס דאָס הייסט גאָר באַזונדערס בילדלאָך און פאַרביג און ווייל דאָס פּויליש־אידישע לעבען איז ביז פּרץ'ן אין דער אידישער ליטע־ראַטור גאָרניט אָדער כמעט גאָרניט באַשריבען געוואָרען, האָבען מיר דאָ פּרץ'ס גרעסטען אויפטו פאַר דער אידישער ליטעראַטור מיט זיין ערשטער פּאַזע.

פּרץ איז דער מכשף פון פּוילען, פּרץ האָט פאַר אונז אויפגעכישופ'ט, אַנטפּלעקט פאַר אונז די גאַנצע שיינקייט און הערלאַכקייט פון דעם אידישען לעבען אין פּוילען.

איך האָב פריער געזאָגט, אַז פּרץ האָט דער ערשטער איינגעפירט דעם שטרייגגען רעאַליזם אין דער אידישער ליטעראַטור. מער־וויניגער זיינען אויך געגאַנגען מיט'ן וועג פון רעאַליזם שלום עליכם און מרדכי ספּעקטאָר, וועלכע האָבען אָנגעהויבען שרייבען אַ ביסעל פריער פון אים. אָבער זיי האָ־בען דאָך זייערע שילדערונגען, דערהויפּט אין יענער צייט, אַזוי אָפט באַ־

פארבט אָדער מיט די קאַלטלאַכע הוזק־טענער פון דער השכלה, אָדער, פאַר־קערט, מיט די וואַרימלאַכע ניואַנסען פון סענטימענטאַלער פאָלקס־ליבע. אַזאַ שטרײנגע אײנגעהאַלטענקײט און זעלבסט־באַהערשונג אין שרײבען. אַזאַ שטרעבונג איבערצוגעבען דעם רײנעם אמת וועגען די מענשען און זײער פּירונגען, דעם רײנעם אמת, מעג ער זײן װי אומאַנגענעם און שנײדענ־דיג, דאָס האָט ביז פּרץ׳ן אין דער אידישער ליטעראַטור נאָך קײנער ניט געטאָן.

אפילו פּרץ טוט עס ניט אימער. די סענטימענטאַלע פאָלקס־ליבע איז דאַמאָלס געװען שטאַרק גאַנגבאַר אין דער רוסישער ליטעראַטור, װעלכע האָט געהאַט ניט קײן אומבאַטײטענדע װירקונג אויף איר שכנה, דער אידי־שער ליטעראַטור. איז אויך פּרץ אַרײנגעפאַלען אונטער דערדאָזיגער װירקונג און דערפאַר האָבען מיר בײ אים אַזעלכע ניט־װײניג פאַרזיסטע זאַכען װי „שלום בית“ אָדער „דער משולח“, װאו דער אידישער פאָלקס־מענש װערט ניט װײניג באַזונגען.

אָבער אַזעלכע זיסלאַכע דערצײלונגען זײנען בײ פּרץ׳ן ניט פיל פאַראַן. געװײנטלאַך מאָלט ער דאָס לעבען גאַנץ אָביעקטיװ, און אויב ער דערלויבט זיך שוין יע אַרויסצואַװײזען זײן אײגענע באַציאונג צו די מענשען און די זיטען, איז עס גיכער פון אַלץ גאָר אַ באַציאונג פון מילדער איראָניע.

זײער כאַראַקטעריסטיש אין דער הינזיכט איז די קלײנע דערצײלונג מיט׳ן נאָמען „מענדעל ברײנעס“. מענדעל האָט געגאָלטען אין זײן שטעט־טעל אַלס שײנער בעל הבית און אַלע שטאָטלײט האָבען אויף אים געלײגט כבוד און זײן װײב, ברײנע, ניט נאָר האָט זי אויף אים געהאָרעװעט, נאָר זי האָט נאָך אים פאַרגעטערט. און פּרץ מאָלט אױס מענדעל׳ס לעבען — ער גײט שטענדיג מיט דער פּושקעלע צונױפנעמען געלט אויף קהל׳שע זאַכען — אין זײן שטײגער פאַרשטײן דאָס לעבען איז ער אַ נאַרישער בטלן, װאָס אויסער זײן שטעטעל װײס ער ניט װאָס אויף דער װעלט טוט זיך. קומט ממילא פון דער הױאיק־געלאַסענער באַשרײבונג אַרױס, אַז מענדעל איז אַ רעכטער טױגעניכטס און אַן אמת׳ער פאַראַזיט. נאָר פונדעסטװעגען קענט איר איבער אַזאַ מענשען װי מענדעל בלױז שמײכלען, איר קענט אָבער אויף אים ניט אין כעס זײן. װאָרים קײן שלעכטער מענש איז ער ניט. פאַרקערט, ער באַזיצט אפילו אַ געװיסע אײדעלקײט. ער איז אָבער אַ פּראָדוקט פון די אומשטאַנדען, אַ קינד פון די אָרומיגע פּירונגען.

ענלאַך נאַטור־טרײ, בלױז מיט אַ גוט־מוטיגען הומאָר באַלױכטען, איז די דערצײלונג מיט׳ן נאָמען „די פאַרשאָלטענע ברונים“, װאָס איז די שיל־דערונג פון דעם אָבערגלױבען פונ׳ם פּױלישען שטעטעל, אײנגעפאַסט אין אַ ראַם פון טשיקאַװע זיטען און פיגורען. נאָכמער רעאַליסטיש־אָביעקטיװ, אָפּילו אָן איראָניע אָדער װעלכען ניט־איז פאַרלאַנג צו שפּאַסען, איז די דער־צײלונג „עלענד“. אַן אַלטער, אָרימער אײנזאַמער מלמד דערצײלט פון זײנע חתונות. (ער האָט זײ געהאַט גאַנצע זעקס) אָבער אין דער אונטערשטער שורה האָט ער ניט קײן קינד, ניט קײן רינד, ער האָט אויף אָנאַמת׳ן קוים

אויף א קורצער ווײַלע דעם טעם פון פאַמיליען־גליק פאַרזוכט. איר ענדיגט די דערציילונג, ניט הערענדיג פון שרייבער אָדער זײַן העלד קיין איין וואָרט פון פאַרוואורף. עס בלײַבט דאָך א געפיל פון פאַרדראָס און באַדויערען אויף אַן אָרים לעבען, וואָס איז אַוועקגערונען אָן ליכט און אָן ליבע.

בײַשפּילען פון פּרץ'ס רעאַליזם וואָלט מען געקענט ברייננגען גאָר א סך. אַזעלכע זײַנען אייגענטלאָך כמעט אַלע זײַנע דערציילונגען און ביל־דער פון יענע יאָרען. אָבער ניט קענעדיג אויף דערדאָזיגער זײַט פון פּ״ץ'ס שאַפען לייגגער זיך אָפּשטעלען, וועל איך דאָ בלויז ציען די אויפמערקזאַמ־קייט פון לעזער אויף פּרץ'ס לאַנגער סעריע „רייזע בילדער" פון יענער צייט, א סעריע בילדער וואָס זײַנען ווירקלאַך אַנטשטאַנען נאָך א לייגגערער רייזע צוליב סטאַטיסטישע צוועקען וואָס פּרץ האָט געמאַכט איבער דער פּוילישער פּראָווינץ. דידאָזיגע בילדער מיט זייער קורצקייט, צוזאַמענגע־פּרעסטקייט, צוריקגעהאַלטענקייט און שטרייגגער אָביעקטיוויטעט האָ־בען ניט קיין פיל גלייכען ניט בלויז אין דער אידישער ליטעראַטור. דער שרייבער מיידט אויס אפילו די מינדסטע באַצירונג, באַפּוצונג, ער האַלט די פאַנטאַזיע איין ווי מיט צוואַנגען, דאָך קומען ארויס לעבעדיגע מענש־לאַכע געשטאַלטלאַך, דאָך קומט אַרויס א ברייטע שילדערונג פון די זיטען, דאָך לאָזען די צייכענונגען איבער געוויסע געפילען אָדער געפילכעלאַך.

פיל מער ווי דער רעאַליזם אליין דאַרף אונז אינטערעסירען דאָס וואָס דורך פּרץ'ס רעאַליסטישע, ווי אויך דורך זײַנע מער מאַראַליזירענדע "זיל־דערונגען, הויבט זיך אויף אַזוי ווי א שלייער פון דעם פּויליש־אידישען לע־בען און מיר דערזען ווי פּראַכטיג, ווי בילדלאָך עס איז פון אידיש־פּאָעטישען שטאַנדפּונקט און ווי וואָרים־אינטערעסאַנט און רירענד עס איז אין רייז־מענשלאַכער הינזיכט. לייענענדיג פּרץ'ס דערציילונגען און בילדער פילען מיר אַזוי ווי מיר וואָלטען געשטאַנען ביים ברעג פון א ברייטען און אָפענעם ים און געזען זיך טראָגען פאַר אונז, הויך אין דער לופטען, מיט א זילבערנער נעץ באַשירעמט, מיט גילדערנע נעגעלאָך שימערירענד, א וואונדערלאָכע, א צויבערלאַכע פאַטא מאָרגאַנאַ.

און איר טראַכט ביי זיך: איז דאָס דאָס אידישע פּוילען? פאַר וואָס האָב איך עס פריער ניט געוואוסט? פאַר וואָס איז דערפון גאָרניט דאָ אין דער אידישער היסטאָריע? פאַר וואָס איז דערפון קיין שפּור ניטאָ אין דער אידישער און העברייאישער ליטעראַטור?

ערשט פּרץ, אליין א פּוילישער איד, מיט פּאָעטישע אויגען, מיט א וואָרימען אינטערעס פאַר'ן מענשלאַכען לעבען אין אַלע זײַנע מאַניפעס־טאַציעס, האָט די גאַנצע שיינקייט און הערלאַכקייט דערזען.

לייענט איר פּרץ'ן און גייט פּאַרביי בערג מיט אַבערגלויבען („וואָס איז נשמה?", „די פאַרשאָלטענע ברונים"). איר מוזט אָבער אויפ'ן סאַמיע אַבערגלויבען קוקען מיט אַנטציקונג, ווייל ער איז אַזוי בילדלאָך רייך, אַזוי שיין, אַזוי פּאָעטיש. זעט איר מענשען אָרימע, שוואַכע, געטראָטענע, שיר ניט שטומע („חתונה געהאַט" און „קלאָץ געשיכטען"), דאָך מוזט איר זיך

אין זיי ליבעפול אריינלעבען, ווייל אין זיי לעבט אזא מין דארשט צו ליבע, אזא בייגקשאפט נאך פרייד, וועלכע מאכען זיי אזוי שיין. לייענט איר וועגען אזא ווייטער, אבסקוראנטער ווינקעל־נאטור ווי משה יאסעלעס („אז מען זאגט משוגע — גלויב"), ווערט איר דאך אנגעפילט מיט אנטציקונג פאר דעמדראזיגען היימיש־פוילישען אידען, ווייל ער פארמאגט אזוי פיל צארטקייט, אזא פיינע ארענטלאכקייט, אזא פריש־היימישע פאעזיע. און ווערט איר אריינגעפירט אין פוילישען געסעל, אויף איר בית הקברות און אין איר קלייזעל („אייזיקל שעכטל"), אזוי שטייט איר גליקלאך נשתומם פון די פיל פארביגע געשטאלטען און מיט מענשלאכקייט פינקעלנדיגע סצענעס. ווידער־אמאל אין דער משכיל'יש־טענדענציעזער „וואס איז נשמה", ווי מוזט איר דא פארכאפט ווערען פון די אריגינעלע האלב־קבלי'סטישע מלמדים־געשטאל־טען און ווי מוזט איר אנטציקט ווערען פון דעם שמעטערלינג־קאלירטען און ווי א שמעטערלינג לייכט־שוועבענדיגען אבערגלויבען וואס שוויבעלט און גריבעלט דא. און קומט איר פארביי נאריש־פארגלויבטע חסידים („פארצייל־טע מעשות" און „הכנסת כלה") און כאטש איר האלט ניט פון חסידות און כאטש איר זייט דורך אייער גאנצער דערציאונג שטארק באאיינפלוסט כאי קענען דעמדראזיגען גלויבען און סאי קענען זיינע אנהייגער, מוזט איר דאך אנקוועלען פון דער פרישקייט, פון דער גאנצקייט, פון דער שיינקייט און אפילו פון דער שטארקייט פון זייערע נשמות.

דאס אלץ איז פוילען: דער פוילישער אבערגלויבען, די פוילישע זיטען, די פוילישע מענשען, די פוילישע חסידות, און ווי ניי און אריגינעל און בילדערהאפט פינקעלדיג דאס אלץ איז.

און דאס אלץ איז דאך דארט שוין פריער געווען, פונקט ווי עס איז געווען דער דאמף אויך פאר דער ערפינדונג פון דעם לאקאמאטיוו. נאר איז אבער דאס אלץ פריער אזוי ווי אין א צוגעדעקטען ברונים געווען פארשלא־סען, ווי אין א פארשלייערטען גארטען געווען געהאנגען, ביז ס'איז געקומען פרץ און האט ווי מיט א כישוף־שטעקעלע א מאך געטאן, האט זיך פון ברו־נים דער שטיינערנער דעק אראפגעקייקעלט, איז פון גארטען דער שלייער אראפגעשפרונגען און פאר אונז האט זיך די גאנצע הערלאכקייט און פראכט באוויזען. און דאס האט פרץ, דער מכשף פון פוילען, געטאן.

* * *

איך האב שוין דערמאנט פרץ'ס א מעשה'לע „דאס גלעזעל". א פראסט גלעזעל, האט זיך עס געוואלגערט אויף דר'ערד אין מיטען גאס און הונדער־טער מענשען זיינען עס פארבייגעגאנגען און האבען זיך אויף דעם אפילו ניט אומגעקוקט. האט אבער דאס גלעזעל א מייסטער־שלייפער דערזעהן, האט ער עס געבראכט אהיים און ארומגעשליפען. האט דאס פראסטע גלעזעל אנגעהויבען פינקלען און שיינען ליכטיגער פון שענסטען דימענט.

אט אזא מין וואונדערלאכער שלייפער איז אונזער פרץ געווען. און אט אזא איז אין זיינע מייסטערלאכע הענט דאס אידישע ווארט, די אידישע ליטעראטור געווארען. אט אזוי האט פרץ, גאנץ אומגערן, מיט זיין דאזיגען מעשה'לע זיך אליין צוגעטראפען.

אם מייסטענז האָט ער דערמיט צוגעטראָפען יענע צענדליגע קליינע זאַכען זיינע וועלכע ער האָט טאַקע אָנגערופען מיט'ן נאָמען מעשה'לאך. איך רייד איצט פון פּרץ'ס פיל מעשה'לאך, וועלכע ער האָט ספּעציעל אָנגערופען מיט אָט דעם נאָמען און וועלכע זיינען צומייסט ארויס פון זיין פעדער פון אָנהויב ביז'ן סוף פון די נייַנציגער יאָרען (פון ניינצענטען יאָרהונדערט), מייסטענטיילס אין דער צווישענצייט פון זיינע דערציילונגען און בילדער און זיינע חסידישע מעשות.

דאָס איז פּרץ'ס צווייטע פּאָזע, זיין צווייטע שאַפונגס־זייט (הגם זי איז ניט אַקוראַט די צווייטע אין יאָרען), און ווירקלאַך, גאָר אַנאַנדער פּרץ שטעלט זיך פאַר אונז פאָר אין דידאָזיגע מעשה'לאַך. ראשית, איז ער דאָ לחלוטין ניט קיין רעאַליסט. ער האָט דאָ ניט אין זינען די ווירקלאַכקייט דעם אמת וועגען מענשען און זאַכען ווי מען באַגעגענט אים אין לעבען: מאָלט ניט קיין בילדער פון קיין מענשען און זאַכען. ער רעכענט זיך דאָ ניט מיט דער ווירקלאַכקייט. זי אינטערעסירט אים איבערהויפּט ניט. ער וויל דאָ קיין זאַך ניט אויסמאָלען, זיכער ניט ווי קיין מאָלער. ער איז דאָ גאָר מיט אַ כיוון אַן אויסקלערער, אַן אויספלעכטער פון פאַנטאַזיעס. און מער פון אַלץ איז ער דאָ גאָר אויסען ארויסצוברייגגען אַ געוויסען געדאַנק, אַ געוויסע פילאָזאָפיע. מער ניט, כדי מענשען זאָלען דעם געדאַנק בעסער פאַרדייען, גרינגער און אנגענעמער איבערנעמען, האָט ער פאַר אים אויסגעקליבען אַ שיינע, פּאָעטישע פאָרמע. ער מאַכט דאָ, הייסט עס, אַ קאָמבינאַציע פון פילאָזאָפיע מיט פּאָעזיע.

אין דער קריטיק (און אין דער היסטאָריע פון דער אידישער ליטעראַטור) הייסט פּרץ אין אָט דער צווייטער פּאָזע אַ סימבאָליסט און דידאָזיגע מעשה'לאך ווערען באַצייכענט אַלס סימבאָליסטישע. מען מיינט דערמיט, קורץ גערעדט, דאָס די כלומרשטע בילדער וואָס מען באַגעגענט אין דידאָזיגע מעשה'לאך, זיינען ניט קיין בילדער, ניט קיין געשטאַלטען און מען דאַרף ניט פאַרשטיין אַז זיי ש ט ע ל ע ן מ י ט ז י ך פאַר זאַכען אין דער ווירקלאַכקייט, אין לעבען. ניין, מען דאַרף זיי אָננעמען בלויז פאַר ס י מ ־ ב אָ ל ע ן, פאַר בילדלאַכע אַנטייטונגען אָדער אָנצוהערענישען אויף זאַכען אָדער מענשען, ריכטיגער אויף געוויסע באַגריפען אָדער געדאַנקען.

דער חילוק צווישען אַ בילד און אַ סימבאָל איז אָט דער: דאָס בילד שטייט אַנטקעגען עפּעס וואָס ענלאַכעס צום בילד (אין דער ווירקלאַכקייט). בשעת דער סימבאָל קען נאָר אָנטייטען אויף דעם אומדירעקט: אין בילד איז דאָס מאָלען גופא אַ צוועק, דאָס מאָלען און דאָס נאָכמאַכען די ווירקלאַכקייט; אין סימבאָל איז דאָ ווייניג מאָלען, איז דער עיקר אַ צייכענען, וואָס האָט נאָר דעם צוועק אַ געוויסען באַגריף אָדער געדאַנק, פון קענטיקייט וועגען, צוליב דעם עס זאָל גרינגער זיין זיי צו באַנעמען — אָנצוקליידען אין אַ בילדלאַכער פאָרמע.

אָט זיינען אַפּאָר ביישפּילען:

דער קרוציפיקס און דער צלם גיבעןביידע איבער וועגען יעזוסעס

מארטער־טויט אין גאָלגאָטהא; דאָך דער קרוציפיקס טוט עס דירעקט, ער מאָלט יעזוס׳עס מאַרטירער־טויט אויס, בשעת דער צלם טוט עס אומדירעקט, ער טייטעט אויף דעם בלויז אָן: דער קרוציפיקס איז א ב י ל ד. דער צלם בלויז א ס י מ ב א ל.

צוויי יונגע פרויען ביי הענריק איבסען: נאָרא פון דער „ליאַלקע־שטוב" און הילדא פון „ארכיטעקטאָר סאָלנעס". מיט דער ערשטער האָט ער מער־וויניגער געצילט אין דער ווירקלאַכקייט אריין, אוועקשטעלענדיג זי אקעגען דער אמת׳ער פרוי, ווי די טאָכטער פון א טאַטען, דאָס ווייב פון א מאַן, די מוטער פון קינדער; אין דער צווייטער האָט ער בלויז געוואָלט פאַרקערפּערען די באַגריפען פון יוגענט און שטרעבען. איז נאָרא א בילד, בשעת הילדא איז בלויז א סימבאָל.

אַט פונקט אַזעלכע סימבאָלען זיינען די געשטאַלטען, די פאַרשוינען, וועלכע פיגורירען אין פּרץ׳ס מעשה׳לאך. מיר שטייען ניט אנטקעגען עפּעס וואָס איז פאַראַן אָדער דאַרף זיין אין דער ווירקלאַכקייט נאָר זיי טייטען גאָר אָן אויף עפּעס אַנדערש. למשל, ווען פּרץ רעדט („דער גולם") וועגען דעם פּראַגער גולם, מיינט ער גאָר דערמיט די אידישע אמונה; און שילדערט ער (אין „העכט") פיש און פלאַטקעס, מיינט ער גאָר דערמיט די אַלטע ציוניסטישע פירער און די אידישע מאַסען. אין זיין „פרומע קאַץ" איז גאָר קיין קאַץ ניטאָ, נאָר, לאָמיר זאָגען, די צארישע רוסישע רעגירונג, בשעת די עלדען פון „אין געמויזאַכטס", די קליינע זומפּ־ווערימלאך, זיינען, מישטיינס געזאָגט, שיר ניט אַלע מענשען און די אַלטע שיך און שלורעס פון „מיסט חלומות" זיינען, במחילה, דאָס אידישע פאָלק און די צוויי צדדים פון דער „דין תורה", חנינא דער בעל־עגלה און זיין שקאַפּע, זיינען גאָר — קאַפּיטאַל און ארבעט.

ווי געזאָגט, איז עס געווען אין אָנהויב פון די ניינציגער יאָרען. דער סימבאָליזם איז דאַמאָלס געווען א פּרישע אינטערעסאַנטע נייס אין דער וועלט־ליטעראַטור, וועלכע האָט גענומען געפאַנגען פיל לענדער. איז אונזער פּרץ אויך באַצויבערט געוואָרען פון דער נייער ליטעראַרישער שולע און ער האָט זי פאַרפלאַנצט ביי אונז און אַזוי שיין און מייסטערהאַפט האָט ער עס געטאָן, דאָס ער האָט צו זיך געפונען פיל נאָכפאָלגער, אייניגע שוין אין יענע יאָרען, מער אָבער אין די שפּעטערדיגע יאָרען. און אַזוי זען מיר דאָ ווידער פּרץ׳ן אַלס דעם אָנפירער פון א נייער שולע אין דער אידישער ליטעראַטור.

אין זיינע מעשה׳לאך איז פּרץ א דיינקער, א פילאָזאָף־פּאָעט. ער דיינקט וועגען אַלץ: וועגען לעבען און טויט, וועגען רעליגיע, וועגען דעם שיקזאַל פון דער מענשהייט און פעלקער, וועגען די באַציאונגען פון מענש צו מענש, וועגען דער לאַגע פון דער פרוי, וועגען סאָציאַלע פּראַגעס, וועגען דער מענשלאַכער נאַטור און אירע שוואַכקייטען און אייגענשאַפטען. און ער דיינקט געוואָגט און פּריש און, צומייסט, טרויעריג.

אין זיינע מעשה׳לאך איז פּרץ א טרויעריגער פילאָזאָף, א פּעסימיסט.

אויך דאָ קריטיקירט ער דאָס לעבן ווי אין זיינע „דערציילונגען און ביל־דער“, מיט׳ן הילוק וואָס דאָרטן איז ער געשטאַנען אויף עפּעס, האָט ער געהאַט עפּעס אַ שטאַנדפּונקט פון וועלכן ער איז ארויסגעגאַנגען און פאַר וועלכן ער האָט געקעמפט („די השכלה“), בשעת דאָ איז ער געהאַנגען אין דער לופטען, האָט אין קיין זאַך ניט געגלויבט, האָט ניט געהאַט פאַר וואָס צו קעמפן. און אַזוי, איז פּרץ פּעסימיסטיש בנוגע צו אַלץ און נאָך מער בנוגע דעם אידישען לעבען.

וואָרים, געווען איז עס, ווי געזאָגט, פרי אין די ניינציגער יאָרען, יוען די השכלה — אין ווע מעס נאָמען פּרץ האָט אַמאָל גערעדט — איז שוין געווען איינגאַנצען באַנקראָט און טויט. דער ציוניזם, וואָס איז געבוירען געוואָרען אויף די חורבות פון דער השכלה, איז דאַמאָלס געווען קליין, בית־מדרש׳דיג און אָן זיין איצטיגער אייראָפּייאיש־פּאָליטיש־וויסענשאַפטלאַכער פּיזיאָנאָמיע (כאָטש ס׳איז אמת אַז פּרץ האָט אפילו שפּעטער אויך ניט ארויסגעזאָגט זיך פאַר׳ן ציוניזם). אויך דאָס וואָס מיר רופען היינט נאַציאָ־נאַליזם, — אונזער ליבע צום פאָלק און אונזער בלוטיגער קאַמף פאַר דער אידישער שפּראַך און קולטור, אונזער פּאָעטיש־פילאָזאָפישער אינטערעס אין דער אידישער רעליגיע — דאָס אַלץ איז אין די ערשטע ניינציגער יאָרען נאָך געלעגען איז די וויקעלאַך.

ניט האָבענדיג אַלזאָ קיין גלויבען (אויך אין אייראָפּע איז די צייט רייך געווען אין אומגלויבען און ספקות), ניט האָבענדיג וואָס צו פרייידיגען צו די אידישע מאַסען, ניט האָבענדיג זיי וואָס צו לערנען און וואָס ביי זיי צו וועקען, איז נאַטירלאַך דאָס פּרץ׳ס דאַמאָלסדיגע שריפטען זיינען אַזוי פול מיט פּעסימיזם.

בלויז ווען ניט ווען שלאָגט דאָ פּרץ אָן אַ טאָן פון האָפענונג, פון בטחון. אַזאַ זעלטענער פאַל איז דאָס מעשה׳לע „ביים פּאָקיר“. אַן אינדישער האַר, וועמען ס׳איז נמאס געוואָרען דאָס לעבען ארום און ארום, דער שקר, די חניפה, דאָס בוקען זיך און בויגען זיך פאַר די הערשער, דאָס ארומיגע אומ־רעכט, בעט ביי אַן אינדישען כישוף־מאַכער, ער זאָל אים פאַרשלעפּערען אויף אַ סך יאָרען, ביזוואַנען אויף דער וועלט וועט פריילאַכער ווערען. דער פאָקיר גייט איין, אָבער ער פרעגט: ווער וועט אים, דעם איינגעשלעפערטען, אויפוועקען אין יענע יאָרען? ער, דער פּאָקיר, וועט שוין לאַנג זיין טויט. אָבער דער האַר זאָרגט זיך דערפאַר גאָרניט, זאָל נאַר, זאָגט ער, יענע ליכטיגע צייט קומען: איר גייסט אַליין, דער צייט־גייסט, וועט אים שוין אויפוועקען.

אַזעלכע בטחון־טענער זיינען אָבער זייער, זייער זעלטען אין די מעשה׳־לאַך. די מייסטע זיינען טענער פון ביטערסטער סאַטירע, פון האָפענונגס־לאָזיקייט, פון פּעסימיזם און יאוש.

אַזוי איז ביי פּרץ׳ן דער ציוניזם (די אַלטע חבת ציון אין „העכט“ און אויך דער נייער אין „ביי די פרעש צו גאַסט“) אָדער אַ נאַרישקייט און אַ ליגען אָדער אַ קליינלאַך־שימעלדיגע זאַך. דאָס אידישע פאָלק איז אומהייל־

באַר צעריסען און צעפּיצעלט אַן כּוח זיך צוריק צונויפצונעמען („מיסט חלומות“) און די אידישע רעליגיע איז אַן אָפּגעלעבטע, אַ פאַרגליווערטע זאַך, וואָס ווערט אַליין מער פאַרוואַקסען מיט שפּינוועבס. און וואָס זיינען די העכסטע געזעלשאַפטלאַכע אידעאַלען? וואָס איז אפילו דער סאָציאַליזם? ס'איז אויך נאָר אַ פראַגע פון מאַכט: דער מאַכטיגער היינט דריקט דעם וואָס איז היינט שוואַך און ווערט זיך דאָס רעדעל איבערדרייען, און די איצט שוואַכע וועלען שטאַרק ווערען, וועט בלויז זיין פאַרקערט („דער דין תורה“).

און די אידעאַליסטען אַליין און די באַציאונג פון די מענשען צו עפּעס אידעאַלעס, נייעס, אָריגינעלעס, געוואַגטעס? אָט האָט דער פּרוש („דער פּרוש מיט'ן בער“) שוין דערגרייכט אַזוי ווייט, אַז ער האָט דעם בער אויס־געלערענט, „אויסגעמענשעלט“, אָבער ווען ער האָט די מדרגה דערגרייכט, איז ער אַליין שוין ניט וויינינג פאַרבערישט געוואָרען. און ווען („אין משיח'ס צייטען“) עס באַווייזט זיך אַ קינד מיט פליגלען, איז אַנשטאָט וואָס די מענ־שען זאָלען זיך דערפרייען, וואָס דער נייער מענש וועט קענען פליען אין די הימלען, זיינען זיי גאָר דערשלאָגען: דער טענה'ט, אין הימעל איז ניטאָ וואָס צו עסען; דער, אַז ס'איז דאָרט ניטאָ קיין וועג, קיין שטעג: אַ דריטע, אַז דער מוהל וועט אַזאַ קינד ניט וועלען מל זיין.

און אַזוי גייט עס כּסדר: די פּרוי („די רויז“) וואָס איז אַזאַ וואונדער־לאַך שיין ווען, ווי נוצט זי די מענשהייט אויס? אויף צופרידענצושטעלען די געזעלשאַפטלאַכע שיכּרות. די מענשען זיינען קליינזעליג, מיט די קלענסטע השגות, מיינען אַז די גאַנצע וועלט הויבט זיך אָן מיט זיי און ענדיגט זיך מיט זיי („אין געמויזאַכטס“).

די מענשען זיינען אונטערטעניג, אָנגעשראָקען („לאָמפּען־מוסר“), קענען קיין קריטיק ניט פאַרטראָגען („חוזק“), זיינען די קנעכט פון אָפּיציעלען שטעמפּעל, פון דער אָפּיציאַליטעט („אַ קעלבערנער קל וחומר“). און דער גאַנצער מענש, דאָס גאַנצע לעבען? דאָס איז בלויז אַ באַל וואָס ווערט פון עפּעס אַ געהיימניספולער האַנט אַריינגעשליידערט אין דער וועלט. („דריי מאָל גערופען“). מיר קומען אויף דער וועלט און שטייגען אויפ'ן לע־בענס־לייטער אָן ווילען און קעגען אונזער ווילען זעצען מיר פאָרט אונזער וועלט־גאַנג און קעגען אונזער ווילען גייען מיר פון דער וועלט אַוועק.

דאָס זיינען די געדאַנקען פון פּרץ'ס מעשה'לאַך און אויסגעדריקט זיי־נען זיי אין אַזאַ מייסטערהאַפטער, וואונדערלאַכער פאָרמע, מיט אַזאַ שיל־דערונגס־קראַפט, מיט אַזאַ קורצקייט, שאַרפקייט, מיט אַזאַ חלפים־שאַרפער, בליציגער שפּראַך, מיט אַזאַ עקאָנאָמיע פון כּוחות, מיט אַזאַ קונציגער אויסשטעלונג און צוזאַמענשטעלונג פון די טיילען, אַז ניט נאָר פאַרדינט דאָ פּרץ דעם נאָמען „וואונדערלאַכער שלייפער“. נאָר ער איז דאָ טאַקע איינער פון די פיינסטע (אחוץ וואָס ער איז אויך איינער פון די טיפסטע) סימבאָלישע שרייבער סאַי ביי אונז אידען און סאַי ביי אַנדערע.

פּרץ האָט לאַנג געאַרבעט ביז ער האָט דערגרייכט זיין פאָלקאָמענהייט אַלס סימבאָליסט. ער האָט לאַנג, נאָך אין יענע יאָרען, ווען ער האָט געשריבען

זיינע רעאַליסטישע דערציילונגען און בילדער, אָפּט אויסגעפּראָוווט זיין פּען אויף אַנדערע, סימבאָליש־ענלאַכע פאָרמעס פון ליטעראַטור. למשל, זיין באַרימטע סאַטירע אויף דער רעליגיע, „די שטריימעל", כאָטש ניט קיין סימבאָליש מעשה'לע, איז עס אָבער אַן אַלעגאָריע, וואָס איז גאַנץ ענלאַך צום סימבאָלישען מעשה'לע. דאָסזעלבע איז מיט דער סאָציאַלער אַלעגאָריע „באַנטשע שוויַיג", בשעת די „קלאָץ־געשיכטען" איז פּשוט אַ צוזאַמענבינדונג פון אַ סקיצע מיט אַ סימבאָליש מעשה'לע.

און אַזוי האָט פּרץ, דורך לאַנגער שולונג, וואונדערבאַר זיך ספּעציאַליזירט אַלס שרייבער פון סימבאָלישע מעשה'לאַך. די קורצקייט און צוזאַמענגעפּרעסטקייט פון, למשל, „לאָמפּען־מוסר" און „אַ דין תורה", זיינען אַ מוסטער פון זאָגען אַ סך אין אַזאַ געשליפענעם ווייניג. די שניידענדיגע שאַרפקייט פון „חוזק" און „כל בו" זיינען וואונדערבאַרע ביישפּילען פון פעפערדיגוויציגער סאַטירע און גלאַנציג־געפליגעלטער איראָניע. בשעת „משיח'ס צייטען" איז אַזוי בילדערהאַפט־פּאָעטיש און „דריי מאָל גערופען" איז געשריבען מיט אַזאַ רייך־שוועבענדיגער פאַנטאַסטיק, אַז מען מעג זיי אַרויסשטעלען צווישען די סאַמע פּראַכטיגע ביישפּילען פון פּאָעזיע אין פּראָזע.

נאָר אפשר דאָס אָריגינעלסטע אין אַ סך פון פּרץ'ס מעשה'לאַך איז זייער טעכניק, זייער אויסשטעלונג. פּרץ האָט ביז אַ געוויסען גראַד, אַן אייגענע טעכניק. ער עקאָנאָמיזירט זיינע כוחות, ער האַלט אין רעזערוו זיין ענערגיע, ער לאָזט זיין געדאַנק, זיין ווירקונג לאַנגזאַם אויסוואַקסען. לאַנגזאַם אַנוואַקסען אויפ'ן לעזער. און דאַן, קומענדיג צום סאַמע סוף, ווען דער לעזער פאַרדעכטיגט שוין כמעט קיין זאַך מער ניט, שיסט ער אויף אים אויס זיין שטאַרקסטען קנאַל, זיין שטאַרקסטען עפעקט. אַזוי דאָס דער לעזער בלייבט ווי געפּלעפּט, אינגאַנצען אונטער דעם שרייבער'ס ווירקונג, אינגאַנצען פאַרטרונקען פון זיין געדאַנק אָדער שטימונג.

שוין אין איינציגע דערציילונגען און בילדער האָט פּרץ פאַרשטאַנען ווי צו רעזערווירען זיין שטאַרקסטען עפעקט פאַר'ן סאַמע שלום. („אַז מען זאָגט משוגע — גלייב", „אין פּאָסטוואָגען"). דאָך צו דער גרעסטער פולקאָמענהייט האָט ער דיזאָזיגע ספּעציעלע עפעקטפולע טעכניק זיינע געבראַכט ערשט אין זיינע מעשה'לאַך.

אויף אַזאַ אופן איז געשריבען דער „גולם", „משיח'ס צייטען" „דריי מאָל גערופען", א. א. וו.

אַזוי שרייבט פּרץ, דער וואונדערלאַכער שלייפער פון דער אידישער שפּראַך און ליטעראַטור זיינע סימבאָליסטישע מעשה'לאַך.

(פראַגעס און דערמאָנונגען: — נוצענדיג דאָס וואָרט נ א ט ו ר א ל י ז ם איז זין פון אומבאַפּוצטער נאַטור — אויף וועלכע פון פּרץ'ס זאַכען פּאַסט עס זיך אַמריכטיגסטען? — פּראָוווט דערקלערען, ווי אַזוי קען אַ מענש אַ ראַציאָנאַליסט, אַ פריידיינקער דאָך אַנטציקט ווערען פון אַבערגלויבען? — וואָס איז די ספּעציעלע טעכניק פון „אַז מען זאָגט משוגע — גלייב"? —

פאר וואס האט דא פרץ ניט געלאזט משה יאסעלעס ריידען פאר זיך אליין,
ווי ער טוט מיט סענדער'ן אין „עלענד“ ? — אין וועלכער הינזיכט לאזט זיך
„פיר דורות — פיר צוואות“ פארבינדען מיט די מעשה'לאך ? — אויף וואס
צילט פרץ אין „פרינצעסין קוניגונדא און פרינץ פראש“ ? — פארמולירט
אייך אליין דעם חילוק צווישען א בילד און א סימבאל.)

דריטע לעקציע : — פרץ'ס חסידות און חסידישע מעשה'לאך. — די פאלקסטימלאכע
געשיכטען. — פרץ'ס דראמעס.

(לייענען : פרץ : „חסידיש“, באנד זעקס, „פאלקסטימלאכע געשיכטען“, באנד זיבען,
און „דראמאטישע ווערק“, באנד ניין, פארלאג אידיש ; א ליטווין : „פרץ
דער דיכטער פון דער אידישער לעגענדע“, „די צוקונפט“, מאי, 1915 : פרא־
פעסאר שעכטער'ס עסיי איבער חסידיזם, אין זיין ווערק “Studies in Judaism”
ערשטער באנד.)

צוקומענדיג איצט צו פרץ'ס חסידישע מעשות, וועלכע האבען איב
ריי אונז געוואונען די הייסעסטע ליבע און געבראכט אים די גרעסטע בא־
רימטקייט און געצוואונגען אפילו זיינע ביטערסטע קריטיקער צו אנדערקענען
זיין גרויסען מהות, מוזען מיר זיך צוערשט שטעלען די פראגע, ווי אזוי בא־
צייכענט מען אים. ווארים דא איז ער ניט נאר „דער מכשף פון פוילען“
און אויך ניט בלויז „דער וואונדער־שלייפער“. ער איז דא די ביידע אבער
נאך פיל, פיל מער, פיל, פיל העכער.

די יונגע אידישע ליטעראטען וואס פלעגען „משמש“ זיין פרץ'ן האבען
אים גאנץ אפט גערופען, אמאל מיט גליקלאכער לוסטיקייט אבער מייסטענ־
טיילס מיט טיפער ליבשאפט — „אונזער רבי“. אפשר איז כדאי צו בארגען
דעמדאזיגען טערמין ביי פרץ'ס תלמידים, מאדיפיצירענדיג אים בלויז אויף
„בעל שם“.

און ווירקלאך, פרץ איז פאר דער מאדערנער אידישער ליטעראטור
און דער מאדערנער אידישער יוגענט אי א רבי אי א בעל שם געוועזן. ער
האט די מאדערנע אידישע ליטעראטור באשאפען. ער האט דער מאדערנער
אידישער ליטעראטור איר פייערלאכען אידישען ראמאנטיזם געגעבען, ער
האט פאר איר מיט זיינע באשווערונגען און שמות איר הויכע גייסטיקייט,
איר מיסטיציזם אראפגעבראכט. און דער מאדערנער אידישער יוגענט האט
ער א גלויבען געגעבען, אויפוועקענדיג אין איר דעם חוש פון איר אנגעהעפט־
קייט אן דעם אלטען שטאם, פאנאנדערדירענדיג איר באוואוסטזיין, דאס
זי טרינקט פון די אלטע זאפטען.

ניט האָבענדיג קיין פולשטענדיגע ביאָגראַפיע פון פּרץ'ן איז ניט גרינג אָנצואווייזען, פאַר וואָס גראָד האָט פּרץ נאָך באַלד צוואַנציג יאָר שרייבען, פּלוצים זיך גענומען די חסידות, אירע באַשאַפער און טרעגער שילדערען, זיי באַזינגען און פאַרהערלאַכען. מעגלאָך אַז דאָס איז פון דעם „צייט־גייסט" געקומען. דאָס איז, אין דער וועלט־ליטעראַטור, אַ צייט פון גאָט־זוכעניש, פון גייסטיקייט, פון מיסטיציזם געווען, די צייט פון ביערנסאָנ'ס, „איבער אונזער קראַפט", פון מעטערלינקס פּיעסען, פון אַנדרעיעוו'ס דערציילונגען. אָבער גיכער פון אַלץ איז עס געקומען פון דער גרויסער נאַציאָנאַל־רעוואָלוציאָנערער אידישער דערוואַכונג פון סוף לעצטען יאָרהונדערט, וועמענס סימנים זיינען, פון איין זייט, דר. הערצל'ס „יודענשטאַט" און דער באַזעלער קאָנגרעס און, פון דער אַנדער זייט, די געבורט פון „אידישען אַרבעטער בונד". איז עס דען אַ צופאַל וואָס גראָד זיין גייסטיגע אַנטפּלעקונג האָט פּרץ געהאַט אין דעם ציוניסטישען „יוד"? מיד פון זיין באַרדענלאָזיגקייט, מיד פון זיין פּעסימיזם, זוכענדיג אַ גלויבען, בייִנקענדיג נאָך אַ נענטערער באַדעפטונג צום אידישען שורש, דערפילענדיג אין זיינע אייגענע ביינער דעם נייעם צווילינג־ציטער פון נאַציאָנאַליזם און דעמאָקראַטיע וואָס האָט די קראַפטיגסטע אידישע עלעמענטען אויפגעטרייסעלט, האָט פּרץ זיך צו דער גרויסער חסידות־עפּאָכע פון דער אידישער היסטאָריע געווענדעט און פון איר ריזען־געשטאַלטען פאַר גייסטיגע מוסטערען און אַ הויכען עקסטאַז פאַר אַ טרייסט און אַ דערקוויקונג ארויסגעצויבערט.

פּרץ האָט ביי אונז דער ערשטער בעלעטריסטיש, אַ רעוויזיע פון חסידיזם דורכגעפירט, אַ רעוויזיע, אַן אַפּלייקענונג און אַ פּאַרוואָרפונג פון דער השכלה'שער פאַרליימדונג און באַזידלונג פון יענער וואונדערלאַכער דערוואַכונג פון פאָלק און גלויבען. און גאָר ניט צופאַליג איז פּרץ'ס רעוויזיע אין דעמדאָזיגען מאָמענט געקומען. איז עס דאָך געווען דער מאָמענט, ווען די השכלה איז אינגאַנצען פון וועג אָפּגעראַמט געוואָרען, מאַכענדיג פּלאַץ פאַר'ן נאַציאָנאַליזם, איז עס דאָך געווען נאָכדעם ווי אייניגע (צווייפעל, בערדיטשעווסקי, א. א. וו.) האָבען אין דער העברייאישער פּובליציסטיק די פּאָדערונג פון דער רעוויזיע שוין געהאַט אויפגעהויבען.

פּרץ'ס חסידות איז אויך קיין פאַל ניט געווען קעגען דעם גייסט פון דער צייט, קעגען זיין אייגענעם פּרייזין. ניט צוליב זיין פאָרמע פּריידיגט פּרץ דעם חסידיזם נאָר צוליב זיין תוך און זיין תוך — צי איז ער ניט אַלמענשלאָך, צי איז ער ניט אַל־צייטיג? איז עס דאָך די פאַרהערליכונג פון געדאַנק און געפיל, איז עס דאָך ברידערלאַכקייט און די פאַרברידערונג פון אַלע מענשען, איז עס דאָך דער רעוואָלט פון פרישען געפיל, פון ריינעם אימפּולס, פון ריינער כונה און חבקות קעגען דעם פאָרמאַליזם, קעגען דעם פּאַטריקענטען, פאַרגליווערטען שאַבלאָן. איז עס דאָך די פּראָקלאַמירונג פון האָפענונג קעגען יאוש, פון שמחה און אָפּטימיזם קעגען עצבות און פאַרלאָרענקייט, פון לעבענס־פרייד קעגען אַסקעטיציזם, פון דעם מענשענ'ס לע־

בעדיג־באוואוסטזיניגער אַנגעהעפטקייט אַן דעם אַלוועלט קעגען זיין טרויע־ריג־איינזאַמער איזאָלירטקייט.

ניט בלויז פון אַלטע חסידישע ספרים־לאך און מעשות האָט פּרץ זיין נייע רעליגיעז־פילאָזאָפיש־ליטעראַרישע תורה געשעפּט. ער האָט זי אויך ארויסגעלייענט פון זיין אייגענער און זיין אייראָפּייאיש־צייט־גענאָסענשאַפט־לאכער בייגקשאַפט. און אַזוי האָט פּרץ אין זיין „גאָלדענער קייט“ אַ וואונ־דער־זוכעניש, ווי אין ביערנסאַנ׳ס „איבער אונזער קראַפט“, אַ נס־און וועלט־תיקון־זוכעניש ווי אין אַנדרעיעוו׳ס „וואסילי פיוועיסקי“, אין יוחנן מלמד׳ס „ווער עס גיט לעבען גיט צום לעבען“ און „וואָס אמאָל וויינינגער“, אַ פאַר־מילדערונג און פאַרלייקענונג פון טויט ווי אין הויפּטמאַנ׳ס „האַנעלע“ און אַ באַווייזען פון דעם מאָדערנעם מענשענ׳ס דערדריקטקייט פון זיין אייגענער ציווילזאַציע געלאָזט פאַרשאַלען. און עס האָט אים ניט אָפּגעשטעלט דער ספק צי האָבען די פאַרצייטיגע רביים און חסידים אַזוינס טאַקע געטראַכט, געזאָגט. איז דאָך פּרץ׳ס אויער קיינמאָל ניט געווען צוגעבויערט צום קאָ־סיאַק פון דעם רעאַליזם. און אין זיינע חסידישע מעשות איז ער דאָך בפירוש אַ ראָמאַנטיקער געווען, באַשאַפענדיג צום ערשטען מאָל אין דער פּראָזע דעם אידישען ראָמאַנטיזם, — אַ ראָמאַנטיזם פון שעפען באַגייסטערונג פון אידישען עבר, פון פרייליכען די אידישע פאַנטאַזיע.

לאָמיר פּרואוון דורכגיין איינינגע פון פּרץ׳ס חסידישע מעשות און בע־סער באַנעמען זייער לערע, זייער וואָרט צו אונז אידען און אונז מאָדערנע מענשען.

פּרץ׳ס ערשטע באוואוסטזיניגע חסידיש־ראָמאַנטישע (אַנדערש פון דער אגב־אורחא׳דיגער באַהאַנדלונג פון חסידות אמאָל אין „פאַרציילטע מעשות“ אדער „הכנסת כלה“) מעשה איז געווען „אויב ניט נאָך העכער“, וואָס איז דערשינען אין „יוד“, ביים סאַמע ראַנד פון פאַרגייענדיגען נייגצענטען יאָר־הונדערט. די דאָזיגע מעשה וועגען דעם רבי׳ן, וואָס שטייגט ארויף אפשר נאָך העכער ווי אין הימעל דורך זיין גרויסער מענשענליבע און זיין איידעל־האַר־ציג־פּשוטער הילף צו מענשען, איז געווען אַזוי ווי דער סיגנאַל, די בשורה פון פּרץ׳ס נייער פּאָזע. באַלד דערנאָך איז געקומען „צווישען צוויי בערג“, יענע מייסטערהאַפט־מאָלערישע דאַרלייגונג פון׳ם חילוק צווישען דער חסיד־ישער און מתנגדישער תורה (אַ תורה פון פרייד, פון לעבעדיגער מענשלאַכ־קייט קעגען אַ פאַרטריקענטען דאָגמאַטיזם און קאָפּ־גימנאַסטיק), פון׳ם חילוק צווישען דער באַציאונג צו מענשען פון גייסטיגען אריסטאָקראַט און גייסטיגען דעמאָקראַט. עס איז געקומען „אַ גלגול פון אַ ניגון“ וואָס איז די אַלט־מיסטיש־חסידישע פאַרהערלאַכונג פון מוזיק און דער אַלטער אָפּטימיס־טישער גלויבען אינ׳ם תיקון העולם און אינ׳ם תיקון פון דער מענשלאַכער נשמה. און עס זיינען געקומען די קליינע זאַכען ווי „אַ שמועס“, וואָס איז אַ אַן אזהרה קעגען אַסקעטיציזם, אי אַ שטריינגער אָנזאָג קעגען נקמה און „שהשמחה במעונו“, וואָס איז אַ פאַרהערלאַכונג פון׳ם צדיק, פון׳ם גרויסען מענשען, פון דער הויכער נשמה. און עס איז געקומען די אַלט־מוטעריש ליב־

לאַכע סעריע פון יוחנן מלמד, מיט איר ווײַ־געשרײַ קעגען דעם מעשה ידיו פון דער מאָדערנער ציוויליזירטער מענשהייט, וואָס דערשטיקט און פאַרניכטעט זי. און עס איז געקומען דאָס הערלאַך־דערהויבענע „משנת חסידים", וואָס איז אַ מין קווינטעסענץ פון דער חסידישער תורה פון דינען גאָט מתוך שמחה און פון דער הימעל־הויכער ראָליע פון דער דערהויבענער נשמה.

און ניט נאָר אידיש־ראָמאַנטיש אין אינהאַלט זײַנען פּרץ'ס חסידישע מעשות נאָר זיי זײַנען אויך אידישלאַך אין זייער טעכניק. עס איז גאָר אַ ניי אופן פון שרײַבען. זיצט דאָך ניט קיין שריפטשטעלער פאַר אונז, נאָר אַ חסידישער חוזר, וואָס דערציילט נאָך זײַן רבינ'ס אַ מעשה („שהשמחה במעונו"), וואָרים ניט קיין שילדערונג הערען מיר דאָ נאָר אַ טיש־אָדער הינטער־אויווען שמועס. און אין יוחנן דעם מלמד'ס מעשהלאַך, צי קלינגט ניט זייער סגנון אַזוי ווי פון אַן אַלט־אַלטער געשיכטע, פון אַן אַלט־אַלט אידישען ספר'ל אַרויסגעלייענט? און אין „אַ גלגול פון אַ ניגון", צי איז עס ניט אַן אָריגינעלע, אַ מזרח־לאַנדישע קייטלונג און פלעכטונג טאַקע אַזוי ווי די מדרגות פון אַ גלגול וואָס קײַקלען זיך אַרום איין נשמה?

פון די חסידישע מעשות ביז די „פאָלקסטימלאַכע געשיכטען" איז בלויז אַ שריט, און ווירקלאַך זיי זײַנען אַזוי נאָענט איינע צו די צווייטע דאָס זיי גיסען זיך באַלד צונויף אין איין שטראָם, פונקט ווי זיי האָבען זיך גאַנץ איינג געגרעניצט אין צייט. און עס איז באמת שווער — אחוץ בלויז מיט איי־ניגע שטריכען פון איר טעכניק — אָפּצוטיילען די „דער בעל שם פירט אויס אַ שידוך", וואָס מוז כראָנאָלאָגיש קלאַסיפיצירט ווערען צווישען די „פאָלקסטימלאַכע געשיכטען". פון די חסידישע מעשות. די חסידישע מעשות שטעלען מיט זיך פאָר פּרץ'ס דריטע פּאַזע — די ראָמאַנטישע. דאַגעגען, ווילען מיר די „פאָלקסטימלאַכע געשיכטען" קלאַסיפיצירען אַלס פּרץ'ס אַ פערטע פּאַזע, קענען מיר עס הויפּטזאַכלאַך טאָן נאָר אויפ'ן גרונט פון זייער נאָך טיפערען ראָמאַנטיזם, אויפ'ן גרונט פון זייער גייסטערהאַפטער געלייטערטקייט (רעדט דאָך דער ניי־ראָמאַנטישער פראַנצויזישער פּאָעט פּאָול ווערלען פון אַ שטימע וואָס איז אַזוי געאיידעלט און געלייטערט דאָס זי ווערט דער גייסט פון אַ שטימע), פון זייער קנוט האַמסונישער צאַרטער ציטערדיגקייט, פון זייער דעליקאַט־בלישצענדער נעבעל־דינקייט. אינהאַלטלאַך קענען מיר די „פאָלקסטימלאַכע געשיכטען" נאָר קלאַסיפיצירען ווי אַ ווייטערע פּאַזע, ווי אַ ווייטערע מדרגה פון פּרץ'ס חסידות — די קדושה פון חסידישען פאָלק ווערט אויסגעשפּרייט אויפ'ן גאַנצען אידישען פאָלק — אויסערלאַך, ווי אַ שאַפונג אין ניי־ראָמאַנטישען סטיל.

עס איז בלי ספק דאָס פיינסטע פון פּרץ'ס שאַפען, זײַן העכסטע דערהויבונג. אויב פּרץ איז קודם כל אַן אינטעלעקטועלער דיכטער, האָט ער אָבער דאָ זײַן גערדאַנקען־פּאָעזיע אַזוי טיף אין ביינקשאַפט געטובל'ט, אַזוי צאַרט זי דורכגעווייקט מיט'ן זאַפט פון זײַן שיינקייטס־דאָרשט דאָס זי ווערט דער מוסטער פון פיין־שרײַבען, דער תיקון פון גערדאַנקען־פּאָעזיע, איר דערהויבונג

שיד ניט צו דער סאמע הויך פון דער פאעזיע פון טעמפעראמענט, פון לע־בענס־פרייד, פון פריידיגער נשמה־צוזאמענגיסונג מיט דער נשמה פון דער וועלט.

וואס פאר א פיינער ליריזם, וואס פאר א הויכער עקסטאז אין דער אידישער יום טוב ביינקשאפט פון א פארווארפענער נשמה אין „ס'אי גוט"; וואס פאר א פריש־דערקוויקענדיגער טאן אין „זיבען גוטע יאר"; וואס פאר אן עכט צדיק'ישע הייליקייט אין „אן אפקומעניש"; וואס פאר אן „אויס־טערלישע" פרומקייט און אמת ארטיסטישע ליבע צו געוויסע אפגעצייכענטע, איידעלע מצוות אין די „דריי מתנות"; וואס פאר א פיינע, דורך זוניגע טרערען דורכגעלויכטענע צניעות אין „אראפגעלאזטע אויגען".

און ווידעראמאל און נאך שטארקער און איידעלער האבען מיר דא דעם טרייסט פון די חסידישע מעשות — דעם טרייסט פון ווי רייך און שיין און איידעל און דערהאבען די אידישקייט, דער אידישער גלויבען, די אידישע מאראל האבען געמוזט זיין, דאס זיי האבען פון זיך אזעלכע מענשען געקענט אויסקנעטען. און דאס זיינען דאך ניט קיין גוטע אידען, ניט קיין לומדים, ניט קיין פרנסים, נאר פשוט'ע קינדער פון פאלק, פשוט'ע ווייבער, צארטע קינדער, שטומע נשמות, די פשוט־טונקעלע אידישע פאלקס־מאסע.

דאס האט פרץ, ווידעראמאל ווי א צויבער־מייסטער, דעם גאלד און קריסטאל פון אלטע אידישע ספרים'לאך, פון פארצייטיגע אידישע פאלקס־מעשות צונויפגענומען און עס דעליקאט און צארט מיט קונציגע האמערלאך און דלאטעס אין וואונדערלאכע אריענטאלישע פיגורען און גרופעס אויס־געשלאגען. אויסגעשלאגען און אויסגעקלאפט לויט דעם מוסטער פון יענע אנטיקע ספרים'לאך און פארצייטיגע מעשה'לאך. ווארים דא, נאך מער ווי אין די חסידישע מעשות, איז די טעכניק גאר ניט איירא פייאיש, איז א היבש ביסעל אידישלאך־אייגענארטיג. הערען מיר אין די „דריי קיבלאך" און אין „דער בעל שם פירט אויס א שידוך" טענער פון איוב, כאפען מיר אין „מסירת נפש" דעם מדרש'דיגען טאן פון אלט־אלטע לשון קודש'דיגע ספרים'לאך.

* * *

פרץ'ס דראמעס, וועלכע זיינען געקומען אין פארלויף פון פיל יארען, און וואס פיל פון זיי זיינען בלויז א באארבייטונג פון זיינע סקיצעס און נאוועלעס, שטעלען בדרך כלל מיט זיך ניט עפעס פאר באזונדערעס, ווירק־לאך נייעס אין זיין שרייבערשער קאריערע, אחוץ נאר אין דער הינזיכט פון שולע און טעכניק.

די בעסטע פון פרץ'ס איינ־אקטערס „שוועסטער" איז א קראפטיג רע־אליסטיש ווערק אין גייסט פון מערערע פון זיינע סקיצעס, וואו דער גרונט־מאטיוו איז דאס רייסען זיך צום לעבען און פרייד פון דער ארימער יוגענט, וועלכע, אזוי ווי אלע און דערהויפט נאך ווייל זי איז ארים, מוז פאר איר פרייד און נענוס באצאלען מיט די אומפארמיידלאכע פאלגען. די וויכטיג־סטע פון פרץ'ס גרויסע דראמעס זיינען „די גאלדענע קייט" און „ביינאכט אויפ'ן אלטען מארק". די ערשטע, וואס איז אגב אורחא א גלגול פון אן אל־

טער פּיעסע מיט׳ן נאָמען „דער נסיון“ און איז מיט׳ן גרויסען חילוק צוויי־שען די צוויי פּיעסען, אַ שטאַרק ביישפּיל פון פּרץ׳ס געענדערטען קוק אויף דער חסידות, איז חסידיש־מענשלאַך. ר׳ שלמה, אַ פּאַרצייטיגער גוטער איד, איז אַ הויכע משיח־נאַטור, וואָס זוכט מתקן צו זיין די וועלט דורך מאַכען אַ סוף צו מענשלאַך ליידען און פאַרקלינגען איבער איר דעם גרויסען שבת, און ער איז צוליב דעם גרייט אַפילו אַרויס אין קאַמף קעגען גאָט אַליין: ר׳ משה, אַ מאָדערנער צווייפלענדער גוטער איד, דערוועגט זיך אין זיין פאַר־צווייפלונג צו פּרואוועז גאָט און אַרויסרייסען פון אים אַ נס, וואָס זאָל כאָטש אויסהיילען די יסורים פון זיינע נאָענטסטע.

דער ערשטער אַקט פון דער „גאָלדענער קייט“ איז צוליב ר׳ שלמה׳ס הויכען אויפטריט אַ גראַנדיעזע דראַמאַטישע פּאָעמע, וועמעס עפעקט ווערט נאָך מער פאַרשטאַרקט דורך די ניי־ראָמאַנטישע (אימפּרעסיאָניסטיש־מוזי־קאַלישע מיטלען) וואָס דער דראַמאַטורג ווענדט אָן אַנצוציבערען אויפ׳ן צוקוקער די הויכע שטימונג פון דער הויכער אומרואיקייט פון טראַגיש־הוי־כער ערוואַרטונג.

„ביינאַכט אויפ׳ן אַלטען מאַרק“ איז שוין אַ מער סימבאָליסטישע און מער פּעסימיסטישע דראַמע. עס איז אַ טרויעריגע אָפּשאַצונג און אָפּמעסטונג פון דעם מאָדערן אידישען לעבען. עס איז אַ טרויער, וואָס ווערט נאָך טרויע־ריגער דורך דער שניידענדיגער איראָניע, דורך דעם גאַליגען גאַלגאַן־הומאָר וואָס פּרץ צעשפּרייט דאָ ניט געזשאַלעוועט אַרום און אַרום. עס איז דער באַזונדערער ביטערער, פּאַראַדאָקסאַלער, דער מיט אמת׳ע און מיט גלעזער־נע טרערען וויינענדיגער לאַך פון דעם גראָטעסק־שפּיל. וואָרים וואָס קען דען זיין וויינענדיג־לאַכענדיגער. הפקר׳דיגער, אין אַ הומאָר וואָס פאַרגייט זיך אין אַ שלוכצען, ווי אַרויספּירען אַ עדה מתים אויף דער סצענע און הייסען זיי טויטערהייט ווידעראַמאָל אָפּטאַנצען דעם נאַריש־קליינלאַכען טאַנץ פון לעבען — טויטערהייט ליבען, טויטערהייט האַסען, טויטערהייט נאַשען, טויטערהייט זינדיגען?

פּרץ׳ס דריי־אַקטיגע דראַמע „אין פּאָליש אויפ׳ן קייט“ איז אַלטלאַך אין אינהאַלט און איז שטאַרק ראָמאַנטיש מיט איר שילדערונג פון ליבע, ליי־דענשאַפט און זינדיגע לוסט.

(פראַגעס און דערמאָנונגען: — פאַרגלייכט די טעכניק פון „אַז מען זאָגט משוגע — גלויב“ מיט׳ן געבוי פון „צווישען צוויי בערג“. — פאַרגלייכט „פיר דורות — פיר צוואות“ מיט יוחנן מלמד׳ס „וואָס אַמאָל וויינינגער“. — פּרואוווט צונויפ־מענשטעלען אַ קאָנספּעקט פון חסידיזם לויט „צווישען צוויי בערג“ און „משנת חסידים“. — וואָס איז דער טאָן, די באַציאונג פון שרייבער אין „ער זכרונו לברכה און זיינע מקורבים“? — צו וואָס פאַר אַ ליטעראַרישער שולע וועט איר צושרייבען דעם איין־אַקטער „נאָך קבורה“? — ווי וועט איר באַצייכענען „אַ קבורות־נאַכט“?)

פאָלגענדע ביכער קענען באַשטעלט ווערען ביים בילדונגס קאָמיטעט פון פאַרבאַנד:

יצחק אייזיק הורוויץ

אויסגעוויילטע שריפטען, 4 בענדער, אויסגאַבע דע לוקס — — — — — — — — — 5.00

דר. חיים זשיטלאָווסקי

געקליבענע שריפטען (פארבאַנד אויסגאַבע), מיט'ן בילד פון אויטאָר — — — — — — 1.00

דוד פינסקי

נייע ערציילונגען, ערשטער באַנד — — — 1.00

י. ענטין

די זיילען פון דער נייער אידישער ליטעראַטור, ניין לעקציעס. געבונדען (פאַרבאַנד אויסגאַבע) 1.00

י. ענטין

וואָס איז ליטעראַטור? בראָשורט (פאַרבאַנד אויסגאַבע) — — — — — — — — — .25

דר. נ. סירקין

נאַציאָנאַלע פרייהייט און אינטערנאַציאָנאַלע איינהייט, בראָשורט (פאַרבאַנד אויסגאַבע) — .25

דר. נ. סירקין

דער איד. קאָנגרעס (פאַרבאַנד אויסגאַבע) — .10

ה. רויזענבלאַט

אונטער גאָט'ס הימלען — — — — — — — 1.00

דר. בן-ציון ליבער

די אויפגאַבען פון אידישען פראָלעטאַריאַט, (פאַרבאַנד אויסגאַבע) — — — — — — — — .05

דר. בן-ציון ליבער

די אידישע סאָציאַליסטען און ארץ־ישראל בראָשורט (פאַרבאַנד אויסגאַבע) — — — .01

חיים שווים

אידישע געשיכטע (ערשטע 10 לעקציעס). בראָ־שורט (פאַרבאַנד אויסגאַבע) — — — — — .75

קינדער זשורנאַל

מאָנאַטליכער זשורנאַל, ארויסגעגעבען פון איד־דיש־נאַציאָנאַלען ארבייטער פאַרבאַנד און שלום עליכם פאָלקס־שולען. אבאָנענטען פרייז — 2.00

אָרגאַניזאַציעס וועלכע באַשטעלען ווייניגסטענס 5 ביכער מיט אַמאָל קריגען 20 פראָצענט ראַבאַט.

זיך ווענדען צו:

JEWISH NATIONAL WORKERS' ALLIANCE

228 East Broadway, New York

VELUT ARBOR ÆVO

Presented to the

LIBRARY *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

BAYCREST CENTRE

3 1761 04442 4943

PJ
5129
A2Z64
1923X
c.1
ROBA